MASARYKOVA UNIVERZITA

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka

Lucie Rychnovská

ANALÝZA ČESKY PSANÉ KORESPONDENCE BEDŘICHA SMETANY

Disertační práce

Školitelka: doc. PhDr. Zdeňka Hladká, Dr.

2015

Prohlašuji, že jsem pracovala samostatně a že jsem uvedla veškerou použitou literaturu.

Děkuji všem, kteří mi pomohli při realizaci této práce, můj dík patří zejména doc. PhDr. Zdeňce Hladké, Dr., za všechny cenné rady a připomínky, které mi poskytla.

Obsah

1 Úvod: cíle, metodologie, struktura práce 7

2 Teoretická východiska 10

2.1 Stav zpracování problematiky 10

2.1.1 Práce o češtině 19. století 10

2.1.2 Literatura o Bedřichu Smetanovi 13

2.1.3 Odborná reflexe jazykových specifik soukromého dopisu 15

2.1.4 Korpusové zpracování korespondenčních textů, korpusy textů z 19. století 16

2.1.5 Metoda jazykových biografií 18

2.2 Dobová jazyková situace 20

2.3 Jazykové příručky reflektující dobový stav formování spisovné češtiny 23

3 Zpracování životopisných dat a příprava materiálu 29

3.1 Biografické údaje Bedřicha Smetany relevantní pro zkoumání jazyka jeho dopisů 29

3.2 Materiál a jeho korpusové zpracování 38

3.2.1 Přehled knižních edic Smetanovy korespondence 38

3.2.2 Smetanova korespondence uložená v Muzeu Bedřicha Smetany 41

3.2.3 Korpusové zpracování 42

3.2.4 Výběr reprezentativního vzorku Smetanových dopisů pro excerpci a analýzu 48

4 Analytická část 52

4.1 Pravopis 55

4.1.1 Grafický a pravopisný systém 55

4.1.2 Jevy vzniklé nedokonalou znalostí pravopisných pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním 57

4.1.2.1 Psaní *i/í* a *y/ý* 57

4.1.2.2 Psaní *mě/mně*, *bě/bje*, *pě*, *vě/vje* 63

4.1.2.3 Psaní předložek *s/z* 66
4.1.3 Odraz vyslovované podoby v grafice 68
4.1.3.1 Asimilace znělosti a neutralizace znělosti na konci slova před pauzou ...68
4.1.3.2 Zjednodušování skupin hlásek 71
4.1.4 Vliv němčiny 75
4.1.5 Jevy ostatní 76
4.1.5.1 Cizí slova 76
4.1.5.2 Psaní velkých písmen 78
4.1.5.3 Hranice slov 87
4.1.5.4 Psaní zkratek 90
4.1.5.5 Kvantita 92
4.1.6 Shrnutí 95
4.2 Gramatika 102
4.2.1 Tvarosloví 102
4.2.1.1 Jevy vzniklé nedokonalou znalostí jazykových pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním 102
4.2.1.1.1 Podstatná jména 102
4.2.1.1.2 Přídavná jména 107
4.2.1.1.3 Zájmena 110
4.2.1.1.4 Číslovky 113
4.2.1.1.5 Slovesa 113
4.2.1.2 Jevy pronikající z mluveného úzu 116
4.2.1.2.1 Podstatná jména 116
4.2.1.2.2 Přídavná jména 120
4.2.1.2.3 Zájmena 122
4.2.1.2.4 Číslovky 123
4.2.1.2.5 Obecné mluvenostní tendence u jmenných tvarů 127
4.2.1.2.6 Slovesa 133
4.2.1.3 Jevy, které jsou výsledkem interference češtiny s němčinou 146
4.2.1.3.1 Přídavná jména 146
4.2.1.3.2 Zájmena 147
4.2.1.3.3 Slovesa 148
4.2.1.4 Jevy ostatní 150
4.2.1.4.1 Podstatná jména 150

4.2.1.4.2 Zájmena ... 152
4.2.1.5 Shrnutí ... 153
4.2.2 Syntax ... 161
4.2.2.1 Jevy pronikající pod vlivem cizojazyčných vzorů ... 161
4.2.2.1.1 Slovosled ... 161
4.2.2.1.1.1 Postavení slovesa ve větě hlavní ... 162
4.2.2.1.1.2 Postavení slovesa ve větě vedlejší ... 166
4.2.2.1.1.3 Postavení přívlastku shodného ... 171
4.2.2.1.1.4 K postavení příklonek ... 175
4.2.2.1.2 Neslovosledné syntaktické jevy odrážející vliv němčiny ... 182
4.2.2.2 Jevy z mluveného úzu ... 185
4.2.2.3 Shrnutí ... 187
4.3 Doplněk: lexikum ... 192
4.3.1 Termíny ... 192
4.3.2 Slova cizího původu ... 193
4.3.3 Vliv němčiny ... 195
4.3.4 Expresivita ... 199
4.3.5 Shrnutí ... 203

5 Závěr ... 204

6 Bibliografie ... 208

7 Přílohy ... 221
Příloha č. 1 Přehled Smetanovy odeslané a přijaté česky psané korespondence ... 221
Příloha č. 2 Adresáti a pisatelé Smetanovy korespondence ... 229
Příloha č. 3 Ukázka z *Korpusu odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany* ... 240
Příloha č. 4 Ukázky ze Smetanovy korespondence ... 241

1 Úvod: cíle, metodologie, struktura práce

Cílem práce je představit češtinu Bedřicha Smetany a zároveň přispět k poznání konstituujícího se spisovného jazyka 2. poloviny 19. století. Materiálově se opíráme o elektronický korpus Smetanovy česky psané odeslané a přijaté korespondence, který jsme pro potřeby práce vytvořili. Z hlediska metodologického se zaměřujeme na detailní analýzu jazykové materie (s využitím postupů korpusové lingvistiky), jejíž rezultáty interpretujeme na pozadí dobového kontextu a relevantních údajů ze skladatelova života (implicitně jsou užity některé postupy sociolingvistické metody jazykových biografií). Podnětem k výzkumu se pro nás stalo zapojení do přípravy komplexní edice Smetanovy korespondence chystané Muzeem Bedřicha Smetany v Praze.

Bedřich Smetana (1824–1884) žil v období, které je v pracích o vývoji jazyka označováno jako obrozenské (do 40. let 19. století) a poobrozenské (od 40. let 19. století do počátku 20. století), tedy v období, které je po jazykové stránce zajímavé především nahrazením němčiny ve funkci vyšší psané komunikační variety češtinou a formováním, resp. ustalováním normy novodobé spisovné češtiny. V popředí našeho zájmu stojí otázka, jak tuto normu zvládali doboví mluvčí, případně do jaké míry o její zvládání usilovali, a dále otázka, u kterých jevů byla norma v pohybu a jakým směrem se vyvíjela.

Výzkum češtiny 19. století se dosud opíral především o texty literární nebo publicistické, tedy potenciálně korigované dobovými redakčními zásahy. Teprve v posledních letech se do popředí lingvistického zájmu dostává více soukromá korespondence, jmenujme alespoň studie vzniklé v souvislosti s poslední edicí korespondence Boženy Němcové. Unikátnost materiálu soukromé korespondence spočívá v tom, že se jeho prostřednictvím můžeme přiblížit reálnému dobovému úzu, který pro starší vývojové fáze češtiny v autentičtější podobě jinde zachovaný nemáme. Navíc soukromá korespondence umožňuje poznat i jazyk „obyčejných“ mluvčích, míněno mluvčích stojících mimo literární kruhy, protože i ti, kteří nepíší literární texty, píší (nebo alespoň v 19. století psali) dopisy. Jejich projevy přitom mohou být v jistém ohledu reprezentativnější ukázkou dobového stavu jazyka než projevy osob, které s češtinou profesně zacházely a na konstituování spisovné normy se mnohdy samy

podílely. Mezi tyto z jazykového hlediska „obyčejné“ osoby patří také Bedřich Smetana.

Smetanův jazykový profil nebyl v dané době výjimečný: Smetana neměl české školy, byl vzděláván v němčině, němčina pro něj jistou dobu plnila funkci vyššího dorozumívacího prostředku, zatímco čeština sloužila pouze v mluvené komunikaci soukromé. Na češtinu v psané komunikaci přechází Smetana až od 60. let 19. století v souvislosti se svým postupným zapojením do národně buditelského procesu. Teprve tehdy si začíná cíleně osvojovat český pravopis a gramatickou normu spisovné češtiny. Uvážíme-li, že je to v době, kdy je mu více než 35 let a kdy je zcela zaměstnán hudebními a umělecko-organizačními záležitostmi, není překvapivé, že zvládnutí psané češtiny pro něj bylo dosti problematické. Domníváme se, že na projevech Bedřicha Smetany je možné modelově zkoumat, jaké jevy činily dobovému česko-německému bilingvnímu mluvčímu (sice vzdělanému, ale s jazykem profesně nesvázanému) při přechodu na psané vyjadřování v češtině potíže.

Aby byly výsledky podobného výzkumu relevantní, musí se opírat o dostatečně rozsáhlý materiál. I v tomto ohledu je Smetanova korespondence vhodným východiskem. Vzhledem k umělecké výjimečnosti Smetanovy osobnosti byl rozsah jeho korespondence značně široký a ze stejného důvodu se jeho dopisy ve velkém počtu zachovaly až do dnešních dnů (celkový objem odeslaných a přijatých dopisů, s nimiž jsme pracovali, tvoří více než 750 textů).

Jádrem práce je analýza pravopisné a gramatické stránky Smetanovy korespondence, resp. především odchylek od dobové normy psaného jazyka. Vzhledem k hlavnímu cíli práce vycházíme vždy nejdříve z detailního rozboru reprezentativního a relativně jednotného vzorku 100 polooficiálních dopisů, u nichž lze předpokládat největší pisatelovu snahu o dodržení normy. Výsledky konfrontujeme se stavem v celku Smetanou psaných dopisů, který se snažíme popsat s využitím analýzy korpusových frekvenčních dat. Pro objektivnější poznání dobového úzu a také pro ověření prototypičnosti (případně naopak specifičnosti) Smetanovy psané češtiny porovnáváme zjištěné údaje s přijatou korespondencí. Protože je však celek přijaté korespondence značně rozmanitý, zaměřujeme se na různé pisatele diferencovaně. Pravidelně sledujeme zvláště dopisy Josefa Srba, kterého vzhledem k typu vzdělání a profesního zaměření chápeme jako Smetanův jazykový protipól, nositele a znalce dobové spisovné normy. Reflektujeme však i dopisy jazykově nevzdělaných mluvčích. Při hodnocení zjištěných jevů z hlediska dobové normy užíváme dobové jazykové příručky, při

zkoumání případného vlivu lokálního mluveného úzu vycházíme z Českého jazykového atlasu. Protože se doplňkově snažíme posuzovat zakotvenost zjištěných jevů i z hlediska časového, opíráme se pro srovnání též o studie o starším stavu češtiny 19. století (práce Bohuslava Havránka, Miroslava Grepla, Roberta Adama) a znalosti o dalším vývoji jazyka až po současnost.

Práce je strukturovaná do tří částí. V první se věnujeme teoretickým východiskům: mapujeme stav zpracování problematiky v oblastech, jichž se náš výzkum tematicky nebo metodologicky dotýká (jedná se o práce týkající se češtiny 19. století, životopisu Bedřicha Smetany, problematiky tvorby a využití specializovaných korpusů a korpusů češtiny 19. století, metody jazykových biografií, specifik korespondenčního materiálu), dále popisujeme jazykovou situaci v období, které sledujeme (resp. v období, které mu těsně předcházelo), a představujeme dobové jazykové příručky, o něž se opíráme při analýze.

Druhá část práce souvisí se zvolenou metodologií, týká se zpracování podkladů a nástrojů sloužících analýze a interpretaci zjištěných jazykových dat. Přinášíme v ní biografii Bedřicha Smetany zaměřenou na údaje relevantní z hlediska zkoumání jeho jazyka, přibližujeme materiál Smetanovy odeslané i přijaté korespondence a popisujeme proces jeho zpracování do podoby elektronického korpusu.

Stěžejní část práce představuje analýza Smetanovy korespondence. Zaměřujeme se v ní na nejvýraznější jevy z oblasti pravopisu a gramatiky (tvarosloví a syntaxe), výběrově též lexika. Odchylky od dobové normy psané češtiny interpretujeme na pozadí biografických údajů, mj. v relaci k působení mluveného úzu a pronikání němčiny. Jak již bylo řečeno, stav zjištěný u Smetany porovnáváme s korespondencí přijatou, s poznatky z dobových jazykových příruček a s poznatky z dalších studií o češtině 19. století. Smyslem je přispět ke zmapování dobové jazykové situace a nabídnout srovnávací materiál pro budoucí podobně zaměřené analýzy, které teprve jako celek mohou vést k objektivnějšímu poznání češtiny sledovaného období.

2 Teoretická východiska

2.1 Stav zpracování problematiky

Následující kapitola informuje o stavu zpracování problematiky v oblastech, kterých se práce týká.

2.1.1 Práce o češtině 19. století

Pokud jde o texty věnující se češtině 19. století, náleží mezi ně vedle kompendiálních prací o vývoji češtiny (viz kapitolu 2.2 o dobové jazykové situaci) studie, které se zaměřují na konkrétní jazykový jev nebo aspekt v projevech určitého mluvčího, popř. v projevech určitých typů textů. Např. Miroslav GREPL se zabývá především analýzou jevů syntaktických, z jeho studií věnovaných sledovanému období jmenujme práce *Spojka an ve spisovné češtině první poloviny XIX. století* (1956)[1], *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie* (1958a)[2], *K podmínkám diferenciace spojovacích prostředků v obrozenském spisovném jazyce* (1958b)[3], *Předmětový genitiv v jazyce Tylovy prózy* (1959)[4], *K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století* (1862)[5]. Zpřesňováním prostředků pro vyjádření okolnostních vztahů se zabýval Milan JELÍNEK, který je mj. autorem studie *Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině* (1958).[6]

S ohledem na jevy, které sledujeme při syntaktickém rozboru Smetanovy korespondence, jsou pro nás podnětné zvláště studie zmíněných autorů týkající se slovosledu, a to *Vývoj slovosledu v Tylově próze* (1959) Miroslava GREPLA[7] a *Postavení*

---

[1] GREPL, Miroslav (1956). Spojka *an* ve spisovném jazyce první poloviny 19. století. *SPFFBU*, A4, s. 45–50.
[2] GREPL, Miroslav (1958a). Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie. *SPFFBU*, A6, s. 74–87.
[3] GREPL, Miroslav (1958b). K podmínkám diferenciace spojovacích prostředků v obrozeneckém spisovném jazyce. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 109–118.
[4] GREPL, Miroslav (1960). Předmětový genitiv v jazyce Tylovy prózy. *SPFFBU*, A8, s. 29–40.
[5] GREPL, Miroslav (1962). K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století. *SPFFBU*, řada D9, s. 137–160.
[6] JELÍNEK, Milan (1958). Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 153–171.
[7] GREPL, Miroslav (1959). Vývoj slovosledu v Tylově próze. *Slovo a slovesnost*, roč. 20, s. 247–260.

slovesa v obrozenských odborných textech (1960)[8] a *Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře* (1967) Milana JELÍNKA[9]. Ke zkoumání slovosledné problematiky v daném období přispívá také Eva HOŠNOVÁ textem *Slovosled v dopisech Boženy Němcové* (2007).[10]

Na specifika jazyka a stylu Boženy Němcové, zvláště na jevy slovosledné, a to, jakým způsobem byly bez dostatečné znalosti dobového jazyka a jazyka Boženy Němcové korigovány vydavateli jejích děl, upozorňuje svými studiemi *Několik poznámek o jazyce a stylu Boženy Němcové* (1958)[11] a *K jazyku a stylu B. Němcové* (1990)[12] Karel HORÁLEK. Prvky lidového jazyka v próze Boženy Němcové zkoumá ve svých studiích *Lidový podklad jazyka v Babičce Boženy Němcové* a *K stylu Národních báchorek a pověstí Boženy Němcové*[13] Bohuslav HAVRÁNEK. Na styl dopisů Boženy Němcové, a to zejména na jejich větnou stavbu a slovní zásobu, se ve své práci *Sabina – Němcová – Havlíček. Textologický a stylistický příspěvek k sporům o Sabinových zásazích do cizího díla.* (1976)[14] zaměřuje Alexandr STICH. Týž autor se věnoval také rozboru vybraných jazykových jevů ve vyjadřování Karla Havlíčka Borovského, do tohoto okruhu patří např. jeho studie *Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy* (1974).[15]

Vedle výše uvedených studií existují i práce zkoumající vyjadřování určitého člověka komplexněji. Tak je tomu u studie Bohuslava HAVRÁNKA *Jazyk Máchův*[16],

---

[8] JELÍNEK, Milan (1960). Postavení slovesa v obrozenských odborných textech. *SPFFBU*, řada A8, s. 19–28.

[9] JELÍNEK, Milan (1967). Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře. *SPFFBU*, řada A15, s. 69–84.

[10] HOŠNOVÁ, Eva (2007). Slovosled v dopisech Boženy Němcové. In: Adam, R. (ed.). *Božena Němcová – jazyková a literární komunikace ve středoevropském kontextu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 68–77.

[11] HORÁLEK, Karel (1958). Několik poznámek o jazyce a stylu Boženy Němcové. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 435–445.

[12] HORÁLEK, Karel (1990). K jazyku a stylu B. Němcové. In: *Studie o populární literatuře českého obrození*. Praha: Československý spisovatel, s. 160–175.

[13] HAVRÁNEK, Bohuslav (1963a). Lidový podklad jazyka v Babičce Boženy Němcové. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 200–210.
HAVRÁNEK, Bohuslav (1963b). K stylu Národních báchorek a pověstí Boženy Němcové. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 210–214.
K mluvenym prvkům v próze Boženy Němcové srov. také článek:
HAVRÁNEK, Bohuslav (1964). Jazyk Boženy Němcové. *Slovo a slovesnost*, roč. 25, č. 1, s. 1–11.

[14] STICH, Alexandr (1976). Sabina – Němcová – Havlíček. Textologický a stylistický příspěvek k sporům o Sabinových zásazích do cizího díla. In: *Stylistické studie III*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.

[15] STICH, Alexandr (1974). Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy. In: *Stylistické studie I*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 95–139.

[16] HAVRÁNEK, Bohuslav (1963c). Jazyk Máchův. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 164–194.
Máchovou češtinou se Bohuslav Havránek zabýval i v pozdějších časopiseckých článcích.

v níž Havránek rozebírá prostředky různých jazykových plánů, a to jednak s ohledem na dobovou normu spisovného jazyka[17], jednak s ohledem na jazyk lidový, dále se věnuje archaismům a nakonec neologismům v Máchových projevech. Materiálovým východiskem se Havránkovi stává Máchova poezie i próza, ale také jeho texty neliterární (včetně dopisů), což umožňuje posoudit, které jevy jsou u Máchy natolik silné, že jsou vlastní jeho vyjadřování obecně, které jsou naopak vlastní jen jeho projevům soukromým nebo které jsou pouze prostředkem umělecké stylizace.

K našemu zkoumání pak mají nejblíže práce, které rozebírají jazyk konkrétních osob na základě jejich korespondence. Do tohoto okruhu patří zejména texty, které vznikly v souvislosti s přípravou a vydáním kompletní edice korespondence Boženy Němcové. Jazykové stránce dopisů Boženy Němcové se v *Předmluvě II* ve třetím svazku věnuje Robert ADAM.[18] Ten je také autorem poznámek a komentářů ke stylu a jazyku jednotlivých korespondenčních partnerů Boženy Němcové (srov. ediční poznámky ve všech čtyřech svazcích vydané korespondence Boženy Němcové)[19]. Typickými jazykovými rysy, případně stylem a věcnou stránkou dopisů některých z nich se Robert ADAM zabývá ve svých studiích *Dopisy Leopolda Hansmanna Boženě Němcové* (2005)[20], *Jazykové okolí Boženy Němcové: Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných* (2006)[21] a *Korespondenční postoje a dopisové podoby dětí Boženy Němcové* (2008)[22]. Ve zmíněných Adamových pracích je možno nalézt některé další odkazy na texty věnující se analýze jazyka Boženy Němcové.[23]

---

[17] K užití pojmů norma a spisovný jazyk pro sledované období viz kapitolu 2.3, v níž se zabýváme jazykovými příručkami reflektujícími dobový stav formování spisovné češtiny.

[18] ADAM, Robert (2006a). Předmluva II. In: Němcová, Božena. *Korespondence III. 1857–1858*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

[19] NĚMCOVÁ, Božena (2003). *Korespondence I. 1844–1852*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
NĚMCOVÁ, Božena (2004). *Korespondence II. 1853–1856*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
NĚMCOVÁ, Božena (2006). *Korespondence III. 1857–1858*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
NĚMCOVÁ, Božena (2007). *Korespondence IV. 1859–1862*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

[20] ADAM, Robert (2005). Dopisy Leopolda Hansmanna Boženě Němcové. *Bohemistyka*, roč. 5, s. 171–184.

[21] ADAM, Robert (2006b). Jazykové okolí Boženy Němcové: Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných. In: Horký, M. – Horký, R. (eds.). *Božena Němcová – život, dílo, doba*. Česká Skalice: Muzeum Boženy Němcové, s. 12–20.

[22] ADAM, Robert (2008). Korespondenční postoje a dopisové podoby dětí Boženy Němcové. In: Leeuwen-Turnovcová, J. van – Rudolf, S. – Röhrborn, U. (eds.). *Standardisierung und Destandardisierung. (De)Standardisierungsphänomene im Russischen und Tschechischen*. München: Verlag Otto Sagner, s. 81–93.

[23] Pokud jde o další literaturu k tématu, srov. také studii:
ADAM, Robert – JANÁČKOVÁ, Jaroslava – MACUROVÁ, Alena – MARTÍNEK, František (2013). Dopisy jako výzva (Jazykovědný výzkum korespondence Boženy Němcové). In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 137–152.

Dopisy doby obrozenské a poobrozenské (konkr. z let 1790–1860) zkoumá i dvousvazkové dílo Jiřiny van LEEUWEN-TURNOVCOVÉ a Jany STRÁNÍKOVÉ *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts* (2011, 2012).[24] Kromě transliterovaných dopisů významných i méně významných osob národního obrození předkládá jejich práce doprovodné studie, biografické údaje o autorech (eventuálně adresátech) dopisů a na základě vybraných jazykových jevů se pokouší také o stručnou (a jak ve své recenzi zmíněného díla dokládá František Martínek,[25] ne vždy systematickou) jazykovou charakteristiku dopisů.

Komplexní a zevrubná jazyková analýza vyjadřování konkrétního člověka nepůsobícího v oblasti literatury, jazykovědy nebo publicistiky, která by se opírala o materiál, jehož rozsah by byl srovnatelný s dochovanou česky psanou korespondencí Bedřicha Smetany, v českém prostředí pro 19. století zatím chybí.

2.1.2 Literatura o Bedřichu Smetanovi

S ohledem na to, jak významné místo Bedřicha Smetana v českém umění zaujímá, není překvapivé, že tento hudební skladatel vyvolává stálý zájem badatelů i laické veřejnosti a že se stává tématem řady knižních publikací, studií nebo článků.

Smetanovi se dlouhodobě věnoval zejména Zdeněk NEJEDLÝ, historik, literární historik, muzikolog a pozdější ministr v poválečných vládách. Je autorem monografie s názvem *Bedřich Smetana*, poprvé vydané ve 20.–30. letech 20. století a podruhé v 50. letech.[26] Nejedlého dílo vyniká šíří záběru, všímá si nejen osudů Smetanových, ale také

---

[24] LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – STRÁNÍKOVÁ, Jana (2011). *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner.
LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – STRÁNÍKOVÁ, Jana (2012). *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts.Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtszeit*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner.

[25] MARTÍNEK, František (2014). Jiřina van Leeuwen-Turnovcová – Jana Stráníková: Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. [Band 1:] Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtszeit. *Slavia*, roč. 83, č. 2, s. 195–201.

[26] NEJEDLÝ, Zdeněk (1924a). *Bedřich Smetana. I. Doma*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1925). *Bedřich Smetana. II. Na studiích*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1929). *Bedřich Smetana. III. Praha a venkov*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1933). *Bedřich Smetana. IV. Ve společnosti*. Praha: Melantrich.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1950a). *Bedřich Smetana. Kniha 1*. Praha: Orbis.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1950b). *Bedřich Smetana. Kniha 2. Dětství*. Praha: Orbis.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1951a). *Bedřich Smetana. Kniha 3. Na studiích*. Praha: Orbis.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1951b). *Bedřich Smetana. Kniha 4. Nová společnost*. Praha: Orbis.

dobových společenských a uměleckých souvislostí, vychází z důkladného studia pramenů. Problémem však je, že Nejedlého monografie zůstala nedokončena (dovádí Smetanův život jen do roku 1843), a především je z ní patrný Nejedlého nekritický obdiv ke Smetanovi, který vede k tomu, že údaje jsou podány tak, aby bylo zdůrazněno Smetanovo češství a vlastenectví. To platí i pro Nejedlého jednosvazkové dílo *Bedřich Smetana*, poprvé vydané roku 1924[27] a podruhé v opravené podobě roku 1962[28], v němž Nejedlý sleduje Smetanovy osudy až do roku 1862.

Mezi další publikace věnované Smetanovi patří např. monografie hudebního vědce Václava HOLZKNECHTA *Bedřich Smetana: život a dílo* (1984)[29] a kniha muzikoložky Hany SÉQUARDTOVÉ, která působila jako vědecké pracovnice Muzea Bedřicha Smetany v Praze, s názvem *Bedřich Smetana* (1988)[30]. Obě publikace se věnují jak Smetanově biografii, tak Smetanově hudební tvorbě, v závěru přináší také seznam Smetanových děl a chronologický přehled událostí Smetanova života. Z populárněji zaměřených děl lze jmenovat publikaci Zdeňka MAHLERA *Nekamenujte proroky: kapitoly ze života Bedřicha Smetany* (1989).[31] Smetanovy životní osudy jsou v ní sice zpracovány beletrizující formou, přesto kniha přináší všechny podstatné informace týkající se Smetanovy osoby a také zajímavý dokladový materiál.

O výše uvedené publikace se opíráme v kapitole 3.1, v níž se zabýváme Smetanovou biografií. Smetanovská literatura je však mnohem rozsáhlejší, zahrnuje díla domácí i zahraniční. S ohledem na zaměření naší práce se podrobněji dalším pracím o Smetanovi nevěnujeme,[32] pro všechny totiž platí, že jsou biograficky nebo muzikologicky orientované (event., zkoumají-li Smetanovu chorobu, patří do oblasti lékařství). Jazykovému vyjadřování Bedřicha Smetany naproti tomu dosud nebyla věnována pozornost, ačkoli pro takto zaměřené zkoumání nabízí jeho korespondence unikátní materiál. Neznamená to však, že by Smetanova korespondence unikala ediční

NEJEDLÝ, Zdeněk (1952). *Bedřich Smetana. Kniha 5. Praha*. Praha: Orbis.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1953). *Bedřich Smetana. Kniha 6. Na českém venkově*. Praha: Orbis.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1954). *Bedřich Smetana. Kniha 7. Ve společnosti*. Praha: Orbis.

[27] NEJEDLÝ, Zdeněk (1924b). *Bedřich Smetana I.* Edice Zlatoroh. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.

[28] NEJEDLÝ, Zdeněk (1962) *Bedřich Smetana: doba zrání*. 2., upr. vydání. Praha: Státní hudební vydavatelství.

[29] HOLZKNECHT, Václav (1984). *Bedřich Smetana: život a dílo*. 2. rozšířené a upravené vydání. Praha: PANTON. (1. vyd. 1979.)

[30] SÉQUARDTOVÁ, Hana (1988). *Bedřich Smetana*. Praha: Supraphon.

[31] MAHLER, Zdeněk (1989). *Nekamenujte proroky: kapitoly ze života Bedřicha Smetany*. Praha: Albatros.

[32] Přehled těchto publikací poskytují např. zmíněné tituly Václava Holzknechta a Hany Séquardtové.

pozornosti badatelů (detailněji se jí věnujeme v kapitole 3.2 přibližující materiálová východiska naší práce).

2.1.3 Odborná reflexe jazykových specifik soukromého dopisu

Charakteristickými rysy soukromé korespondence se v českém prostředí zabýval jako jeden z prvních Milan JELÍNEK ve studii *Styl epistolární* (1995)[33], dále např. Alena MACUROVÁ ve studii *Poznámky k žánru soukromého dopisu* (2003)[34], ve více pracích Jana HOFFMANNOVÁ, např. v článku *Dopis jako text, metatext a kontext* (1993) [35], problematice vymezení samostatného epistolárního stylu se táž autorka věnuje také v příspěvku *Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem* (2013)[36]. Přehled domácích i zahraničních přístupů k epistolárním textům a k vymezení jejich specifik lze nalézt např. v díle *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové* (2005) Lucie SAICOVÉ ŘÍMALOVÉ [37] a také v habilitační práci *Současná soukromá korespondence: korpusové zpracování a lingvistické využití* (2006, rkp.) Zdeňky HLADKÉ[38], nástin některých současných metodologických přístupů k lingvistickému zkoumání soukromé korespondence přináší kolektivní publikace *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen* (2013)[39].

Co se týče jazykové stránky soukromých dopisů, hovoří se především o oscilaci těchto textů mezi psaností a mluveností[40] a spolu s tím je zmiňován jejich pohyb mezi póly, které tvoří spisovnost – nespisovnost, vázanost / nutnost dodržení konvence – volnost, monologičnost – dialogičnost atd.[41] V souvislosti se vznikem nových

---

[33] JELÍNEK, Milan (1995). Styl epistolární. In: Karlík, P. – Pleskalová, J. (eds.). *Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Boskovice: Nakladatelství Albert. s. 130–137.

[34] MACUROVÁ, Alena (2006). Poznámky k žánru soukromého dopisu. In: *Sborník prací Filozoficko-přírodovědné fakulty Slezské univerzity v Opavě, D3*. Opava 2003, s. 57–65.

[35] HOFFMANNOVÁ, Jana (1993). Dopis jako text, metatext a kontext. In: Ruščák, F. (ed.). *Text a kontext*. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove, ÚPJŠ v Košiciach, s. 151–161.

[36] HOFFMANNOVÁ, Jana (2013). Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem. In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 153–176, k otázce charakteristických rysů korespondence s. 153–156.

[37] SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2005). *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*. Praha: Univerzita Karlova, s. 11–16.

[38] HLADKÁ, Zdeňka (2006). *Současná soukromá korespondence: korpusové zpracování a lingvistické využití*. Brno. Habilitační práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.

[39] HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2013a). *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita.

[40] Obecně k tomu, jaké aspekty je nutné brát při vymezení rozdílu mezi projevy mluvenými a psanými v potaz, srov. KRČMOVÁ, Marie (2013). Mluvený a psaný projev. In.: Rusinová, E. (ed.). *Přednášky a besedy ze XLVI. běhu LŠSS*. MU: Brno, s. 106–108.

[41] Zmíněný přehled dichotomií uvádí už Stefania SKWARCZYŃSKA ve své stati *Wokół teorii listu (Paradoksy)* (1975). Tato polská badatelka se soukromou korespondencí zabývala dlouhodobě, z jejích prací věnovaných tomuto tématu je nutno jmenovat především monografii *Teoria listu* (1937).

komunikačních médií se však prolínání rysů tradičně připisovaných jen projevům psaným nebo jen mluveným stává typické pro stále větší počet komunikátů, a tak jsou projevy, které bychom mohli označit za čistě psané nebo čistě mluvené, považovány spíše za teoretické konstrukty (MÜLLEROVÁ – HOFFMANNOVÁ, 1997, 44). Této situace si všímá také Marie KRČMOVÁ (1995, 26–32) a navrhuje nechápat jako určující pro charakteristiku komunikátu jeho mluvenou nebo psanou formu, nýbrž spíše jeho spontánnost, či naopak připravenost.

Z uvedených rysů soukromých dopisů je pro náš výzkum relevantní zejména jejich blízkost ke komunikátům mluveným, která umožňuje průnik prvků stojících mimo normu spisovného jazyka (k tomu, jak je tuto skutečnost nutné zohlednit při zkoumání korespondence Bedřicha Smetany, srov. kapitolu 3.2 věnovanou materiálovým východiskům našeho zkoumání).

2.1.4 Korpusové zpracování korespondenčních textů, korpusy textů z 19. století

Soukromé korespondenci, její lingvistické i sociolingvistické analýze a jejímu korpusovému zpracování se dlouhodobě věnuje Zdeňka HLADKÁ. Výsledkem její činnosti v této oblasti je práce *Čeština v soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS* z roku 2005[42], v níž v elektronické podobě zpřístupnila 5 000 dopisů, e-mailů a SMS běžných pisatelů z let 1990–2005, z toho 3 000 textů v korpusovém zpracování. Roku 2013 na toto dílo navázala publikací *111 let českého dopisu v korpusovém zpracování*[43], která obsahuje korpusové zpracování 2 000 ručně psaných osobních dopisů různých pisatelů z let 1902–2012. V obou případech jsou všechny dopisy doplněny doprovodnými charakteristikami, tj. veškerá korespondence je sociologicky a nářečně označkována. U konkrétních jazykových jevů je díky tomu možno sledovat nejen frekvenci jejich výskytu, ale i jejich rozložení s ohledem na pohlaví, věk, vzdělání, nářeční příslušnost pisatele či vztah mezi pisatelem a adresátem. Obě díla navíc zahrnují i fotokopie originálů dopisů.

V modifikované podobně jsme model užitý Zdeňkou Hladkou aplikovali v této práci na materiál korespondence Bedřicha Smetany. Rozdíl oproti korpusu současné korespondence spočívá v tom, že elektronický korpus Smetanovy korespondence dokládá dřívější vývojovou fázi češtiny a slouží především ke zkoumání jazyka jednoho

[42] HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2005). *Čeština v soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS* [2 CD-ROM]. Brno: Masarykova univerzita.
[43] HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2013b). *111 let českého dopisu v korpusovém zpracování* [2 CD-ROM]. Brno: Masarykova univerzita.

konkrétního člověka (zahrnuje však korespondenci obousměrnou, a tak nabízí možnost srovnání dopisů od Bedřicha Smetany s dopisy jemu adresovanými).

Zkušenosti s vytvářením korpusu korespondence Bedřicha Smetany v současné době využíváme i při další práci. V rámci kolektivu vedeného Robertem Adamem z Filozofické fakulty Karlovy univerzity se mj. podílíme na tvorbě elektronického korpusu korespondence Karla Havlíčka Borovského, korpus je v tomto případě součástí přípravy souhrnné edice Havlíčkovy korespondence, která naváže na edici korespondence Boženy Němcové (k té viz výše).

Korpusové zpracování souborů textů umožňuje provést rychlé a přesné frekvenční analýzy sledovaných jevů i v rozsáhlém materiálu, výsledky jsou navíc snadno a opakovatelně verifikovatelné. Výhodou menších specializovaných korpusů, k nimž patří i zmíněné korpusy korespondence, je, že v sobě zahrnují pouze texty určitého typu, jejichž žánrová, jazyková a další specifika lze při přípravě korpusu zohlednit. Díky tomu je možné detailněji a strukturovaněji podchytit a následně sledovat a vyhodnocovat řadu jevů, které jsou ve velkých obecných korpusech obtížněji sledovatelné. Pokud jsou malé specializované korpusy tvořeny dle relativně jednotné metodologie, otevírá se vedle toho možnost komparativního výzkumu, lze porovnávat texty stejného typu z různých období (a sledovat tak jejich vývoj), texty různého typu ze stejného období (a sledovat tak obecnou rozšířenost jevů, nebo naopak jejich vázanost na určitý typ textů) nebo texty stejného typu z přibližně stejného období (a sledovat tak např. individuální rysy vyjadřování určité osobnosti). K využitelnosti malých specializovaných korpusů pro jazykové bádání srov. např. studii Zdeňky Hladké *Korpus soukromé korespondence jako zdroj poznání jazykového úzu*.[44]

Korpusy korespondence jednotlivých mluvčích 19. století mohou posloužit i při vytváření rozsáhlého korpusu textů z tohoto období. Jedná se o aktuální problematiku, neboť diachronní složka Českého národního korpusu (ČNK) pod vedením Karla Kučery v současnosti směřuje k rozšíření korpusu DIAKORP právě o texty z 19. století.[45] Protože nástroje, které výše zmíněné korpusy korespondenčních textů využívají, jsou kompatibilní s nástroji ČNK, nelze vyloučit, že se tyto korpusy v budoucnu stanou součástí ČNK.

---

[44] HLADKÁ, Zdeňka (2003). Korpus soukromé korespondence jako zdroj poznání jazykového úzu. In: *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku.* Bratislava: Veda – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 130–135.

[45] Do DIAKORPu by měly být začleněny v podobě tzv. monitorovacích korpusů zahrnujících texty kratšího časového období. K tomu srov. KUČERA, Karel (2014). Diachronní složka Českého národního korpusu a hranice možností korpusového výzkumu vývoje češtiny. *Naše řeč*, roč. 97, č. 4–5, s. 208–215.

Korpusu česky psané korespondence Bedřicha Smetany, jeho tvorbě a využití při našem zkoumání se podrobně věnujeme v kapitole 3.2.

2.1.5 Metoda jazykových biografií

V úvodu této práce jsme zmínili, že v poslední době je v souvislosti se zkoumáním osobních i společenských údajů, které ovlivňují jazykové chování určitého člověka, aktuální sociolingvistická metoda tzv. jazykových biografií. Uvedli jsme, že vytvoření detailní Smetanovy jazykové biografie není naším cílem, přesto je znalost Smetanových životopisných dat i znalost dobového společenského rámce, stejně jako sledování Smetanovy reflexe vlastního vyjadřování přirozenou součástí našeho bádání. Implicitně je tedy metoda jazykových biografií přítomna i v této práci, pokládáme proto za vhodné ji zde představit. Opíráme se přitom o studii Jiřího NEKVAPILA *Jazykové biografie a analýza jazykových situací: K osudům německé komunity v České republice* (2001)[46] a studii Rity FRANCESCHINI *Sprachbiographien: das Basel-Prag-Projekt (BPP) und einige mögliche Generalisierungen bezüglich Emotion und Spracherwerb* (2004)[47], v nich je možné nalézt další literaturu k problematice jazykových biografií, bilingvismu a ostatním souvisejícím sociolingvistickým otázkám.

Podkladové informace jsou v rámci jazykových biografií získávány především prostřednictvím tzv. narativních interview, tedy rozhovorů, v nichž má mluvčí velký prostor k promluvě o vlastních jazycích. Při vyprávění mluvčí provádí řadu operací, jako je vypouštění, selekce, generalizace, integrace. Tytéž operace pak uskutečňuje také výzkumník při konstrukci dané jazykové biografie. Jazykové biografie tedy nejsou pouhou narací, nýbrž jsou výsledkem jisté analytické práce.

Při hodnocení údajů z narativních interview je třeba mít na paměti, že ve vyprávění se nutně spojují tři roviny: a) to, jak věci byly, události probíhaly, b) to, jak respondenti tyto věci a události prožívali, c) to, jak o těchto věcech a událostech respondenti mluví, jaká vyprávěcí schémata užívají. Nemáme tedy před sebou jen stránku věcnou, nýbrž dochází k propojení reality života, reality subjektu a reality textu.

---

[46] NEKVAPIL, Jiří (2001). Jazykové biografie a analýza jazykových situací: K osudům německé komunity v České republice. *Časopis pro moderní filologii*, roč. 83, č. 2, s. 65–80.

[47] FRANCESCHINI, Rita (2004). Sprachbiographien: das Basel-Prag-Projekt (BPP) und einige mögliche Generalisierungen bezüglich Emotion und Spracherwerb. In: Franceschini, R. – Miecznikowski, J. (eds.). *Leben mit mehreren Sprachen / Vivre avec plusieurs langues: Sprachbiographien / Biographies langagières*. Bern: Peter Lang Verlag, s. 121–145.

Aby byla zajištěna objektivita poznatků získaných prostřednictvím narativních interview, bývají vždy zjištěné údaje korelovány s daty z jiných zdrojů. Jde o makrodata (zákony a nařízení relevantní pro jazykové chování mluvčích např. ve veřejné sféře, ve školství, údaje o sčítání lidu atd.) a mikrodata, která jsou vztažena ke konkrétním osobám (zápisy z matrik, doklady o vzdělání, nájemní, manželské a jiné smlouvy, pasy, hlášení pobytu atd.). Hovoří se o tzv. triangulaci dat.

To, co se zjistí konstrukcí určité jazykové biografie, nemusí mít platnost omezenou pouze na danou osobu. Každý člověk totiž žije v určitém prostředí, je ovlivňován určitými vztahy. Tyto faktory určují, jaké jazyky si člověk osvojuje, a určují také způsoby, jakými si je osvojuje. V každé individuální jazykové biografii jsou tak do určité míry reflektovány nadosobní životní zkušenosti, a tím se otevírá prostor k zobecnění.

Z povahy narativních interview, s nimiž se v rámci jazykových biografií pracuje, vyplývá, že jde o metodu synchronní lingvistiky. Jak ale dokládá např. dílo Marka Nekuly *„...v jednom poschodí vnitřní babylonské věže“ / Jazyka Franze Kafky*[48], lze ji v jisté modifikaci využít i pro zkoumání jazyka osob již nežijících. U nich je pochopitelně nezbytné využít jiné zdroje dat, např. deníky, cestopisy či vzpomínky, tzn. písemnosti, v nichž mluvčí může reflektovat vlastní jazykové znalosti. Vhodným pramenem jsou také dopisy. Od uvedených textů se liší tím, že mají konkrétního adresáta, velkou výhodou je také to, že je píší i osoby bez literárních ambicí. Takovým mluvčím je i Bedřich Smetana (k tomu více viz kapitolu 3.1).

[48] NEKULA, Marek (2003). *„...v jednom poschodí vnitřní babylonské věže“ / Jazyky Franze Kafky*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.

2.2 Dobová jazyková situace[49]

Bedřich Smetana žil v letech 1824–1884. Jako mluvčího češtiny ho prostřednictvím jeho dopisů poznáváme v době, kdy byla v důsledku společenských změn, které započalo zrušení nevolnictví roku 1781, zmařena snaha vytvořit jednotný rakouský stát s jediným dorozumívacím – německým – jazykem. Obyvatelstvo z venkova, který byl převážně český, se dostává do měst a posiluje zde českou složku. Vedle toho se rodí nová vrstva česky smýšlející inteligence i měšťanstva. Dochází k národnímu uvědomování, které v českých zemích probíhá ruku v ruce s formováním českého spisovného jazyka, jeho pronikáním do řady komunikačních oblastí a s jeho šířením ke stále většímu počtu obyvatel. Toto období je nazýváno jako doba národního obrození a bývá vymezováno 80. lety 18. století až 40. lety 19. století.

Pro upevňování pozice češtiny bylo podstatné to, že se český jazyk dostává do škol. Nejprve bylo české jen nižší školství, zatímco vyšší vzdělání bylo stále vázáno na němčinu, od poloviny 19. století se ale čeština stává vyučovacím jazykem i zde. Roku 1848 byla zřízena první česká hlavní škola, roku 1849 první česká reálka a roku 1862 první české gymnázium (srov. KOŘALKA, 1996, 104). Čeština postupně proniká také do úřadů, vnějším úředním jazykem (tj. užívaným při jednání se stranami) se však stala až v 80. letech, vnitřním úředním jazykem ještě později (srov. KOŘALKA, 1996, 122).

S tím, jak se zvyšuje počet mluvčích, kteří chtějí užívat češtinu jako reprezentativní dorozumívací prostředek, se zvyšuje také potřeba kodifikovat normu spisovného jazyka a obohatit jeho slovní zásobu tak, aby plně vyhovovala komunikaci v různých oblastech.

Pokud jde o gramatickou kodifikaci, vytvořil její základy Josef Dobrovský. Norma češtiny, kterou prezentuje ve své mluvnici *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* z roku 1809 a v druhém vydání této mluvnice s názvem *Lehrgebäude der böhmischen Sprache* z roku 1819, byla všeobecně přijata, pozdější gramatiky až do mluvnice Gebauerovy (vydané roku 1890) z Dobrovského vycházejí, pouze navíc

[49] Pokud v textu není uvedeno jinak, opíráme se v této kapitole o následující kompendiální publikace:
BĚLINA, Pavel a kol. (1992). *Dějiny zemí koruny české II.* Praha: Paseka.
HAVRÁNEK, Bohuslav (1980). *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: SPN.
ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav (1982). *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN.
ŠLOSAR, Dušan (2002). Čeština poobrozenská. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 85–87.
ŠLOSAR, Dušan – PLESKALOVÁ, Jana (2002). Čeština obrozenská. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 82–85.

v různé míře reflektují běžně mluvený jazyk. V hláskosloví a tvarosloví Dobrovský kodifikuje v podstatě stav ze 16. století. V míře přijetí změn *ý* > *ej* a *é* > *í* se mu stává vzorem jazyk Bible kralické, protetické *v-* připouští jen u lidových variant, na rozdíl od staršího úzu však nerozlišuje dvojí *l*. V tvarosloví Dobrovský kodifikuje v instrumentálu pl. maskulin a neuter jen *-i* nebo *-y* (nikoli *-ami*, *-emi*, *-mi*), dále např. rozlišuje tvary pro 3. os. pl. indikativu prézentu aktiva zakončené na *-í* (u typů *nosit* a *trpět*) a *-ejí* (u typu *sázet*), stanovuje formy pro přechodníky (tj. rozlišení tvaru pro singulár maskulin, singulár feminin a neuter a plurál).

Menší pozornost věnuje Dobrovský (stejně jako ostatní obrozenští gramatikové) syntaxi, v praxi psaných textů je však postupně přejímána syntax humanistická se složitou větnou stavbou.

Naopak detailně se Dobrovský zabývá českou slovotvorbou. Díky tomu, že zevrubně popisuje české slovotvorné zákonitosti, mohl se jeho výklad stát oporou při tvoření nových českých slov.

Dobrovský zasáhl také do změn v pravopisu. Z jeho popudu došlo k tzv. analogické úpravě, která se týkala psaní *i/í* a *y/ý* po *c*, *s*, *z*. Po *c* se začalo psát *i/í*, po *s* a *z* *i/í* nebo *y/ý*, a to dle etymologie nebo morfologické analogie. Tato úprava byla přijata roku 1819. Ve 20. letech byla fraktura nahrazena antikvou a spolu s tím dochází k odstranění spřežky *ſſ* a k jejímu nahrazení grafémem *š*. Dále proběhla tzv. skladná úprava pravopisu spočívající v tom, že místo *j* je psáno *í*, místo *g* je psáno *j* a místo *ǧ* je psáno *g*. Zásluhu na prosazení této úpravy měl Pavel Josef Šafařík, uskutečnila se roku 1842. Od roku 1849 byla přijata změna spočívající v psaní *v* místo *w* a *ou* místo *au*.

Co se týče slovní zásoby, dochází k jejímu obohacování, a to oživováním staročeských slov, přejímáním slov z jiných slovanských jazyků i tvořením nových českých slov. Je budována česká terminologie různých vědních oborů a český jazyk umělecký. Na kultivaci češtiny se podílela také obrozenská publicistika, jejímž prostřednictvím se šířilo povědomí o utvářející se normě spisovného jazyka. Snahy o rozvoj české slovní zásoby vrcholí v díle Josefa Jungmanna, který v letech 1835–1839 vydal pětidílný *Slovník česko-německý*. V něm shrnul slovní zásobu starších období i slovní zásobu soudobou, a to včetně slov nově utvořených nebo přejatých z jiných slovanských jazyků (detailněji o Jungmannově slovníku, zdrojích, z nichž Jungmann čerpal, výstavbě hesla apod. viz HLADKÁ, 2007, 180–182).

Na období obrozenské navázalo od 40. let 19. století období poobrozenské, do něhož spadá také Smetanovo umělecké působení v českých zemích a z něhož pochází jeho

česky psaná korespondence. Informace o češtině v době poobrozenské přináší výše uvedená kompendia (viz pozn. 49), dále následující kapitola věnovaná dobovým jazykovým příručkám a také řada publikací, které se zabývají analýzou některých jazykových jevů nebo vyjadřování vybraných mluvčích sledovaného období (přehled těchto děl uvádíme v předchozí kapitole). K poznání poobrozenské češtiny chceme přispět také touto prací.

2.3 Jazykové příručky reflektující dobový stav formování spisovné češtiny

Smetanovy česky psané projevy vznikly v 60.–80. letech 19. století. Jako oporu pro analytickou část naší práce proto užíváme příručky, které pocházejí z tohoto období nebo z období těsně předcházejícího, a u kterých lze tudíž předpokládat, že je Smetana mohl sám využívat a hledat v nich poučení.

S gramatikami a slovníky staršími, o nichž jsme pojednali v předchozí kapitole, přímo nepracujeme, jejich pohled je však reflektován tím, že z nich pozdější příručky v různé míře vycházejí.[50]

Při rozborech užíváme *Mluvnici českého jazyka na základě soustavy Dobrovského* Václava HANKY z roku 1849[51], *Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského* Martina HATTALY z roku 1857[52], *Grammatiku jazyka českého pro nižší gymnasia* (1. díl) / *Mluvnici jazyka českého* (2. díl) Václava ZIKMUNDA z let 1865 a 1866[53] a *Mluvnici českou* Jana Slavomíra TOMÍČKA z roku 1867[54].

Hankova mluvnice začíná obecným poučením o češtině a jejím postavení mezi ostatními slovanskými jazyky. Výklad pokračuje částí věnovanou hláskosloví, tvoření slov (kterým se rozumí nejen slovotvorba, jak ji chápeme dnes, ale také tvoření jednotlivých tvarů), následuje oddíl o skloňování, časování a skladbě (o funkci jednotlivých slovních druhů a slovních tvarů ve větě).

Hattalova mluvnice je oproti ostatním strukturována jinak: její první díl tvoří skladba. Hattala svůj přístup zdůvodňuje následovně: „Mluviti můžeme jen větami [...]. Cílem jazyka je tedy přede vším věta, všecko ostatní ale jen prostředkem k dosažení cíle toho“ (HATTALA, 1857, V). Druhý díl Hattalovy mluvnice obsahuje nauku o hláskách

---

[50] Ke gramatikám sledovaného období srov. VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (2007). Mluvnictví. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 11–120.

[51] HANKA, Václav (1849). *Mluvnice českého jazyka na základě soustavy Dobrovského*. Třetí vydání. Praha: Knihkupectví Václava Hessa. (1. vyd. 1822, 2. vyd. 1831.)

[52] HATTALA, Martin (1857). *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*. Praha: Nákladem Calve-ova kněhkupectví.

[53] ZIKMUND, Václav (1865). *Grammatika jazyka českého pro nižší gymnasia. I. oddělení: Zvukosloví a tvarosloví*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.
ZIKMUND, Václav (1866). *Mluvnice jazyka českého. II. oddělení: Větosloví, vidy a rozměry řeči vázané*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.
(Zikmundova mluvnice byla dále vydána v letech 1874, 1876, 1879.)

[54] TOMÍČEK, Jan Slavomír (1867). *Mluvnice česká*. Osmé, příklady rozmnožené vydání. Praha: Nákladem Bedřicha Tempského. (1. vyd. 1850, dále 1851, 1853, 1856, 1858, 1860, 1863.)

(o písmu a pravopisu, o rozdělení a proměnách hlásek) a nauku o tvarech (o jednotlivých slovních druzích). Hattala na rozdíl od ostatních autorů, s jejichž gramatikami jsme pracovali, uvádí také soupis autorů, popř. názvů děl, o něž se při výkladu opírá a z nichž cituje jazykové příklady. Z českých mezi ně patří např. Dalimilova kronika (1310–1314), Tomáš Štítný ze Štítného (kolem r. 1333 – první desetiletí 15. st.), Daniel Adam z Veleslavína (1546–1599), Bible kralická (1579–1594) či Jan Amos Komenský (1592–1670), Hattala ale výrazně vychází také z autorů obrozenských, jako jsou např. Josef Jungmann (1773–1847), Pavel Josef Šafařík (1795–1861), František Palacký (1798–1876), František Ladislav Čelakovský (1799–1825), Karel Alois Vinařický (1803–1869), z nejmladších je to Václav Bolemír Nebeský (1818–1882) nebo Božena Němcová (1820–1862). Kromě toho čerpá i z českých a moravských lidových písní a z moravských pověstí (kompletní seznam zdrojů in HATTALA, 1857, nečíslovaná strana před s. 1).

Pokud jde o Zikmundovu mluvnici, je její první díl věnován hláskosloví (hláskám, jejich proměnám a slabikám) a tvarosloví (jednotlivým slovním druhům, součástí oddílu je i kapitola o tvoření slov). Druhý díl, rozsahem odpovídající prvnímu, se zaměřuje na skladbu (pojednává o větě jednoduché i souvětí, skladebné funkci jednotlivých slovních druhů, o „videch“ neboli tropech a figurách a o řeči vázané).

Tradiční způsob uspořádání výkladu volí i Tomíčkova mluvnice: postupuje od hláskosloví přes tvarosloví (které je spojeno, zejména u adjektiv, se slovotvorbou) ke skladbě. U Tomíčka, konkr. v použitém osmém vydání, nalezneme také informaci (byť velmi obecnou) o pramenech, z nichž pochází citované příklady: „Toto vydání osmé vyniká nade všecka předešlá velikou hojností příkladů praktických, ježto spisovatel s pilností neunavenou dílem ze Slovníku Jungmannova, dílem také z jiných dobrých spisů znova byl vybral a jimi dílo své obohatil“ (Předmluva Tomíčkovy *Mluvnice české*, 1867).

Uvedené příručky slouží jako opora pro poznání dobové normy spisovného jazyka, přesto je třeba mít na paměti některé jejich limity. Jedním z nich je skutečnost, že tyto příručky nebyly všeobecně přijímány. Např. Hattala v předmluvě své gramatiky uvádí, že „Po Dobrovského nehnula se mluvnice česká ani o krok napřed“ (HATTALA, 1857, XV), a oceňuje dílo jen nemnoha jazykovědců (např. Šafaříka, Miklošiče a Schleichera). Většina ostatních podle něj (v lepším případě) jen opakuje to, co uvádí Dobrovský, a zbývající „vniveč a na skázu obracejí to, co jiní krvavými mozoli vytěžili“ (HATTALA, 1857, XVI). Ve svém *Brusu jazyka českého* z roku 1877 (k tomu viz dále)

kritizuje i gramatiky vydané od r. 1857, jejich autorům vytýká zejména nedostatečné znalosti jiných slovanských jazyků (především staroslověnštiny), protože bez nich „češtiny pochopiti naskrze nelze“ (HATTALA, 1877, 242). Jeho kritika míří především na výklady mluvnice Zikmundovy a ještě více Tomíčkovy (k tomu srov. HATTALA, 1877, 242n).[55]

Dále je nutné zohlednit, že mluvnice, s nimiž pracujeme, byly svou povahou spíše deskriptivní. Jejich autoři sice uvádějí, co je podle nich v jazyce správné, na druhou stranu mnohdy k daným jevům připojují poznámku, co je (proti tomu, co uvedli) běžné „v řeči obecné“, co se „zhusta“ vyskytuje atd., jen občas přitom doplní i explicitní hodnocení a zmíní, že něco je „lepší“, „jemnější“ apod. Platí to pro všechny gramatiky, které užíváme, podrobněji jejich poznámky uvádíme u konkrétních jazykových jevů v analytické části této práce. Pro naše zkoumání jsou tyto komentáře autorů mluvnic cenné, neboť reflektují reálný dobový úzus, který nemusel být v souladu s tím, co se snažily zavést gramatiky. Pokud tedy pro zkoumané období, tj. období mezi autoritativními díly Dobrovského a Gebauera, hovoříme o spisovném jazyce, platí, že jde o formující se spisovný jazyk, pokud hovoříme o normě tohoto jazyka, je to norma teprve se utvářející.

Pro všechny gramatiky, které se stávají oporou v analytické části práce, ovšem platí, že je jejich autoři zamýšleli jako díla, jimiž by se měla řídit školská praxe. U Hattaly na to lze usuzovat z předmluvy, v níž mluví o tom, že při tvorbě mluvnice bral ohled na žáky a učitele (HATTALA, 1857, XVIII–XIX)[56], u Zikmunda je vypovídající přímo název mluvnice, u Tomíčka opět předmluva, kde čteme, že jeho mluvnice byla pro důkladné pojednání o slovesných tvarech a pro svou praktičnost uvedena do škol a že i „jiné spisy mluvnické spisovatelů čelnějších řídí se dle ní co do počtu forem časoslovních, následujíce i její názvosloví“ (nestránkovaná Předmluva in TOMÍČEK, 1867), o určení Hankovy mluvnice svědčí věnování „Slovanské mládeži, kvetouci naději našich vlastí.“ (HANKA, 1849, nečíslovaná strana před s. 1). Jistým ukazatelem toho, že příručky byly skutečně využívány, je jejich opětovné vydávání (připomínáme, že v případě Hankovy mluvnice pracujeme s vydáním třetím, v případě Tomíčkovy mluvnice s vydáním osmým). Pokládáme proto za oprávněné porovnávat stav zjištěný u Smetany s tím, co za žádoucí považují tyto gramatiky.

[55] K Tomíčkově výkladu o skladbě se Hattala vyslovil kriticky už dříve ve své *Obraně* (HATTALA, 1855, 9).

[56] Srov. např.: „Ve skladbě hleděl jsem předně žáctvu, v nauce o tvarech ale i potřebám ctěného učitelstva vyhověti“ (HATTALA, 1857, XVIII).

U vybraných syntaktických jevů, jimž věnujeme pozornost, přihlížíme také ke *Skladbě jazyka českého* od Václava ZIKMUNDA z roku 1863.[57] Zikmund v první části pojednává o podmětu, přísudku a jejich shodě, o syntaktické funkci jednotlivých pádů, o přívlastcích a o vyjádřování záporu, v druhé části popisuje jednotlivé souvětné typy a spojovací prostředky, které se v nich užívají, ve třetí části se věnuje funkci jednotlivých slovesných tvarů a na závěr také slovosledu. Zikmund se ovšem ve výkladu opírá především o materiál ze 16. století,[58] což byl také důvod, proč se jeho dílo stalo terčem kritiky Martina Hattaly (srov. HATTALA, 1877, 243–245). Hattala se totiž na rozdíl od Zikmunda v skladbě soustředil více na jevy živé, tomu odpovídala i volba jím užívaných dokladů.[59] Svou *Skladbu jazyka českého* vydal roku 1855[60] a později její podstatnou část zahrnul do *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského* (k té viz výše).

Ze slovníkových příruček se opíráme o *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický* Františka Štěpána KOTTA z let 1878–1906.[61] Kott původně zamýšlel vydat pouze stručný, zejména frazeologický slovník, než dojde k druhému vydání Jungmannova slovníku nebo než bude vydán jiný slovník češtiny (KOTT, 1878, V). Záběr svého díla ale postupně rozšiřoval, což vedlo k tomu, že jeho slovník má deset svazků, obsahuje dvoje *Dodatky* a dále troje *Příspěvky*.[62] Důsledkem stálého doplňování a upravování materiálu je ne zcela jednotná koncepce hesel (k tomu srov. *Předmluvu* in KOTT, 1878) a také to, že se několikrát opakuje abecední řazení. Takové zpracování znesnadňuje orientaci, na druhou stranu je Kottův slovník dílem, které v největším

---

[57] ZIKMUND, Václav (1863). *Skladba jazyka českého*. Litomyšl: Tiskem a nákladem Antonína Augusty.

[58] Proto je jeho dílo dodnes ceněno jako zdroj poznání humanistické syntaxe, k tomu srov. PLESKALOVÁ, Jana (2007). Historická gramatika. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 124.

[59] Ke sporu Hattaly se Zikmundem srov. VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (2007). Mluvnictví. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 50–51.

[60] HATTALA, Martin (1855). *Skladba jazyka českého*. Praha: Nákladem J. B. Calvova knihkupectví.

[61] K postavení Kottova slovníku v dobové lexikografické produkci srov.:
HLADKÁ, Zdeňka (2005). České slovníkářství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku. *Naše řeč*, roč. 88, č. 3, s 140–159.

[62] KOTT, František Štěpán (1878–1893). *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. Díl první–sedmý*. Praha: Tiskem a nákladem knihtiskárny Josefa Koláře / Františka Šimáčka.
KOTT, František Štěpán (1896). *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
KOTT, František Štěpán (1901). *Druhý příspěvek k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
KOTT, František Štěpán (1906). *Třetí příspěvek k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

rozsahu zachycuje slovní zásobu období, kterým se zabýváme. Jádro slovníku tvoří lexikografický materiál slovníku Jungmannova, Kott v hojné míře dále uvádí výrazy nářeční, frazeologismy, vlastní jména, termíny[63] nebo slova cizího původu.[64]

Při rozboru jednotlivých jazykových jevů doplňkově užíváme i další příručky. Patří mezi ně *Pravopis český dle ústrojnosti českého jazyka* od Jana Slavomíra TOMÍČKA z roku 1862.[65] Tomíček ve svém ne příliš rozsáhlém díle předkládá dvacet pět pravidel, z nichž většina se týká kvantity samohlásek a jen několik z nich také problému jiného, a to psaní *i*/*y*.

Pro poznání dobové jazykové situace nahlížíme také do tzv. brusů. Z období od 60. do 80. let, které sledujeme, jich pochází více, v 60. letech však šlo jen o články zabývající se očistou češtiny od cizích vlivů, samostatné publikace vznikají až od let 70.[66] Pro zkoumanou dobu volíme alespoň dvě díla: 70. léta zastupuje brus Martina HATTALY[67], 80. léta druhé vydání tzv. Matičního brusu[68].

Hattala se nejprve obecně věnuje otázkám vlivu cizích jazyků a začleňování prvků z nich přejatých do jazyka mateřského. V druhé části se detailně zaměřuje na konkrétní jevy, které je v češtině nutné napravit, a v jednom z posledních paragrafů svého díla s názvem *Nejdůležitější z ostatních barbarismů* pak v abecedním pořádku předkládá stručnější pojednání o dalších z nich. *Brus jazyka českého* Matice české je rozdělen na část tvaroslovnou, v níž pojednává o nejčastějších tvaroslovných chybách, a slovník,

---

[63] V případě odborných názvů však podotýká, že je otázkou, „užíváme-li jich posud a jsou-li dobré“ (KOTT, 1878, VI), a nechává na čtenáři, aby to sám na základě pramenů, z nichž pochází doklady, posoudil.

[64] Hattala ve své době zahrnul kritikou nejen díla mluvnická, ale i Kottův slovník. Na základě prozkoumání hesla *Ablativ* Kottovi vytýká, že neuvádí dostatečně a správně prameny, mluví i o Kottových chybách ve výkladu. Hattalovy výtky však částečně plynou z nesprávného pochopení Kottových slov (ke sporu srov. HATTALA, 1877, 129–130, a především *Předmluvu* v Kottově slovníku, 1878, X–XI).

[65] TOMÍČEK, Jan Slavomír (1862). *Pravopis český dle ústrojnosti českého jazyka*. Druhé, rozmnožené vydání. Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského. (1. vyd. 1850.)

[66] K problematice srov.:
VONDRÁK, Václav (1926). Reakce puristů proti jazykovým nesprávnostem a jejich t. zv. brusy. In: *Vývoj současného spisovného českého jazyka*. Brno: Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a národní osvěty, s. 78–82.
Purismu se věnoval také Milan Jelínek. Z jeho četných prací na toto téma zmiňme pojednání *Purismus*, v němž je možno nalézt také další literaturu k tématu:
JELÍNEK, Milan (2007). Purismus. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 540–572.

[67] HATTALA, Martin (1877). *Brus jazyka českého: příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.

[68] *Brus jazyka českého* (1881). Druhé, rozmnožené vydání. Sestavila Kommisse širším sborem Matice české zřízená. Praha: J. Otto.
První vydání *Brusu jazyka českého* je z roku 1877, třetí vydání je z roku 1894.

který v sobě zahrnuje opravy jevů pravopisných, a zejména jevů lexikálních a syntaktických.

Dodatek

Při zkoumání průniku teritoriálně příznakových prvků mluvené češtiny do Smetanových psaných projevů, a tedy při zkoumání územního rozšíření jednotlivých jevů využíváme *Nástin české dialektologie* Jaromíra BĚLIČE[69] a především *Český jazykový atlas* (ČJA): pro jevy morfologické jeho 4. díl[70], pro jevy hláskoslovné 5. díl[71] (s předchozími třemi díly sledujícími teritoriální rozložení lexika vzhledem k povaze jevů, které jsme ve Smetanově korespondenci zaznamenali, nepracujeme). 4. díl ČJA mapuje rozdíly ve tvarech ohebných slov, věnuje se postupně podstatným jménům, přídavným jménům, zájmenům, číslovkám a slovesům. Do 4. svazku jsou zahrnuty i ty případy, kdy je obměna tvaru svou podstatou sice hláskoslovná, ale přitom je vázaná jen na určitý gramatický tvar (BALHAR a kol., 2002, 5). Stejným způsobem postupujeme v analytické části této práce také my, tj. do oddílu o tvarosloví zahrnujeme morfologizované jevy hláskoslovné, na pomezní postavení těchto případů však upozorňujeme. 5. díl ČJA je věnován kromě jiného (k tomu srov. BALHAR a kol., 2005, 5) především jevům hláskoslovným, mapuje nejprve územní diference spočívající v obměnách samohlásek a poté souhlásek.

ČJA je sice dílem novodobým, vycházíme však z toho, že dialekty jsou konzervativními jazykovými útvary, které v sobě uchovávají starší jazykový stav. Kromě toho se opíráme o skutečnost, že terénní výzkum, z jehož výsledků ČJA vychází, probíhal mj. u generace, která se narodila a vyrůstala před 1. světovou válkou (BALHAR a kol., 2002, 13), a která tedy má k námi zkoumanému období relativně blízko. Nezanedbatelný je také fakt, že do sítě venkovských lokalit, které byly mapovány, byly zahrnuty staré obce založené ve středověku a ležící pokud možno mimo hlavní komunikace (BALHAR a kol., 2002, 13). Tato izolovanost mapovaných bodů rovněž přispívá k uchování specifických nářečních rysů. Domníváme se, že tyto skutečnosti opravňují užití ČJA jako podpůrného pramene pro zkoumání a hodnocení teritoriální příznakovosti mluvených jevů češtiny 2. poloviny 19. století.

---

[69] BĚLIČ, Jaromír (1972). *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN.
[70] BALHAR, Jan a kol. (2002). *Český jazykový atlas 4*. Praha: Academia.
[71] BALHAR, Jan a kol. (2005). *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia.

3 Zpracování životopisných dat a příprava materiálu

3.1 Biografické údaje Beřicha Smetany relevantní pro zkoumání jazyka jeho dopisů

V následující kapitole se zaměříme na ty momenty biografie Bedřicha Smetany, které jsou nezbytné pro pochopení a adekvátní interpretaci jazykových jevů vyskytujících se ve Smetanově korespondenci. Jde především o zodpovězení těchto otázek:

- jakým jazykem se podle všeho hovořilo v rodině, do níž se Smetana narodil, i v té, kterou pak sám založil;
- jakými školami Smetana prošel (tj. jakého vzdělání dosáhl, jaké jazyky se ve škole učil a v jakém jazyce probíhala výuka);
- v jakých lokalitách se Smetana pohyboval (a jakými teritoriálně příznakovými prvky tudíž může být jeho vyjadřování kontaminováno);
- jaké jazyky musel Smetana ovládat s ohledem na své profesní působení (tj. při oficiální komunikaci navenek mimo rodinu, při komunikaci s úřady);
- vzhledem k tomu, že Smetana žil v bilingvní společnosti v době probíhajícího národního obrození, je třeba sledovat i problematiku volby jazyka s ohledem na určité postoje, které tím mají být demonstrovány.

K metodě jazykových biografií, s níž se takto orientované zkoumání v zásadě překrývá, viz kapitolu 2.1, k aplikaci této metody při zkoumání jazyků Bedřicha Smetany srov. naše společné studie s Markem Nekulou *Smetanova čeština v dobovém kontextu* (2010)[72], *Jakou češtinu užíval Bedřich Smetana* (2012)[73], *Jazyková biografie Bedřicha Smetany a jazyk jeho korespondence se zřetelem ke gramatickým jevům* (2013)[74].

[72] NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2010). Smetanova čeština v dobovém kontextu. *Hudební věda*, roč. XLVII, č. 1, s. 43–76.
[73] NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2012). Jakou češtinu užíval Bedřich Smetana? / Bedřich Smetana's Use of the Czech Language. *Musicalia*, roč. IV, č. 1–2, s. 6–38.
[74] NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2013). Jazyková biografie Bedřicha Smetany a jazyk jeho korespondence se zřetelem ke gramatickým jevům. In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 99–136.

Rodina Františka a Barbory Smetanových[75]

Bedřich Smetana se narodil 2. března 1824 v Litomyšli, v té době zde jeho otec František Smetana pracoval jako sládek v zámeckém pivovaru. Tehdejší jazykovou situaci v českých zemích charakterizovala česko-německá diglosie, kdy němčina v pozici vyšší variety plnila roli prestižního dorozumívacího prostředku, byla jazykem veřejné správy, vzdělání, obchodu a odehrávala se v ní psaná komunikace. Čeština proti tomu plnila funkci nižší variety mluvené. Smetanův otec musel ovládat němčinu, aby mohl zastávat své povolání, podnikat, vyřizovat administrativní záležitosti. O dobré úrovni jeho znalosti němčiny lze uvažovat i na základě faktu, že byl odběratelem německy tištěného intelektuálně náročného periodika Bohemia (srov. NEJEDLÝ 1924b, 261).

V němčině byla pravděpodobně schopna komunikovat také matka Bedřicha Smetany Barbora (roz. Lynková). Do kontaktu s ní se dostávala nepochybně prostřednictvím svého otce Jana Lynka, který pracoval jako panský písař.

Ačkoli tedy Smetanovi rodiče němčinu ovládali a pro Františka Smetanu byla její znalost přímo nezbytná, jazykem každodenní komunikace byla v jejich rodině nejspíše čeština. Jako doklad mohou sloužit osobní zápisy manželů – Františkův o narození Bedřicha (křtěného ovšem jako Fri(e)drich) nebo Barbořin o svatbě. Jsou sice zaznamenány kurentem, ale v češtině (srov. NEJEDLÝ 1924b, nestránková příloha mezi s. 188 a 189). Česky je vedena také rodinná korespondence: kurentem česky píše František Smetana své ženě 27. června 1828 z Teplic (NEJEDLÝ 1924b, nestránkovaná příloha mezi s. 216 a 217) nebo Bedřich Smetana rodičům 23. prosince 1856 z Göteborgu (Praha, NM-MBS S 217/123).[76] V češtině se nejspíše odehrávaly také

---

[75] V následující kapitole vycházíme z monografií o Bedřichu Smetanovi, a to zejména z díla Zdeňka Nejedlého, Václava Holzknechta a Hany Séquardtové:
NEJEDLÝ, Zdeněk (1924a). *Bedřich Smetana. I. Doma*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1924b). *Bedřich Smetana I.* Edice Zlatoroh. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1925). *Bedřich Smetana. II. Na studiích*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1929). *Bedřich Smetana. III. Praha a venkov*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.
NEJEDLÝ, Zdeněk (1933). *Bedřich Smetana. IV. Ve společnosti*. Praha: Melantrich.
HOLZKNECHT, Václav (1984). *Bedřich Smetana: život a dílo*. 2. rozšířené a upravené vydání. Praha: PANTON.
SÉQUARDTOVÁ, Hana (1988). *Bedřich Smetana*. Praha: Supraphon.
K publikacím o Smetanovi viz kapitolu 2.1.

[76] Jde o první dochovaný český (ovšem kurentem psaný) dopis Bedřicha Smetany (k užívanému grafickému systému srov. kapitolu 4.1 Pravopis). Zkratka v závorce značí signaturu, pod níž je dopis uložen v Národním muzeu – Muzeu Bedřicha Smetany v Praze (tak i dále).

aktivity rodiny spojené s církevním životem, dokladem může být skutečnost, že je čeština jazykem matričních předloh (srov. přetisk zápisu o křtu Bedřicha Smetany v matrice děkanského úřadu v Litomyšli in NEJEDLÝ 1924b, nestránkovaná příloha mezi s. 194 a 195), v češtině je také předtisk Smetanova biřmovacího lístku (NEJEDLÝ 1929, nestránkovaná příloha mezi s. 290 a 291).

Manželství Bedřicha Smetany

Čeština se – podobně jako v rodině, do níž se Smetana narodil – nejspíše uplatňovala jako prostředek osobní komunikace i v rodině, kterou Smetana založil r. 1849 sňatkem s Kateřinou Kolářovou. Je sice pravdou, že si oba manželé vedli v němčině deníky[77] a že v němčině probíhala také jejich vzájemná korespondence, německy Kateřina Bedřichovi psala dokonce i o smrti milované dcery Bedřišky (NEJEDLÝ 1924a, nestránkovaná příloha mezi s. 152 a 153), ale na druhou stranu je právě z Kateřininých deníkových zápisů zřejmé, že se doma mluvilo česky, srov. reprodukci řeči dětí:

> *...so zum Beispiel sah sie* [Fritzchen] *mich einmal traurig am Fe*[n]*ster sitzen* [...] *sogleich unterbrach sie ihr Spiel, kam zu mir, und sagte mit theilnamsvoller Miene: ti si smutna maminko stejska se ti po tatinkowi, jid? - - mně se taky stejska*[78].

Dokladem mohou být také česká slova v německém dopisu Bedřicha Smetany pro Kateřinu ze 7. srpna 1843 (Praha, NM-MBS S 217/179). Jde o vpisy:

> *Odpugste, sléčno, že gsem tadi hibjl.*
>
> *Doch jetzt bitte ich, na Kolenach prosjm, schreiben Sie mir wieder zum 3*[ten] *Male nach Ruschkolhotitz über Wlaschim, Czechtitz, do třetice wšeho dobrého, schreiben Sie...*[79]

a přípisek k obrázku spřežení na první straně:

> *...cupaite, cupaite do mladi Boleslawi! hi! bije* [sic!]*! Ke K....ce!!!*

Česky se pravděpodobně hovořilo i v domácnosti Bedřicha Smetany a jeho druhé ženy Bettiny, s níž se Smetana oženil r. 1860 po smrti Kateřiny. Jejich vzájemná korespondence původně probíhala v němčině, po Smetanově návratu z Göteborgu (k tomu viz dále) se však odehrává v češtině. Pokud Bettina později píše německy,

---

[77] Jsou uloženy v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze, Kateřininy pod signaturou NM-MBS S 217/1903–4, Smetanovy NM-MBS S 217/1080–6.

[78] ...tak mě například jednou viděla [Bedřiška] sedět smutnou u okna [...] hned nechala hraní, přišla ke mně a řekla s účastným výrazem ve tváři: ty jsi smutná maminko... (přel. L. R.)

[79] Teď ale prosím, na kolenou prosím, napište znovu potřetí do Růžkových Lhotic přes Vlašim, Čechtice, do třetice všeho dobrého, napište... (přel. L. R.)

Smetana se nad tím pozastavuje, srov. dopis Bettině z 12. srpna 1865 (Praha, NM-MBS S 217/164):

> *Dívná věc, že si mně zase z německým psaníčkem oblažila, snad pro ten tamnejší vzduch, ktery okolo Lamberku vladne?*

Je ovšem třeba říci, že přechod na češtinu zřejmě nebyl výlučný, konverzace o některých (závažnějších) tématech asi nadále probíhala v němčině, srov. dopis Bettině z 8. září 1872 (Praha, NM-MBS S 217/173):

> *Též se zmíním o naším budoucím spoluobcováním a poměru k sobě, v německé řečí, proto že to co odpověd ještě na Tvoje loňské svěření od Tebe též německé psané, tu samou řeč vyžaduje, a potom že Tobě je více přístupná.*

Vzdělání

Školní docházku zahájil Bedřich Smetana roku 1829, kdy začal navštěvovat obecnou (národní) školu (Volksschule) s německým vyučovacím jazykem v Litomyšli. Roku 1831 se rodina přemístila do Jindřichova Hradce, neboť se zde Smetanův otec stal nájemcem pivovaru. Bedřich Smetana tu pokračoval v docházce na národní školu a poté zde přestoupil na gymnázium. Výuka byla vedena v němčině. Rodina se následně přestěhovala do Růžkových Lhotic na Benešovsku a Smetana se roku 1835 stal studentem německého gymnázia v Jihlavě. V letech 1836–1839 pak studoval německé gymnázium v Německém Brodě. Roku 1839 odešel do Prahy na Akademické gymnázium, v jehož čele stál tehdy Josef Jungmann. Už roku 1840 však Akademické gymnázium opustil, protože se chtěl naplno věnovat hudbě. Smetana se tím dostal do sporu s otcem, který nejprve trval na tom, že jestliže Smetana nechce studovat, vrátí se domů a bude pracovat jako příručí v hospodářství. Nakonec ale bylo rozhodnuto, že gymnaziální studia Bedřich Smetana dokončí, a to v Plzni. Roku 1843 zde Smetana studia opravdu úspěšně završil. I v Plzni byla tak jako ve všech předchozích případech vyučovacím jazykem němčina.

Ke Smetanově vztahu k němčině je ovšem třeba dodat, že se Smetana v době svých studentských let nad tím, že je němčina vzdělávacím jazykem, nijak nepozastavuje, resp. o tom nikde nemáme doklad. V němčině si ostatně (jak již bylo zmíněno výše) od května 1840 vede také deník. Teprve ve chvíli, kdy se zapojuje do národně buditelského procesu a v souvislosti s tím přechází na češtinu i v psané komunikaci, hodnotí nedostatek vzdělání v češtině a o češtině negativně. Tímto zlomovým dopisem byl list

Janu Ludevítu Procházkovi z 11. března 1860 (Praha, NM-MBS S 217/283), Smetana se v něm o nemožnosti vzdělávat se v češtině vyslovuje následovně:

> *Prosjm, bi jste mně především odpustíl wšecky chybi jak ortograficky tak grammatykálnj, ktere v hojně se v mým psanj nalesnau; neb až do dnešnjho časů mně nebylo dopřáno, se v naší mateřské řečí dotwrdjtj. Od mládj skoro v němčíně jak w školách tak w společnostjch wíchowán, nedbal jsem, dokuď jsem býl študentem, jiného se učitj, k čemů jsem nebyl nucený, a pozděic božska hudba w šecků moji sílů a cely čas pro sebe zabrala, tak že teď k hanbě to musjm přiznatj, neůmjm se patřičně vijádritj, anj napsatj v česke řečí. Ale ta předhůzka ne jen mně treffy nýbrž take naše školy, á -- t. d.!!*

V pozdějším dopisu pro Elišku Krásnohorskou z 25. listopadu 1876 hovoří dokonce o germanizaci (Praha, NM-MBS S 217/252):

> *Máte pravdu, že nerad korespondují; ale přičinou jest to, že zajedno píšu špatně český, nenaučíl jsem se tomu v mládi, byl jsem germanisovan, a v stáři jsem neměl dosti časů k tomu...*

Školní kontext však zřejmě nebyl spjat pouze s němčinou, nýbrž zde jistou úlohu sehrávala také čeština. Smetana se ve svém německém deníku několikrát zmiňuje, že se určitá školní událost odehrála v češtině nebo v němčině (srov. deníkový zápis z 26. července 1841: *Predigt auf böhmisch.*[80]), české byly také některé přezdívky učitelů, tedy alespoň Smetana je v tomto jazyce zaznamenává (srov. deníkový zápis z 27. března 1843: *punčoška Beer*).

Hudební vzdělání a profesní působení

Ze studií v Plzni se Smetana vrátil zpět do Prahy a v letech 1843–1847 studoval kompozici v Hudebně vzdělávacím ústavu Josepha Proksche. Vyučovacím jazykem byla i v tomto případě němčina. Mezitím, konkr. v letech 1844–1847, vyučoval hudbu v rodině hraběte Leopolda Thuna.

Poté se Smetana rozhodl založit vlastní hudební ústav, což roku 1848 učinil. Některé úřední dokumenty z tohoto období vztahující se ke Smetanovi jsou dvojjazyčné, např. vyhlášení o otevření Smetanova hudebního ústavu (NEJEDLÝ 1924a, nestránkovaná příloha mezi s. 112 a 113), Smetanův domovský list z 15. května 1850, který Smetanovi atestuje znalost němčiny a češtiny (MBS); jiné jsou jen v němčině, např. vysvědčení

[80] Kázání v češtině. (přel. L. R.)

o zachovalosti vystavené v Růžkových Lhoticích 4. prosince 1862 (MBS), pouze v němčině jsou v době Bachova absolutismu (1851–1859) uveřejňována také oznámení o koncertech (srov. NEJEDLÝ 1924a nestránkovaná příloha mezi s. 112 a 113, s. 120 a 121, s. 152 a 153). Němčina se nejspíše uplatňovala i při výuce potomků šlechtických rodů Nosticů, Thunů, Lobkoviců, Sporcků, Wolkensteinů nebo Bellegardů. Alespoň dochovaná korespondence s představiteli těchto rodů je v němčině (srov. přehled in MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2011). Smetana však učil i v rodinách pražských měšťanů, mezi jeho žáky patřila např. Marie, dcera Františka Palackého, Marie, dcera malíře Josefa Vojtěcha Hellicha, Augusta, dcera Josefa Jiřího Kolára ad. (NEJEDLÝ 1924a, 115).

I další Smetanovy profesní aktivity byly v 50. a 60. letech spjaty s němčinou. Roku 1856 odešel Smetana do švédského Göteborgu, kde přijal místo ředitele Společnosti pro klasickou vokální hudbu (Harmoniska Sällskapet)[81]. V Göteborgu pak působil několik sezón, a to až do roku 1860. V květnu 1860 se vrátil do Prahy, podnikl koncertní turné po Německu a Holandsku, roku 1862 ještě krátce pobýval v Göteborgu (26. března, 10. dubna a 2. května zde měl koncerty). Pak se natrvalo usadil v Praze. Dá se předpokládat, že při svých zahraničních cestách Smetana používal jako komunikační prostředek němčinu, z velké části se jí nejspíše dorozumíval i ve Švédsku. V dopisu rodičům z 23. prosince 1856 (Praha, NM-MBS S 217/ 123) se sice zmiňuje, že se musí naučit švédsky, o tom, do jaké míry si ale švédštinu skutečně osvojil, nemáme přesné doklady. Zdá se, že v ní byl schopen základního dorozumění: např. v dopisu Bettině z 24.–30. dubna 1862 (Praha, NM-MBS S 217/159) zmiňuje část své švédské konverzace, z dopisu Franzi Ulmovi z 25. dubna 1861 (Praha, NM-MBS S 217/456) zase vysvítá, že rozuměl, co se o jeho koncertech píše ve švédských novinách. Jeho korespondence se švédskými přáteli, např. s Fröjdou Rubenson-Benecke či s Isaacem Philipem Valentinem a jeho dcerou Charlottou, nicméně probíhala v němčině (srov. přehled dopisů in MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2011).

V němčině Smetana komunikoval s některými svými hudebními kolegy, např. s Franzem Lisztem (viz přehled dochované Smetanovy korespondence s Lisztem in MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2011; Lisztovy německé dopisy Smetana cituje i v rámci své česky psané korespondence, srov. Smetanův dopis pro Josefa Srba z 21. května 1880; Praha, NM-MBS S 217/338 nebo dopis z 22. května 1880; Praha, NM-MBS S 217/339).

[81] Překlad názvu společnosti je v publikacích věnovaných Smetanovi uváděn různě, v textu se opíráme o Holzknechta (srov. HOLZKNECHT, 1988, 99).

Národní uvědomění, přechod na češtinu

Podnětem, který Bedřicha Smetanu vedl k přechodu na češtinu i v komunikaci mimo okruh rodiny, je výše zmíněný dopis Jana Ludevíta Procházky zaslaný Smetanovi do Göteborgu. Procházka v něm píše o svém záměru vydávat české sbory pro mužské hlasy a žádá Smetanu o příspěvek (tento dopis není dochován, o jeho existenci víme jen ze Smetanova zápisu v deníku, srov. MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2011, 372). Své nadšení pro věc sdělil Smetana Procházkovi v listu z 11. března 1860 (Praha, NM-MBS S 217/283):

> *...vítám radostně Vaše přadsevzetj, výdáváti zborý český pro mužské hlasy* [...] *Ačkolív mně welika práce sinfonická zabavuje: "Hakon Jarl pro Orchester,, tak přěc předevšjm stojím Vašemů vší chválí hodnémů přesevzetj k službě.*

Podstatná je i forma dopisu: na Procházkův česky psaný list reaguje Smetana také česky, a to přestože až dosud užíval v psané komunikaci němčinu a přestože si byl vědom svých deficitů v českém vyjadřování, srov. citaci z téhož dopisu:

> *Že ale jsem z tělem a dušj Čechem a chonosým se bjtj sýnem naší sláví, to nemusjm opakovatj. Proto taky se nestjdjm Vám odpowědětj v matřském jazíkem ačkoliv chybně, á těšjm se, že jest mě to dopřano, vám vijevytí ják wlasť naše mně nadevšecko jde.*

Tímto momentem se Smetana zapojil do národně buditelského procesu, jeho národní aktivity zesílily po návratu do Prahy. Působil jako sbormistr spolku Hlahol (v letech 1863–1865), vedle toho byl referentem Národních listů, do nichž psal kritiky a fejetony týkající se zejména opery, dále programové stati vytyčující směřování české hudby a občas také recenze hudebnin či koncertů. Roku 1866 se Smetana stal kapelníkem Prozatímního divadla, kterým byl až do roku 1874, kdy ohluchl. Národní témata se začala objevovat také v jeho tvorbě, jmenovat můžeme opery Braniboři v Čechách, Prodaná nevěsta, Libuše, cyklus symfonických básní Má vlast, sbory atd.

Neodmyslitelnou součástí národního uvědomění a současně prostředkem, jak toto národní uvědomění veřejně demonstrovat, se pro Smetanu stal přechod na češtinu v psaných projevech. Od roku 1862 si v češtině vedl deník, od 60. let volil češtinu v korespondenci s českými adresáty. Při veřejném projevu si však nebyl kvalitou své češtiny jistý. Usuzovat na to můžeme ze skutečnosti, že texty do Národních listů psal původně v němčině, teprve poté byly překládány do češtiny a upravovány. Knižně pak

byly vydány roku 1920[82] a roku 1948[83]. Úpravy si vyžadovaly i pozdější Smetanovy projevy psané v češtině. Např. roku 1880 se na Smetanu obrátil Jan Neruda s prosbou, zda by skladatel nesepsal své osobní vzpomínky. Smetana Nerudovi vyhověl (o existenci tohoto listu víme jen na základě Nerudových dopisů, srov. MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL 2011, 120), jak ale vyplývá z Nerudovy reakce, bylo nutné odevzdaný text jazykově zkorigovat, srov. Nerudův dopis z 13. července 1880 (Praha, NM-MBS S 217/749):

> *Ty kousky jsou zajímavy, schází jim jen stylistiské spojení, které tedy s Tvým dovolením přidám.*

O vědomí nedokonalosti vlastního česky psaného projevu svědčí také Smetanovy poznámky v dopisech. O opravu nebo pomoc se stylizací žádal Smetana zvláště svého tajemníka Josefa Srba, srov. např. dopis Josefu Srbovi z 12. července 1881 (Praha, NM-MBS S 217/364):

> *Nemám už pokoje stran uspořádání svých divadelních poměrů, a posilám Vám tedy svůj návrh stran té věci, s prosbou, by Jste mě to laskavě spořádal a stylisoval.*
>
> [...]
>
> *Prosím Vás, mílý příteli, dejte všemu tomu, co jsem zde skopal, hlavu a patu, a pošlete mně to sem k podpisu, a já to odsud zašlu direktně na družstvo, resp. vybor.*

Závěr života

Poslední citovaný dopis pochází z doby, kdy byl Smetana po svém ohluchnutí nucen odstěhovat se roku 1876 z Prahy natrvalo do Jabkenic k rodině své dcery Žofie a jejího muže Josefa Schwarze. Význam korespondence tím pro Smetanu pochopitelně vzrostl, protože jejím prostřednictvím mohl udržovat kontakt s pražským prostředím a uměleckým světem. Ke ztrátě sluchu se však začaly přidávat další Smetanovy zdravotní komplikace, které mj. činily stále obtížnějším Smetanův styk s okolím. 22. března 1884 byl Smetana z Jabkenic převezen do pražského ústavu pro choromyslné v Kateřinské ulici, kde 12. května 1884 zemřel.

---

[82] SMETANA, Bedřich (1920). *Články a referáty 1862–1865*. Vyd. J. Reisser. Praha: Česká grafická Unie.
[83] SMETANA, Bedřich (1948). *Kritické dílo Bedřicha Smetany 1858–1865*. Usp. V. H. Jarka. Praha: Pražská akciová tiskárna.

Znalost výše uvedených dobových i osobních souvislostí ze života Bedřicha Smetany je pro náš výzkum důležitá jednak při výběru zkoumaného materiálu, jednak při jeho analýze. Díky zmíněným údajům lze totiž vyhodnotit, které dopisy jsou pro jazykový rozbor Smetanova vyjadřování vhodné a ke kterým z nich je naopak nutné přistupovat s opatrností (např. proto, že není jasné, nakolik je Smetana psal sám, nebo proto, že mohou být ovlivněny jeho postupující chorobou; k tomu viz kapitolu 3.2 věnovanou materiálovým východiskům naší práce). Vedle toho představují biografické údaje oporu pro klasifikaci a interpretaci jazykových jevů, které se ve Smetanově korespondenci vyskytují (k tomu viz analytickou část této práce).

3.2 Materiál a jeho korpusové zpracování

Smetanova korespondence je zpřístupněna v řadě více či méně komplexně zaměřených edic vydávaných už od konce 19. století. Jejich využití pro jazykový výzkum je však problematické (k tomu viz dále), proto se materiálovým východiskem naší práce staly originály Smetanou psaných a Smetanovi adresovaných dopisů, z nichž většina je uložena v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze. Tyto dopisy byly zpracovány do podoby elektronického korpusu, který tvoří jeden z výstupů práce. Následující kapitola představí materiál Smetanovy korespondence i způsob, jakým byl pro účely našeho zkoumání zpracován.

3.2.1 Přehled knižních edic Smetanovy korespondence[84]

První knižní soubor Smetanových dopisů vydal roku 1896 Karel TEIGE pod názvem *Příspěvky k životopisu a umělecké činnosti Mistra Bedřicha Smetany. II. Dopisy Smetanovy. Kommentovaný výbor šedesáti čtyř Mistrových dopisů*. Teige do něj zahrnul Smetanovy dopisy dvaceti různým adresátům, mezi nimiž jsou např. Adolf Čech, Josef Jiránek, Franz Liszt či Jan Ludevít Procházka.

Další publikace už byly specifičtěji zaměřené, soustředily se na Smetanovu korespondenci s vybraným okruhem adresátů či s konkrétní osobou. Roku 1903 přetiskl Lev ZELENKA-LERANDO pod názvem *Listy B. Smetany Em. Zünglovi. Příspěvek k životopisu B. Smetany* faksimile tří Smetanových dopisů Emanuelu Zünglovi. Roku 1914 vydal Jan LÖWENBACH v knize *Bedřich Smetana a Dr Ludevít Procházka. Vzájemná korespondence* veškerou známou korespondenci mezi Smetanou a Janem Ludevítem Procházkou, do dodatku byly zahrnuty také dopisy hamburského vydavatele Huga Pohla Smetanovi. Na korespondenci Smetany s jeho švédskými přáteli se zaměřil Arnošt KRAUS, v díle *Smetana v Göteborgu* z roku 1925 zveřejnil v českém překladu 13 Smetanových německy psaných dopisů Fröjdě Benecke-Rubenson a Isaacu Philipu Valentinovi. Smetanou se dále zabýval Vladimír BALTHASAR, který je autorem publikace *Bedřich Smetana*. V její druhé části s názvem *Soubor dopisů B. Smetany na*

[84] V přehledu knižních edic Smetanovy korespondence vycházíme především ze studie:
MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan (2010a). Dávný dluh české muzikologie: Historie vydávání korespondence Bedřicha Smetany. *Hudební věda*, roč. XLVII, č. 1. Praha: Kabinet hudební historie Etnologického ústavu AV ČR, s. 5–17.
Kompletní bibliografické údaje k dílům, která jsou v tomto oddílu zmíněna, uvádíme v seznamu literatury (viz kapitolu 6).

J. Srba-Debrnova přináší Smetanovy dopisy Josefu Srbovi-Debrnovi, v dodatku je dále připojeno deset Smetanových dopisů Velebínu Urbánkovi a nakladatelské firmě Fr. A. Urbánek. Dopisy Josefa Srba pro Smetanu zveřejnil roku 1945 Jaroslav ČELEDA v rámci své monografie o Josefu Srbovi *Smetanův druh sděluje. Život a dílo Josefa Srba-Debrnova*.

Následovaly edice šíře koncipované: roku 1928 vydal Antonín DOLENSKÝ *Výbor dopisů Bedřicha Smetany* a roku 1939 František BARTOŠ dílo *Smetana ve vzpomínkách a dopisech*, které je sestaveno z úryvků ze vzpomínek, deníkových zápisů či dopisů. Roku 1940 publikoval BARTOŠ spolu se Zdeňkem NĚMCEM výbor *Z dopisů Bedřicha Smetany* obsahující čtyřicet Smetanových listů.

Další knižní vydání Smetanovy korespondence se opět zaměřila na dopisy mezi Smetanou a vybranou osobností. Roku 1940 vydal Mirko OČADLÍK v díle *Eliška Krásnohorská – Bedřich Smetana. Vzájemná korespondence* veškerou dochovanou korespondenci mezi Smetanou a Eliškou Krásnohorskou. O rok později zveřejnili Blažena a Luboš PISTORIUSOVI v publikaci *Smetanův žák vzpomíná. Vzpomínky a korespondence Josefa Jiránka* korespondenci mezi Smetanou a Josefem Jiránkem. Specifický okruh Smetanovy korespondence vydal roku 1946 také Jan RACEK. Ve své knize *Bedřich Smetana a Morava* publikoval veškerou jemu známou korespondenci, kterou Smetana adresoval na Moravu a která mu byla z Moravy zaslána.

Souhrnné vydání Smetanou psaných a Smetanovi adresovaných dopisů dosud neexistuje, příprava komplexní edice Smetanovy korespondence je však v současnosti jedním z hlavních úkolů Muzea Bedřicha Smetany v Praze. K jeho realizaci jsme přispěli kontrolou a úpravou opisů, které byly pořízeny podle originálů a měly by se stát východiskem edičního zpracování, a dále průvodními studiemi o jazyce Bedřicha Smetany, které vznikly ve spolupráci s Markem Nekulou a měly by být v edici publikovány.

Uvedený přehled edic dokládá šíři zájmu o Smetanovu osobu, všechny zmíněné publikace se však zaměřují především na obsahovou stránku dopisů, chtějí jejich prostřednictvím přiblížit Smetanův životní osud nebo vztah k určité osobě. Tomu odpovídá jednak jejich koncepce: žádná z edic není komplexní, jednak práce s prameny: autoři edic Smetanovy dopisy jazykově upravují, o svých zásazích však neinformují buď vůbec, nebo jen vágně. K tomu srov. např. Bartošovu poznámku: „Texty jsou uváděny většinou v doslovném znění, s některými menšími změnami, pokud je vyžadovalo uspořádání výboru, nebo nepatrnými opravami zastaralých dikcí. [...]

Jelikož jde o výbor určený širší čtenářské obci a nikoliv o kritickou edici, neváhal jsem opravovat text v citacích Smetanových českých dopisů, tak jako to činili již před tím různí vydavatelé Smetanovy korespondence, K. Teige, Dr. Jan Löwenbach, Dr. Vladimír Balthasar i jiní, z jejichž sbírek je zde vydatně čerpáno“ (BARTOŠ, 1939, 243). Že tyto jazykové úpravy nemusely být pouze „menší“, můžeme ilustrovat např. na dopisu Bedřicha Smetany Josefu Jiránkovi ze 7. října 1875, který Bartoš publikoval v následujícím znění:

„Milý Josefe!

Slyším, že moje klavírní kusy u Tebe velké obliby nedošly, ano, že jsi našel i chyby v nich. [...]

Kdybys byl cizím, dělaly by mně Tvoje poznámky o mých skladbách velký „plaisir“, ale tak nepochopuji, jak mne chceš korrigovat. Měl bych snad tyto kusy vydat s poznámkou: „Komponovány od B. Smetany, opraveny od J. Jiránka?“

Dovolíš mně tedy, že Ti všechny tyto hrozné dissonance vysvětlím, až přijedu do Prahy. Prozatím je laskavě nech, jak jsou, a odevzdej je panu Starému...“
(BARTOŠ, 1939, 119–120).

Originál má tuto podobu:

Milý Josefe!

Sliším, že moje klavírní kusy u Tebe velké obliby nedošly, ano že si našel i chyby v nich!

[...]

Kdyby si byl cizím, ďáli by mně Tvoje poznámky o mých skladbách veliký “plaisir„; ale tak nepochupují [sic!], *jak mně chceš korrigovat. Měl bych snad kusy tyto vydat s poznámkou: “Komponovany od B. Smetany, opraveny od J. Jiránka?*

Dovoliš mně tedy, že Ti všechný tyto hrozný díssonance vysvětlím, až příjedu do Prahy. Prozatim je láskavě nech stát, jak jsou, a odevzdej je panu Starýmu…

Jak je z porovnání ukázek zřejmé, Bartošovy korektorské zásahy se týkají jevů pravopisných (*Slyším* místo *Sliším* atd.), hláskových a morfologických (*dělaly* místo *ďáli*, *panu Starému* místo *panu Starýmu* atd., korigována je také rozkolísaná kvantita).

S ohledem na výše popsaný jazykový charakter existujících edic Smetanovy korespondence bylo nutné jako materiálovou bázi pro naše bádání zvolit autografy Smetanou psaných a jemu adresovaných dopisů.

3.2.2 Smetanova korespondence uložená v Muzeu Bedřicha Smetany[85]

Největší část originálů Smetanovy odeslané i přijaté korespondence je uchovávána v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze. Mnohem menší soubory jsou uloženy v jiných institucích nebo jsou drženy v soukromých rukou.

K roku 2011 bylo ve fondu muzea uloženo 1039 autografů Smetanovy odeslané a přijaté korespondence, evidováno však bylo 2 288 korespondenčních sdělení. Jimi se rozumí nejen dopisy, ale také telegramy, korespondenční lístky, vizitky s ručně připsanými sděleními, prázdné obálky s nadepsanou adresou, předtištěné a ručně vyplněné formuláře a případně další sdělení. Může jít jak o čistopisy, tak koncepty, jak o autografy, tak dopisy známé jen z fotokopií, opisů či tisků, evidovány jsou také dopisy, které jsou sice nezvěstné, ale jejichž existence je doložena zmínkami v jiných pramenech.

Z celkového objemu známé korespondence tvoří zhruba 40 % korespondence odeslaná a 60 % korespondence přijatá. Pokud jde o jazyk dopisů, jsou asi dvě třetiny v češtině a jedna třetina v němčině. Ostatní jazyky se objevují jen zřídka, a to pouze v korespondenci přijaté, jde o francouzštinu, angličtinu, ruštinu, polštinu a slovenštinu.

Co se týče časového rozpětí, je nejstarší evidovaný dopis z roku 1840. Jde o Smetanův list rodičům a sestře Albíně, který se ovšem nedochoval, informace o jeho existenci je čerpána ze Smetanova deníku. Poslední dopis není z roku 1884, tedy z roku skladatelovy smrti, nýbrž až z roku 1894. Jedná se o dopis ze zahraničí, jehož pisatel nevěděl, že Smetana již nežije.[86]

Rozložení Smetanovy korespondence je nerovnoměrné, množství dopisů z určitého období souvisí vždy s konkrétní etapou Smetanova života, s jeho profesním působením i okolnostmi osobního rázu. Počet dochovaných nebo známých dopisů může být ovlivněn také tím, že část Smetanovy korespondence mohla být zničena. Větší množství dopisů pochází z období Smetanova působení ve Švédsku v letech 1856–61, na něž

---

[85] V následující kapitole vycházíme z katalogu adresátů a odesílatelů Smetanovy korespondence, který je součástí díla: MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan (2009). *S kým korespondoval Bedřich Smetana / / Bedřich Smetana's Correspondents / Mit wem korrespondierte Bedřich Smetana*. Praha: Národní muzeum.
Dále se opíráme o katalog veškeré dosavadní známé Smetanovy korespondence, který je obsažen v publikaci: MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan (2011). *Bedřich Smetana a jeho korespondence / and his correspondence*. Praha: Národní muzeum.

[86] Časová prodleva je vysvětlována tím, že Smetana se stal v zahraničí známějším až po úspěchu oper Prodaná nevěsta a Dalibor v provedení Národního divadla na Mezinárodní a divadelní výstavě ve Vídni roku 1892 (srov. MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2009, xiii).

navázaly Smetanovy koncertní cesty po Evropě. Objem Smetanovy korespondence je dále vyšší v 70. letech, kdy narůstá v souvislosti se Smetanovou koncertní činností, s vyjednáváním ohledně prvního zahraničního provedení Prodané nevěsty v Sankt-Petěrburgu či v souvislosti se spory o Smetanovo místo ve vedení české opery, a zejména pak v souvislosti se Smetanovým ohluchnutím roku 1874 a jeho přesunem z Prahy na venkov. Na množství korespondence v této době měla vliv také rozšiřující se vyjednávání s nakladateli, četnější provozování Smetanových děl doma i v zahraničí (s tím související vyjednávání podmínek provedení, žádosti o partitury apod.) či Smetanova životní a umělecká jubilea.

Mezi osoby, s nimiž Smetana korespondoval, patří rodinní příslušníci (v rámci česky psané korespondence je to zejména manželka Bettina, švagrová Eliška Kolářová, dcera Žofie a její rodina, dcery Zdeňka a Božena). Do české osobní korespondence dále náleží především Smetanovy dopisy spolupracovníkům a přátelům z hudebního a uměleckého světa, z tohoto okruhu zaujímá významné místo zejména korespondence s Josefem Srbem, Janem Ludevítem Procházkou, Adolfem Čechem nebo Eliškou Krásnohorskou. K oficiální české korespondenci patří především dopisy vyměňované s vedením českého divadla, s nakladateli Smetanových děl a s dalšími hudebními a divadelními organizacemi a spolky (přehled Smetanových korespondenčních partnerů zastoupených více než jednou dopisovou jednotkou přináší příloha č. 1).

3.2.3 Korpusové zpracování

Aby výsledky zkoumání jazykové stránky Smetanovy korespondence měly dostatečnou výpovědní hodnotu, je potřebné sledovat míru výskytu jednotlivých jazykových jevů. Proto jsme v souladu s vývojem lingvistické metodologie přistoupili k vytvoření elektronického korpusu Smetanovy korespondence. Rozvíjíme tak tradici korpusového zpracování korespondence na Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, kterou zde založila Zdeňka Hladká.

Práce s elektronickým korpusem podstatně urychluje vyhledávání konkrétních jevů, poskytuje frekvenční údaje a umožňuje opakovanou verifikaci zjištěných dat (a to i jinými badateli). Výhodou menších korpusů, k nimž patří i korpus Smetanovy korespondence, je skutečnost, že obsahují pouze určitý typ textů. Díky tomu lze jejich specifika při přípravě korpusu lépe zohlednit a poté při analýze sledovat (více k pracím

Z. Hladké i možnostem využití malých specializovaných korpusů viz kapitolu 2.1, v níž mapujeme stav zpracování problematiky).

Za pomoc při vzniku korpusu děkujeme pracovníkům Muzea Bedřicha Smetany, zejména Olze Mojžíšové a Milanu Pospíšilovi, kteří poskytli výchozí materiál, dále Pavlovi Rychlému z Fakulty informatiky Masarykovy univerzity, který se podílel na technickém zpracování připravených podkladů do podoby elektronického korpusu a který je autorem korpusového manažeru Bonito, a Zdeňce Hladké z Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, autorce modelu, podle nějž byl korpus utvořen.

Výchozí materiál pro korpus Smetanovy korespondence

Pro elektronický korpus korespondence Bedřicha Smetany byly využity autografy jeho česky psané přijaté a odeslané korespondence, které byly roku 2007, kdy započala příprava korpusu, uloženy v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze. V průběhu práce pak byly doplněny o několik dalších autografů, které se pracovníkům muzea podařilo do roku 2009, tedy do roku vzniku definitivní verze korpusu, dohledat v jiných institucích. U každého dopisu jsme měli z muzea k dispozici sken originálu a jeho elementární přepis v programu Word. V první fázi jsme všechny přepisy zkontrolovali podle autografů a upravili je tak, aby zachovávaly maximální věrnost originálům. Řídili jsme se přitom zásadami, které vytvořili pracovníci muzea v rámci příprav kritické edice Smetanovy korespondence, v průběhu práce jsme však tato pravidla doplňovali a upravovali (bylo např. nutné navrhnout značení pro sporně psaní *i/í*, vyřešit, jakým způsobem budou reflektována nečitelná či přeškrtaná místa atd.). Přehled zásad pro přepis je možno najít ve studii Olgy Mojžíšové a Milana Pospíšila *Projekt kritické edice korespondence Bedřicha Smetany: Současný stav* (MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2010b, 19–42).

Metodika přípravy textů pro korpus

Dalším krokem byla příprava přepisů pro korpusové zpracování. Vzhledem k tomu, že výsledkem měl být korpus, který by podával co nejúplnější a současně co nejobjektivnější obraz jazyka Smetanovy česky psané korespondence, bylo z celku dopisů odeslaných nutné vynechat:

- dopisy psané cizí rukou pouze s podpisem Smetany, koncepty dopisů a dopisy z posledních let, na jejichž podobě se podepsala Smetanova choroba;

• přípisy cizí rukou;
• přípisy Smetanovou rukou, jestliže nesouvisejí s obsahem dopisu (jde o konverzační poznámky, jež Smetana někdy připisoval na okraje dopisů a jejichž prostřednictvím po ohluchnutí komunikoval s okolím);
• německé vsuvky (i delší texty) psané Smetanovou rukou;
• citace z dopisů nebo telegramů od jiných pisatelů;
• předtištěné hlavičky a předtištěné texty telegramů;
• prázdné obálky.

Z celku Smetanovi adresovaných česky psaných dopisů byly vynechány:
• přípisy cizí rukou i rukou Bedřicha Smetany nesouvisející s obsahem dopisu (často jde o konverzační přípisy);
• německy psané citace dopisů nebo telegramů od jiných pisatelů;
• prázdné obálky;
• koncepty;
• dvě přání psaná formou básně;
• korespondenční jednotky, v nichž jsou pisatelem připsány jen marginálie (např. formulář, do něhož jsou pouze doplněny konkrétní údaje).

Dopisy, které jsou psané cizí rukou a odesílatelem pouze podepsané, byly v přijaté korespondenci oproti korespondenci odeslané naopak ponechány (týká se to zejména dopisů od institucí), přijatá korespondence totiž slouží především jako celek pro srovnání se stavem v dopisech Smetanou psaných. Informace o zápisu cizí rukou je nicméně zaznamenána alespoň v evidenci dopisů, v případě nutnosti je tedy při vyhledávání možné tyto dopisy ručně vytřídit.

Kromě toho bylo nezbytné vyřešit několik dalších problémů. Bylo třeba uvážit, že zachování transliterace dokumentující postupný vznik textu, tj. obsahující všechny škrty, přepisy, změny pořadí slov atd., by zkreslovalo výsledky vyhledávání. Při zadání dotazu by totiž nebylo možno zohlednit všechny případné úpravy, které pisatel provedl. Byli jsme si vědomi, že nezaznamenání přepisů a škrtů může být pro určitý typ bádání problematické (např. v rámci jazykových biografií pro zkoumání fází jazykového managementu, tj. toho, zda a jak si Smetana uvědomuje vlastní jazykové chyby a opravuje je), protože však naším cílem bylo zkoumat primárně výsledné podoby textů, byla pro korpus použita „verze poslední ruky“.

Dále bylo nutné odstranit (nahradit) některé znaky, které kolidovaly s interními znaky užívanými pro korpusové informace nebo které použitý korpusový vyhledavač

neuměl zobrazit. Mj. nebylo možno zachovat vytučnění, jímž bylo v přepisu značeno nejasně psané písmeno. Tímto způsobem byl využíván také znak **i** (tučné i) pro případy, kdy pro nedbalost zápisu nelze rozhodnout, zda je v originálu *i* nebo *í*. Vzhledem k dobově rozkolísané kvantitě i jejímu nesystematickému značení jsme považovali za podstatné vyvarovat se případného zkreslení v této oblasti a tato místa zachovat. Znak **i** byl proto v korpusu nahrazen symbolem @.

Detailní informace o tom, jakým způsobem byly věrné přepisy dopisů pro účely korpusu upraveny, jsou uloženy na CD, které obsahuje korpusové zpracování Smetanovy korespondence, a to v souboru s názvem *Obsah CD a úvodní informace* (k tomu viz dále).

Výsledný materiál

Po výše uvedených úpravách bylo pro korpusové zpracování připraveno 761 korespondenčních jednotek, a to 424 dopisů odeslaných a 337 dopisů přijatých.

Co se týče časového hlediska, je nejstarší z nich dopis z roku 1856, nejmladší listy jsou z roku 1884. Odeslanou korespondenci tvoří dopisy z let 1856, 1860, 1862–1884 a dopisy bez datace, dopisy přijaté pokrývají rozmezí let 1862–1867, 1869–1884 a dopisy bez datace.

Pokud jde o osoby a instituce, s nimiž si Smetana dopisuje, pak v celku odeslané korespondence figuruje 98 adresátů. Nejčetněji jsou zastoupeny dopisy pro Josefa Srba (128×), Bettinu Smetanovou (35×), Adolfa Čecha (32×), Jana Ludevíta Procházku (32×), Františka Augustina Urbánka (31×), Josefa Jiránka (10×), Elišku Krásnohorskou (8×), Františka Pivodu (6×) a Josefa Lva (5×). Z institucí je nejvíce dopisů adresováno Družstvu a ředitelství českého divadla (13×, z toho 2× neosobně, 6× na Roberta Nittingera a 5× na Antonína Čížka). Ostatním adresátům (osobám i institucím) je určeno méně než 5 dopisů.

Přijatá korespondence pochází od 128 pisatelů. Nejvíce dopisů je od Josefa Srba (37×), Jana Ludevíta Procházky (35×), Elišky Krásnohorské (27×), Josefa Jiránka (16×), Josefa Palečka (10×), Adolfa Čecha (9×), Františka Augustina Urbánka (8×), Josefa Lva (5×), Jana Nerudy (5×), Karla Pippicha (5×), Rudolfa Thurn-Taxise (5×). Z institucí je nejvíce zastoupeno Družstvo a ředitelství českého divadla (celkem 10×, z toho 4× jde o dopis od Emiliána Skramlíka, 2× od Antonína Čížka, 2× od Roberta

Nittingera a 2× od Josefa Sklenáře). Od ostatních pisatelů (osob i institucí) se v korpusu objevuje méně než 5 dopisových jednotek.

Podrobný přehled časového rozložení dopisů, seznam adresátů a pisatelů, jejichž dopisy jsou v celku odeslané nebo přijaté korespondence více než 1×, informace o tom, kolik dopisů daná osoba přijala nebo napsala a z jakých let tyto dopisy jsou, je připojen v příloze č. 1. Stručné medailony osob a charakteristiky institucí, které figurují v přehledu nebo jejichž dopisy byly využity při analýze, se nacházejí v příloze č. 2.

Podoba korpusu

Z textů výše uvedených 761 dopisů jsme roku 2009 vytvořili CD *Korpus odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany*, které vedle dokumentu se základními informacemi o obsahu CD a práci s ním obsahuje:

- korpusové zpracování všech dopisů;
- evidenční tabulky dopisů odeslaných a dopisů přijatých s jejich doprovodnými charakteristikami;
- frekvenční seznamy slovoforem.

Pro vědecké účely je CD uloženo na Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a dále v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze, zároveň je volně nezveřejněnou součástí této práce (k užití korpusu je nutný souhlas ze strany Muzea Bedřicha Smetany).

Texty dopisů upravené tak, jak bylo popsáno v předchozím oddílu, byly uloženy pod korpusový manažer Manatee/Bonito (© Pavel Rychlý). Materiál byl rozdělen do dvou subkorpusů: Smetanova česká korespondence odeslaná byla zahrnuta do subkorpusu *smet1*, Smetanova česká korespondence přijatá do subkorpusu *smet2*.

Dle vzoru korpusu současné korespondence Zdeňky Hladké, byly dále všechny dopisy opatřeny tzv. doprovodnými charakteristikami, které však byly upraveny s ohledem na specifika analyzovaného materiálu. V korpusu Smetanovy korespondence těmito doprovodnými charakteristikami jsou:

- evidenční číslo dopisu v korpusu;
- původní signatura dopisu v Muzeu Bedřicha Smetany;
- zkratka označující vztah mezi Smetanou a adresátem/pisatelem dopisu (dopisy manželce jsou značeny zkratkou M, dětem D, ostatní rodině R, přátelům P, polooficiální dopisy L, oficiální dopisy jednotlivcům O, oficiální dopisy institucím I);

• jméno adresáta/pisatele;
• zkrácená datace (dopisy z 50. let jsou označeny jako 5x, z 60. let jako 6x, z roku 1870 jako 70, 1871 jako 71 atd. až 1884 jako 84);
• přesný rok.

Doprovodné charakteristiky je možno zobrazit u každého vyhledaného konkordančního řádku (přes Zobrazení → Reference → značka dané charakteristiky).

Díky doprovodným charakteristikám je možno sledovat případné časové či personálně specifikované rozložení zkoumaných jevů. Vyhledávku lze totiž omezit jen na dopisy z určitého období nebo jen na dopisy adresátům/pisatelům vymezeným podle jejich vztahu ke Smetanovi. Toto omezení se může vztahovat buď jen na jednotlivý dotaz, nebo je možné ho využít pro opakované vyhledávání prostřednictvím vytvoření subkorpusu.

Pokud jde o frekvenční seznamy připojené ke korpusovému zpracování, jsou sestaveny zvlášť pro oba subkorpusy a obsahují výčet všech objevujících se výrazů a znaků oddělených v korpusu mezerami. Seznamy jsou řazeny jednak abecedně s údajem o počtu výskytů (seznam *smet1.word* pro korespondenci odeslanou a *smet2.word* pro korespondenci přijatou), jednak dle četnosti výskytu (seznam *smet1.word.frq* pro korespondenci odeslanou a *smet2.word.frq* pro korespondenci přijatou).

Frekvenční seznamy lze využít pro získání přehledu o vyskytujících se lexikálních jednotkách, ale také některých morfologických či pravopisných jevech. Tam, kde není nutné brát v potaz kontext, mohou sloužit i k ověření míry výskytu daného jevu.

Korpus Smetanovy korespondence není morfologicky označkován. Kvůli množství nestandardních tvarů, které se ve Smetanových projevech vyskytují a které nelze při analýze opominout, by to bylo velmi obtížné a nebylo by možné užít automatickou morfologickou analýzu. S ohledem na účel našeho výzkumu je dostačující vyhledávání pomocí regulárních výrazů, menší velikost korpusu většinou nečiní neúnosným případné následné ruční dotřídění (k problematice efektivity morfologického značkování u tohoto typu korpusů srov. HLADKÁ, 2013a, 10–11).

Během analýzy Smetanovy korespondence se ukázalo, že by v některých případech bylo vhodné ještě detailnější využití doprovodných charakteristik pro omezení vyhledávek (např. v rámci dopisů polooficiálních by bylo dobré konkretizovat osobu adresáta/pisatele tak, aby bylo možné vytvořit subkorpus Smetanových dopisů pouze pro určitou osobu, což by někdy zabránilo nutnosti ručního dotřiďování vyhledávek).

Na druhou stranu jsme potenciálu, který vytvořený korpus nabízí, nevyužili v rámci našeho bádání beze zbytku (např. v poznámkách o lexiku, jež se staly pouze doplňkem analýzy jiných jazykových jevů, jsme nevycházeli z frekvenčních seznamů slovoforem). Korpus Smetanovy korespondence a všechny nástroje, které poskytuje, nicméně zůstávají k dispozici pro další výzkum a zkušenosti s jeho tvorbou mohou být využity při budování dalších obdobně koncipovaných korpusů (k aktuálně připravovaným patří korpus korespondence Karla Havlíčka Borovského; k tomu viz kapitolu 2.1).

3.2.4 Výběr reprezentativního vzorku Smetanových dopisů pro excerpci a analýzu

Korpusovým zpracováním korespondenčního materiálu vznikla možnost získávat rychle a snadno frekvenční údaje o výskytu jednotlivých jazykových jevů. V prvé řadě ale bylo nutné ujasnit si, jaké jevy jsou pro sledování zkoumaného materiálu relevantní. Navíc bylo třeba uvážit, že ne všechny jevy bude možné pomocí korpusu sledovat a že ne všechny dopisy budou k takovému sledování vzhledem k cíli práce vhodné. Z uvedených důvodů jsme přistoupili k sestavení reprezentativního vzorku dopisů, které jsme v první fázi výzkumu procházeli ručně.

Při výběru vzorku jsme se řídili primárním cílem naší práce: zjistit, jaké jevy odchylující se od dobové normy konstituujícího se spisovného jazyka pronikají do projevů Bedřicha Smetany i přes jeho úsilí vyjadřovat se noremně. To, že se Smetana o vyjadřování v souladu s normou skutečně snažil, dokládá např. přetisk jím vypsaných deklinačních paradigmat, který do své publikace o Smetanovi zařazuje Zdeněk Mahler (srov. MAHLER, 1989, 137). Prostřednictvím vzorů *veliká lesní králova lípa*, *český poslední otcův chlapec* a *panské přední sestřino pole* se Smetana snažil zvládnout substantivní a adjektivní deklinaci.

Důkaz Smetanova vědomého úsilí o noremní vyjádřování poskytuje i samotná Smetanova korespondence. Ukazuje totiž, že Smetana v jejím rámci své projevy po pravopisné i tvaroslovné stránce korigoval (ačkoli ne vždy je výsledek opravy v souladu s tím, co uvádí dobové jazykové příručky), srov.:

aby [...] *moje skladby* [...] *nezvšednil~~i~~y* (Adolfu Čechovi);

dohotov~~ý~~ím (Elišce Krásnohorské);

uveden~~ý~~é metron. známky (Adolfu Čechovi);

aby~~s~~ jste se toho [laskavě] *ujal* (Janu Ludevítu Procházkovi).

Důkazem reflexe dobové normy psaného jazyka jsou rovněž Smetanovy poznámky dokládající vědomí deficitů ve vlastním vyjadřování, srov.:

Smutná okolnost pro mně je tá, že stran české koncepce se musím vždy na výpomoc někoho jiného obrátit. (Josefu Srbovi);

Odpusťte tu hromadu chyb v tomto psaníčku, nejsem zdráv dosud. (Adolfu Čechovi);

Skratka, chci užit, dokud nepadá sních, a nemrznou prsty u rukouch a nohou (gramatikálské sklonění si udělejte zde a jinde sám). (Josefu Srbovi).

K problematice srov. také kapitolu 3.1 věnovanou Smetanově biografii.

Při vymezení reprezentativního vzorku bylo nutné mít na paměti, že se v jazykové podobě textů může odrazit intimnost kontaktů a že u dopisů neoficiálních nemusí být úsilí o zachování dobové normy pro psané projevy tak výrazné. Roli sehrává také samotný žánr soukromého dopisu, který tyto odklony od normy umožňuje (k tomu viz dále). Proto jsme ze základního vzorku pro analýzu vyloučili dopisy zcela soukromé, tj. dopisy manželce Bettině a dalším rodinným příslušníkům a také dopisy Josefu Srbovi z posledních let Smetanova života, kdy vztah mezi Smetanou a Srbem nabyl ryze přátelského, důvěrného rázu. Eliminovat bylo nutné také dopisy oficiální, a to z toho důvodu, že Smetana při jejich psaní využíval pomoc druhých osob. U těchto listů tedy nelze říct, nakolik je jejich autorem Smetana a nakolik někdo jiný.

Základem pro zkoumání se z výše uvedených důvodů staly dopisy, které označujeme jako polooficiální. Jde o dopisy osobám, s nimiž byl Smetana v relativně úzkém a v určitém období intenzivnějším kontaktu, s nimiž ho však poutal primárně vztah pracovní, přecházející jen do určité míry ve vztah přátelský.

Z hlediska časového jsme volili listy ze 70. let (a to spíše z jejich 2. poloviny), neboť teprve v tomto období narůstá objem Smetanovy česky psané korespondence (k tomu srov. přehled v příloze č. 1), a Smetana tedy již měl jistou zkušenost s užitím češtiny v psaném projevu, a poté listy z let 80. (u adresáta Josefa Srba z jejich počátku; k důvodu vyloučení dopisů z pozdějších let viz výše).

Rozsah základního materiálu byl stanoven na 100 dopisů, jedná se o tyto listy:

Karlu Bendlovi – 2×; dopisy z let 1875, 1877;

Adolfu Čechovi – 27×; dopisy z let 1876, 1877 (4×), 1878 (4×), 1879 (3×), 1880, 1881 (4×), 1882 (5×), 1883 (5×);

Josefu Jiránkovi – 9×, dopisy z let 1875 (2×), 1876 (3×), 1877 (3×), 1878;

Elišce Krásnohorské – 8×; dopisy z let 1876, 1877 (3×), 1878 (3×), 1880;

Josefu Lvovi – 2×; oba dopisy z r. 1879;

Janu Ludevítu Procházkovi – 28×; dopisy z let 1871, 1874 (4×), 1877 (2×), 1879, 1880 (9×), 1881 (5×), 1882 (6×);

Josefu Srbovi – 24×; dopisy z let 1879 (10×), 1880 (14×).

Jevy, které při jazykové analýze zjišťujeme v reprezentativním vzorku 100 Smetanových dopisů, následně dohledáváme, pokud je to možné, i v celku Smetanou psaných dopisů (zpravidla s využitím korpusu a korpusových nástrojů). Pro poznání specifik Smetanova jazyka i poznání obecné dobové normy rodícího se spisovného jazyka srovnáváme jazykovou stránku Smetanou psaných dopisů s korespondencí přijatou (podrobněji k postupu analýzy viz úvod k analytické části práce). Přijatá korespondence je však dosti rozmanitá, tvoří ji dopisy osob různě jazykově zběhlých, mnozí pisatelé jsou zastoupeni jen několika málo dopisovými jednotkami, někdy pouze listem jediným (k tomu srov. přehled v příloze č. 1). Vyhledávání proto sice provádíme v celku Smetanovy přijaté korespondence, abychom však zvýšili výpovědní hodnotu předložené komparace, zaměřujeme se primárně na dopisy jednoho vybraného pisatele, a to Josefa Srba. Jeho dopisy pro srovnání volíme jednak proto, že jsou v subkorpusu přijaté korespondence nejčetněji zastoupené, jednak proto, že Josefa Srba lze z jazykového hlediska vnímat jako Smetanův protipól.

Josef Srb žil v letech 1836–1904.[87] Po obecné škole absolvoval gymnázium, dále vystudoval historii a slovanskou filologii na Karlo-Ferdinandově univerzitě, kde byl jeho profesorem mj. Martin Hattala, autor jazykových příruček, o něž se opíráme v analytické části naší práce (k tomu viz kapitolu 2.3). Už od dětství měl Srb blízko k hudbě, působil v řadě pěveckých spolků, později se podílel na založení zpěváckého spolku Hlahol. V něm se výrazně angažoval jednak hudebně, jednak zde zastával administrativní funkce: v letech 1864–65 byl jeho jednatelem, později, v letech 1876–1891, se jednatelství v Hlaholu stalo dokonce jeho povoláním. Prostřednictvím Hlaholu se Josef Srb seznámil také s Bedřichem Smetanou.

V době, kdy se Smetana natrvalo odstěhoval z Prahy do Jabkenic, mu Srb nabídl zprostředkovatelství v nakladatelských a provozovacích záležitostech jeho děl. Smetana tuto nabídku přijal, a tak se Srb od roku 1879 stal Smetanovým soukromým sekretářem. Vyřizoval povinnosti vyplývající ze smluv s divadly a nakladateli, staral se

[87] Životopisné údaje o Josefu Srbovi čerpáme z monografie:
ČELEDA, Jaroslav (1945). *Smetanův druh sděluje. Život a dílo Josefa Srba-Debrnova*. Praha: Edvard Menšl.

o provozovací práva Smetanových děl, sledoval výplatu honorářů a tantiém, později pro Smetanu vyřizoval také soukromé záležitosti (jak je možno zjistit z jejich vzájemné korespondence, šlo třeba o nákup dárků pro Smetanovu rodinu), poskytoval Smetanovi ubytování při jeho návštěvách Prahy.

Vedle výše uvedeného Josef Srb působil rovněž jako spisovatel a novinář. Přispíval do řady hudebních listů, k jeho dílům patří pojednání *Instrumentace*, *Dějiny hudby v Čechách*, v rukopisu zůstaly jeho slovníky českých a cizích hudebníků, věnoval se i látkám nehudebním. Kromě toho přeložil některé Smetanovy opery do němčiny, mimo Hubičku však jeho překlady nebyly provozovány.

Jak je z uvedeného patrné, s češtinou se Josef Srb na rozdíl od Bedřicha Smetany setkal již během vzdělávacího procesu (a to dokonce na odborné úrovni) a později se stal tím, koho bychom označili za jazykového profesionála. Za nositele dobové normy psané češtiny ho pokládal také Bedřich Smetana, neboť se na něj jako na svého tajemníka obracel s žádostí o pomoc při stylizaci vlastních oficiálních dopisů (doklady k tomu poskytuje jejich vzájemná korespondence, viz předchozí kapitolu).

4 Analytická část

V analytické části práce se věnujeme rozboru pravopisné a gramatické stránky Smetanovy korespondence, v rámci gramatiky sledujeme tvarosloví a syntax. Zkoumání je doplněno poznámkami o lexiku Smetanou psaných dopisů.

Jak již bylo řečeno, tvoří východisko našeho výzkumu 100 polooficiálních Smetanových dopisů, tedy takový materiál, u něhož se dá předpokládat, že v něm Smetana usiluje o dodržení dobové normy pro psané projevy. Zajímá nás, jaké nenoremní jevy do Smetanova vyjadřování přesto pronikají. V jednotlivých oddílech je s oporou o Smetanovy biografické údaje, které jsou relevantní pro zkoumání jeho jazyka, rozdělujeme do několika skupin:

- na ty, které vznikají z důvodu nedokonalé znalosti pravopisných nebo gramatických pravidel nebo z důvodu jejich nedostatečného zautomatizování;
- na ty, které pronikají z mluveného úzu;
- na ty, které pramení ze Smetanova česko-německého bilingvismu;
- případné ostatní.

Vždy se zaměřujeme na jevy nejhojněji zastoupené, ojedinělé jevy uvádíme jen doplňkově, pro dokreslení obrazu o Smetanově češtině. Výběr sledovaných jevů probíhá s oporou o dobové jazykové příručky.

Po zmapování stavu v reprezentativním vzorku 100 dopisů sledujeme výskyt daného jevu v celku Smetanou psaných dopisů. Pokud to povaha zkoumaného jevu dovoluje, využíváme elektronický korpus Smetanovy korespondence a uvádíme kvantitativní údaje o frekvenci jeho výskytu (jde o počty absolutní nebo relativní). Je tomu tak zvláště při zkoumání pravopisu a tvarosloví, méně je korpusové vyhledávání uplatnitelné při zkoumání syntaxe a lexika. Jisté omezení spočívá také v tom, že korpus Smetanovy korespondence není morfologicky označkován (k důvodu, proč tomu tak je, srov. kapitolu 3.2), takže by zjišťování přesného počtu výskytů i u některých jevů pravopisných a tvaroslovných vyžadovalo náročné ruční dotřiďování. Kvantitativní údaje proto nejsou připojeny vždy, v některých případech uvádíme plný výčet jevů bez frekvenčních údajů, v některých případech se omezujeme pouze na ilustrativní příklady (tuto skutečnost signalizujeme zkratkou *např.*).

Stav ve Smetanou psaných dopisech dále srovnáváme s přijatou korespondencí, zvláštní pozornost věnujeme dopisům Josefa Srba, kterého chápeme jako nositele dobové normy.

Pro porovnání stavu v sledovaném období se stavem v období předcházejícím uvádíme doplňkově také poznatky ze studií zaměřených na češtinu 19. století (jde zejména o práce Roberta Adama o korespondenci Boženy Němcové, o něž se opíráme zvláště v pravopisu, studii Bohuslava Havránka o jazyce Karla Hynka Máchy, kterou využíváme při analýze tvarosloví, a studii Miroslava Grepla o jazyce Tylovy prózy, která se stává oporou při rozboru jevů syntaktických).

Na závěr vždy připojujeme informace, jež lze k danému jevu nalézt v dobových jazykových příručkách, a informace o případné teritoriální příznakovosti jevu. Zaměřujeme se přitom pouze na lokality, které jsou pro náš výzkum s ohledem na Smetanovu biografii relevantní, o případném rozšíření daného jevu na Moravě nebo ve Slezsku informujeme jen stručnou poznámkou. Údaje o územním rozšíření jevu čerpáme z *Nástinu české dialektologie* Jaromíra Běliče a zejména z *Českého jazykového atlasu*.

Veškeré příklady citujeme dle *Korpusu odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany*, jediná úprava, kterou oproti stavu v korpusu provádíme, se týká sporně psaného písmene *i* × *í*. Případy, kdy nelze pro nedbalost psaní určit, zda je zaznamenáno krátké *i* nebo dlouhé *í*, jsou v korpusu z technických důvodů značeny jako @ (k tomu viz kapitolu 3.2 věnovanou materiálu a jeho korpusovému zpracování), aby však byly citované příklady čitelné, nahrazujeme v textu @ znakem ***i*** (tučné *i*). Podle autografů zachováváme také Smetanovo výlučně opačné psaní uvozovek (tj. první nahoře, druhé dole).

Při korpusovém vyhledávání bereme vždy v potaz možné psaní s malým i velkým počátečním písmenem, stejně jako případnou rozkolísanou kvantitu vokálů či zmíněné nejasné psaní *i*/*í*. Příklady pocházející z reprezentativního vzorku 100 dopisů zvlášť neoznačujeme, naopak na skutečnost, že se citovaný doklad či kvantitativní údaj vztahuje k celku Smetanou psaných dopisů, vždy upozorňujeme. Z důvodu přehlednosti upouštíme od toho, aby byla u každého citovaného dokladu uvedena signatura, pod níž je příslušný dopis uložen v Muzeu Bedřicha Smetany. Tuto informaci je v případě nutnosti možné zobrazit u každé korpusové vyhledávky.

Vzhledem k množství jevů, které jsou v jednotlivých kapitolách zpracovány, uvádíme za každou z nich přehledné shrnutí přinášející výběr nejpodstatnějších zjištěných jevů, srovnání stavu ve Smetanových projevech s projevy dalších mluvčích a vztažení výsledků analýzy k dobovým jazykovým příručkám.

4.1 Pravopis

Smetana své české dopisy píše v době, kdy už proběhly všechny obrozenské a poobrozenské pravopisné reformy. Pravopisný systém tak, pokud jde o grafický záznam hlásek, odpovídal dnešnímu (k tomu srov. kapitolu 2.2 o dobové jazykové situaci).

V následující kapitole se budeme věnovat grafickému a pravopisnému systému, který Smetana užívá v česky psaných dopisech, poté se zaměříme na jednotlivé pravopisné jevy. Postupně se budeme věnovat jevům vzniklým z nedokonalé znalosti pravopisných pravidel nebo z jejich nedostatečného zautomatizování, jevům vznikajícím v důsledku odrazu vyslovované podoby v grafice, vlivům němčiny a nakonec dalším vybraným pravopisným jevům.

4.1.1 Grafický a pravopisný systém

České dopisy Smetana píše latinkou. Jedinou výjimkou je první dochovaný česky psaný dopis rodičům z Göteborgu z roku 1856, jehož text je zaznamenán kurentem. Kurent Smetanovi v ostatních případech slouží k zápisu němčiny. Jsou jím psány německé dopisy (alespoň ty, do nichž jsme mohli nahlédnout), dále citace z německých dopisů psaných jinými pisateli, které jsou zařazeny do českého, latinkou psaného listu, kurent se uplatňuje často i tehdy, pokud Smetana do českého textu vkládá pouze jednotlivá německá slova (neplatí to však výlučně, i při zápisu německých výrazů může být použita latinka, k tomu více viz kapitolu 4.3 věnovanou lexikální stránce Smetanovy korespondence).

Co se týče dalších zvláštností grafického systému, jen ojediněle je použit jiný grafický systém (azbuka v dopisech adresovaných do Ruska) nebo grafémy typické pro jiné jazyky (např. u výrazů z francouzštiny *à la*, *pièca*). Snad nejčastěji se z cizojazyčných grafémů objevují německé (k tomu viz dále).

Pokud jde o pravopisný systém, píše Smetana reformovaně (tzn. se změnami z 20. let 19. století, kdy bylo zavedeno psaní *š* místo *ſſ*, *í* místo *j*, *j* místo *g* a *y*, a s úpravami z let 1849–1850, které přinesly psaní *v* místo *w* a *ou* místo *au*, k tomu viz kapitolu 2.2 o dobové jazykové situaci). Výjimku tvoří (kromě českého, kurentem psaného dopisu rodičům z roku 1856) již zmiňovaný (viz kapitolu 3.1 věnovanou Smetanovým životopisným údajům) dopis Janu Ludevítovi Procházkovi z r. 1860. Ten je psán

latinkou, místo *í* je ale psáno *j*, místo *v* je psáno *w* a místo *ou* je psáno *au*. Ojediněle se prvky předreformního pravopisu vyskytují i v pozdějších dopisech, např. v dopisu Bettině z roku 1864 Smetana užívá grafém *j* místo *í*.

4.1.2 Jevy vzniklé nedokonalou znalostí pravopisných pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním

4.1.2.1 Psaní *i/í* a *y/ý*

Po pravopisně tvrdých a měkkých souhláskách

S nesprávným psaním *i/í* a *y/ý* se u Smetany setkáváme u slov domácích či zdomácnělých nebo v koncovce slov cizích po pravopisně tvrdých hláskách:

čehí; *s duchi*, *uchistejte*; *s honorári*[88], *tríznění*;

v celku Smetanovy korespondence dále:

záhi; *Bezpochíbně*, *chítit*, *vedle kuchině*; *kím*, *někím*, *taki* (3×), *vyskitl* [by se]; *kríju*, *prič* (2×), *trízeň*, *ukrité* + (v nejstarším dopisu rodičům) *na ribnikách*, *quartyri* a *quartýri*;

po pravopisně měkkých hláskách:

všem kteřý; *Staršy*, *z Vašý*; *budoucý*, *s domácým*, *provozovacým*, *umořujicymu*;

v celku Smetanovy korespondence dále:

Vltava vířy[89]; *našy*, *předevšým*, *slabšý*, staršý, *Vašych*, *Vašým*, *Libušy* (2×); *chcy*, *domácýho*, *foukacých*, *dodání dedikacých*, *O* [...] *komposicých*, *tolik lamentacých*, *stran publikacých*, *v Sušicých*, *umořujicymi*, *železnicy* + (v nejstarším dopisu rodičům) *wcýzíně*, *arcýť*, *železnicý*.

Množství výše uvedených případů neadekvátního psaní *i/y* naznačuje, že u Smetany převažuje psaní náležité:

hy/ý se v celku Smetanou psaných dopisů vyskytuje 592×, *chy/ý* 92×, *ky/ý* 1513×, *ry/ý* 944×;

*ři/**i**/í* 2729×, *ši/**i**/í* 1495×, *ci/**i**/í* 1305×.

U Josefa Srba jsme v podobných případech nenáležité psaní nezachytili. V celku přijaté korespondence se vyskytuje:

díki; *z* [...] *operi* (obojí Marie Sittová).[90]

---

[88] V tomto případě je třeba vzít v úvahu také psaní tohoto substantiva s koncovým *-ř*. Smetana má však v celku korespondence pouze 1× *honorář*, 95× *honora/ár*. Kott ve slovníku uvádí podobu *honorar* (srov. KOTT, 1878, 459). Srb má 5× *honora/ář* a 3× *honora/ár*, v celku přijaté korespondence je 27× *honora/ář* a 17× *honora/ár*.

[89] Stranou ponecháváme problematický doklad *na tom kopečku, kteřý se nazívá národně: Lammberg*, kde by byl náležitý tvar *který*, a tak nelze vyloučit, že zde Smetana pouze omylem píše háček nad *r*.

[90] Jak v odeslané, tak v přijaté korespondenci ponecháváme stranou případy typu *Bedrich*, *pričiny*, *prijmouti*, *pritomni*, *tri*, *vijádritj*, kde velmi pravděpodobně nejde o psaní *i/í* po *r*, nýbrž o zapomenutý háček nad *r*.

Dle dobových jazykových příruček má po tzv. širokých souhláskách (*h*, *ch*, *k*, *r*, *d*, *t*, *n*) následovat samohláska široká (*y*, *ý*) a po tzv. úzkých souhláskách (*c*, *č*, *ď*, *j*, *ň*, *ř*, *š*, *ť*, *ž*) samohláska úzká (*i*, *í*) (TOMÍČEK, 1862, 4–5).

Po pravopisně obojetných souhláskách

V základech slov

Problematický je pro Smetanu také zápis *i*/*í* nebo *y*/*ý* po hláskách pravopisně obojetných.

Pozice v základu slova:

y místo *i*, např.:

býda, *v* [...] *bytvě*, *dobýrkou*, *nabýzet*, *zmýnka*; *pospýcham*, *pyště mně*, *zpýž* [do Prahy nemohu příjit]; *v souvyslosti*, *s* [...] *svyzelí*, *vyhvýzdaných*; *na zymu*, *zysk*;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

nepřitrefylo [se zde nic]; *slyb*; *mýchat*, *podmynky*, *velmý*; *pytomých míst*, *pospychal jsem*, *pýchá* [a bubnuje na prsou]; *výtaná*, *bude* [...] *výtáno*;

i místo *y*, např.:

Sliším; *Přesicenost*; *úvikl jsem*, *dle starých zviků*, také v prefixu *vy*-: *Viřiď*, *Viřiďte*, *viřidit*;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

bili [tu], *nebil* [jsem nemocný], *neobičejnou*, *ubituje*, *vydobit* [velký zisk]; *míslícé*; *víše*, *jsem* [...] *uvíkl*, *dle* [...] *zviku*;

v prefixu *vy*-: *vidělám*, *vijiti*, *vinosná*.

Dohledáme-li pro srovnání alespoň některé z výše uvedených výrazů v celku Smetanou psaných dopisů, zjistíme, že náležitý způsob psaní převažuje, srov. např.:

velmi 92×, s -*y*- 4×;

s/*zpíš*(*e*) 41×, s -*y*- 1×;

tvary a odvozeniny od *mysl*- 285×, s -*i*- 11×;

tvary a odvozeniny od *zim*- 38×, s -*y*- 2×;

tvary a odvozeniny od *zisk*- 20×, s -*y*- 1×;

tvary a odvozeniny od *vítat* 43×, s -*ý*- 2×;

tvary a odvozeniny od *slyšet*/*slýchat* 79×, s -*i*- 21×;

prefix *vy*-: jasně převažuje psaní -*y*-, jde o více než 1000 výskytů, -*i*- se objevuje 33× (do počtu nejsou zahrnuty výrazy, v nichž je prefix *vy*- kombinován s jiným prefixem);

pouze u tvarů a odvozenin od *-bízet/-bídnout* je poměr opačný: s *-ý-* se vyskytuje 36×, s *-í-* 14×.

V přijaté korespondenci jsme prověřovali všechny výše uvedené výrazy objevující se u Smetany, vedle toho jsme se prostřednictvím sond snažili odhalit další obdobné případy. V korespondenci Josefa Srba jsme u nich nenáležité psaní nezjistili, v celku korespondence přijaté se vyskytuje např.:

v základech slov: *bilo* [...] *ustanoveno* (Bettina); *mislim* (Bettina), *mislím* (Marie Sittová), *Rozmislete* (Adolf Čech), *podmýnky* (Josef Paleček); *síčením*, *vysičet*, *vysičeli* (vše Josef Paleček); *zviklý* (František Pivoda); *výtězství* (Josef Paleček); *zyskal*, *zyskala*, *nezyštní*, *mezy* (vše Josef Paleček);[91]

v prefixu: *vítach* (Marie Sittová);

v sufixech: *podobyzny* sufix (Otakar Kopecký).

Pokud jde o psaní *i/y* po souhláskách tzv. středních (*b*, *f*, *l*, *m*, *p*, *s*, *v*, *z*; k tomu srov. TOMÍČEK, 1862, 4), vyjmenovává Tomíček ve svém pravopisu alespoň některá slova, v nichž je třeba psát *y*. Jejich pravopis vysvětluje etymologicky, vychází z toho, že v základech těchto slov byla původně široká samohláska (*a*, *o*, *u*), která může alternovat zase jen s širokou (tedy s *y*). Jako doklad uvádí podobu daného slova v cizích jazycích anebo slovo, od něhož má být slovo s *y* odvozeno (píšeme *vy* dle lat. *vos*, *myš* dle lat. *mus*, *polykat* dle *lokat* atd.; TOMÍČEK, 1862, 13–14). Kromě slova *vikýř* psaného jako *vykýř* je pravopis v ostatních případech shodný s dnešní normou.

V koncovkách substantiv

Další skupinu tvoří případy nenáležitého psaní *i/í* a *y/ý* po pravopisně obojetných hláskách v koncovkách substantiv. Ve Smetanově korespondenci se u maskulin, a to životných i neživotných, u typů měkkých i tvrdých, objevuje např.:

ve vokativu sg.: *Ctěný přítely*;

v nominativu pl.: *šprými* [...] *baviti mají*; *aby se mohly hlasi vypsat*;

v akuzativu pl.: *na věčný časi*; *pro kusi klavirní*;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

v dativu sg.: *panu Jiránkovy* [...] *doručiti*; *Matějkovy se pry dobře vede*;

[91] Do výčtu nezahrnujeme výraz *Zasylatel*, který se objevuje u Josefa Václava Sládka. Dobově je totiž možné *zasílatel* i *zasylatel* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1887), Matiční brus upozorňuje na to, že ve výrazech od základu *-sílati*, by se mělo psát *-ý-*, neboť sem etymologicky náleží (Brus jazyka českého, 1881, 179).

ve vokativu sg.: *Milý přítely*;

v lokálu sg.: *po poslovy*; *O Antonovy nevím*;

v nominativu pl.: *než se nervi utíší*; *jsou obyčejně první impulsi*;

v akuzativu pl.: *pro časi*; *pošlete* [...] *časopisi*; *za Vaše přátelské důkazi*; *bych mu týto kusi nebral*; [Braniboři] *ďáli* [...] *domi*; [opery] *domi plněli*; *dám ostřejší pozor na programi*;

v instrumentálu pl.: *všemi pádnými důkazi*; *jakými novými motivi*; *před vysokymí dlouhýmí domi*.

U feminin různých deklinačních typů např.:

v nominativu pl.: *"Dvě vdovi,, které se* […] *opakovaly*;

v instrumentálu pl.: *ani osobamy*;[92]

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

v genitivu sg.: *z navštevi*; *z této návštěvi*; *z výstavi*;

v instrumentálu pl.: *melodiémy* [hudba se hemží].

U neuter jsme neadekvátní zápis *i/y* zachytili v singulárových tvarech neuter typu *stavení*, a to zejména u substantiv tvořených sufixem *-ství/-ctví*, např.:

Je to darebáctvý; *za pohostinstvý*; *z Vaším mistrovstvým*; *pod jeho ředitelstvým*; *pravým srdečným účastenstvým*; v posledním případě je nutné vzít v potaz případnou analogii podle adjektiv *pravým srdečným*, je však možné, že blízkost koncovek jmen typu *stavení* a adjektivní deklinace zde hraje roli obecně a že má Smetana tendenci řídit se adjektivním vzorem (v tom případě by nešlo o záležitost pravopisnou, nýbrž morfologickou);

z celku Smetanovy korespondence dále např.:

z Obřistvý; *v Obřistvý*; *…jste* [...] *přátelstvý ke mně cítil*; *prostřednictvým*; *v mým plnomocenstvým*.

K tomu srov. paradigmata typu *stavení* v dobových mluvnicích: HANKA, 1849, 129; HATTALA, 1857, 19; ZIKMUND, 1865, 36; TOMÍČEK, 1867, 49, pravopis koncovek je totožný s dnešní normou.

U neuter se kromě toho vyskytlo např.:

v instrumentálu pl.: *kterou jste uďála slovi*; *nepotřebují slovi vylíčit*; *novými čisli*;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

s novými čisli.

[92] Stranou ponecháváme případ *jednu z Tvých postelých*, kde je koncovka substantiva nepochybně ovlivněna analogii podle *Tvých*, a jde tedy o problém morfologický.

Z příkladů se zdá, že Smetana má potíže zvláště při psaní tvaru, v němž se objevuje koncovka homonymní (či lépe řečeno homofonní) pro nominativ, akuzativ a instrumentál pl. maskulin a instrumentálu pl. neuter typu *město*. Podíváme-li se však na výše uvedené výrazy do celku odeslané korespondence, správně psané tvary téměř vždy převládají. Tam, kde převažují podoby chybné, je celková frekvence výskytu výrazu velmi nízká, omezená na jeden nebo dva případy:

časopisy 0×, *časopisi* 1×;

impuls/zy 0×, *impuls/zi* 1×;

šprýmy 0×, *šprými* 1×;

čísly 0×, *čísli* 2×;

důkazy 0×, *důkazi* 3×;

program/mmy 1×, *program/mmi* 1×;

nervy 3×, *nervi* 1×;

časy 4×, *časi* 4×;

slovy 6×, *slovi* 2×;

domy 6×, *domi* 3×;

kusy 21×, *kusi* 4×;

hlasy 33×, *hlasi* 4×;

celkem 73× koncovka *-y*, 27× *-i*.

Pokud jde o další zachycené tvary maskulin, vokativ *příteli* se v celku Smetanovy korespondence objevuje 245×, proti tomu podoba *přítely* 2×. Koncovka *-ovi* se v dativu a lokálu maskulin vyskytuje 204×, *-ovy* 4×.

U zaznamenaných tvarů femininních je situace následující:

vdovy se objevuje 67×, *vdovi* 3×;

návštěvy 4× (z toho 3× v genitivu sg. a 1× v akuzativu pl.), *návštěvi* 3× (z toho 2× genitiv sg., 1× akuzativ pl.);

výstavy 2× (obojí v akuzativu pl.), *výstavi* 1× (v genitivu sg., viz výše);

zakončení vokál + *-mi/**i**/í* v instrumentálu pl. 227×, v to jsou však počítány i případy nenáležitého připojení této koncovky k maskulinům a neutrům (jde o 12 případů: *kobercemi*, *rantlemi*, *recitativami*, *strojemí*, *špektaklemi*, *titulemi*, *videmi*, *místami* 5×, k tomu více viz oddíl věnovaný morfologii), vokál + *-my* 2×.

U neuter typu *stavení* zakončených na *-s/ctví* převažuje v koncovkách psaní *-í-* (*-i-*). V celém korpusu se vyskytuje 202×, *-ý-* (*-y-*) 16×.

Sondami do korespondence Josefa Srba jsme případy nesprávného psaní *i/y* v koncovkách substantiv nezjistili. V celku Smetanovy přijaté korespondence se objevuje, např.:

rozpřádana závistníky a nepřátely (Antonina Goldsteinová); *deskamy* (Josef Jiránek); *těmi nejsladšimi slovi* (anonym); *účastenstvým* (Otakar Kopecký).

K problematice srov. paradigmata odpovídajících deklinačních typů v dobových mluvnicích (HANKA, 1849; HATTALA, 1857; ZIKMUND, 1865; TOMÍČEK, 1867), koncovky (resp. jejich způsob zápisu) se shodují s dnešní spisovnou normou.

V koncovkách adjektivní deklinace

Případy nenáležitého psaní *i/í* a *y/ý* se u Smetany vyskytují také v koncovkách adjektivního skloňování v různých rodech a pádech, např.:

za předešlí rok; *předešlí tyden*; *duetto předešlí ten dojem osláblo*; *jsem* [...] *dospělím*; připojit můžeme také případ *se všímy chybami*, kde je ovšem adjektivní koncovka nenáležitě připojena k zájmennému základu;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

jste to předešlí měsíc odevzdal; *po celí den*; *s kočujicímý společnosti divadelními*; *samímy skouškami*; *s těmi samímy podminkami*; *mezi samími vrchy*.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme podobné případy nezachytili, prostřednictvím sond do celku přijaté korespondence jsme zjistili následující případy:

milí místře (Marie Sittová); *Mílí Fritz* (Bettina).

K tomu srov. paradigmata adjektivní deklinace v dobových příručkách (HANKA, 1849, 139; HATTALA, 1857, 227, 228; ZIKMUND, 1865, 60, 62; TOMÍČEK, 1867, 53, 60–61), pravopis koncovek se shoduje s dnešní spisovnou normou.

V kmenotvorných příponách a koncovkách sloves

Výjimečně k nesprávnému psaní *i/í* a *y/ý* dochází ve Smetanových dopisech v příponách nebo koncovkách sloves, např.:

připravyli;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

příslíbyl; *váby* (= vábí); *Oznamým*; *sotavým* (= zotavím).

V sondách do korespondence Josefa Srba ani do celku Smetanovy přijaté korespondence jsme obdobné případy nezjistili.

Problémy jsme ve Smetanových dopisech zaznamenali i ve shodě podmětu s přísudkem slovesným v čase minulém, např.:

Moje zpěvohry [...] *posud bohužel léželi*; *se* [...] *vyskytli překážky*; *přišli teď ty proposice*; *by se* [...] *písně* [...] *opsati museli*;

v celku Smetanovy korespondence dále např.:

se mně myšlenky […] *jen jen hrnuli*; *básně* […] *mě přiměli*; *by se tim méně dávali starší skladby moje*;

někdy se zakončení náležité a chybné střídá v rámci jedné věty, např.:

*aby se osoby buď zbláznily, aneb smrtí pošl**i**, aby byly dramaticky*; *nechc**i** talentovaným zpěvkyním zabránit, třebas nebyli tak nazváné dramatické zpěvačky, aby se nepokusily…*

Sondami do korespondence Josefa Srba jsme obdobné případy nezjistili, v celku Smetanovy přijaté korespondence jsme neadekvátní psaní *i*/*y* v příčestí zachytili např. v dopisech Josefa Jiránka:

seznámily sme se; *že by se snad 4 učitelé podělily*; *ač sme se umluvily*; *a tak sme se bavily*; *Vlny se postarali o to, abych…*

Dle dobových jazykových příruček by v příčestí rodu ženského mělo být -*y*, v koncovce maskulin životných -*i*, v koncovce maskulin neživotných, je-li dlouhá (-*ové*) také -*i*, je-li krátká (-*e*, -*y*), shoduje se s femininy (srov. ZIKMUND, 1866, 5–6). Podobně se před Zikmundem vyslovuje také Hanka (srov. HANKA, 1849, 189), u neživotných maskulin s krátkou koncovkou však připouští v příčestí i koncovku -*i* (srov. HANKA, 1849, 199). Dle toho by pak případy jako *moje příjmy se tak ztenčili*; *tyto tance měli velký odbyt*; *Tyto kusy by mohli vycházet*, které se objevují v celku Smetanovy korespondence, nebylo možno hodnotit v dobovém rámci jako chybné.

4.1.2.2 Psaní *mě/mně*, *bě/bje*, *pě*, *vě/vje*

Mě/mně

Uvnitř slov

Podobně jako při zápisu *i*/*y* nemůže být Smetanovi oporou mluvená podoba výrazů ani při zápisu skupiny *mě*/*mně* vyslovované v obou případech jako [mňe]. U Smetany se objevilo nenáležité:

mněl, *tamnějších*;

naopak *mě* místo *mně* je psáno ve výrazech:

pisemě, *spomělo*, *zapoměl jsem*, *abych nezapoměl*;[93]

v celku Smetanovy korespondence se dále vyskytuje:

v zimně, *na domně*, *strácím* [...] *pamnět*, *si* [...] *spomělo*.

Situace v celém korpusu je u výše uvedených výrazů následující:

l-ové příčestí slovesa *mít* se v podobě (*ne*)*mě*- vyskytuje 171×, (*ne*)*mně*- 25×;

tamější 0×, *tamnější* 1×;

písemně 22×, *písemě* 1×;

l-ové příčestí sloves se základem *-pomnít* psané s *-mně*- 27×, s *-mě*- 32×;[94]

zimě 5×, *zimně* 2×;

domě 16×, *domně* 1×;

paměť/*pamětliv*/*pamětní* 19×, *pamněť* 1×.

U Srba se z výše uvedených výrazů vyskytuje *zapoměl*, kromě toho jsme sondami zachytili také *nedorozumnění*, *srozumněn*. V celku přijaté korespondence se objevuje:[95]

tamnější (Rudolf Thurn-Taxis), (*ne*)*zapoměl* 3× (Josef Jiránek), *nedorozumněním* (František Pivoda).

K dobově správné podobě uvedených výrazů srov. příslušná hesla v Kottově slovníku (KOTT, 1878–1906). Kott je zaznamenává tak, jak to odpovídá i dnešní kodifikaci, k některým připojuje také komentář. Od *mít* uvádí příčestí *měl*, *mněl* hodnotí jako špatné (KOTT, 1878, 1031), stejně tak je chybné *dorozumnění* (srov. KOTT, 1878, 281) nebo *rozumněti* (srov. KOTT, 1882, 190). Podoba *tamější* je podle něj lepší než *tamnější*, protože toto slovo je „lépe od tam odvozeno než od tamní“ (KOTT, 1884, 22). Tvary s *-mě*- od slovesa *pomnít* hodnotí jako vlastní obecné mluvě (srov. KOTT heslo *zapomenouti*, 1887, 203), podobně za jev rozšířený v obecné mluvě pokládá vsouvání *n* do slabiky *mě* u slov jako *měla*, *město* (srov. heslo *N* in: KOTT, 1880, 2). To, že Kott na zmíněné tvary upozorňuje a má potřebu se k nim vyslovit, je známkou, že byly hojněji rozšířené. Zajímavé přitom je, že jev pravopisný hodnotí jako vyskytující se v mluvě. Je otázkou, zda zde sehrává roli původní (a v řadě nářečí zachovaná) výslovnost [mje] (k tomu srov. např. LAMPRECHT – ŠLOSAR – BAUER, 1986, 104), kterou se Kott snaží

[93] Z dnešního úhlu pohledu bychom mohli jako nesprávně psaný vnímat také výraz *soukromně*. Dobově je však toto psaní v pořádku, existovalo jak adjektivum *soukromný*, tak *soukromý*, tudíž také adverbium *soukromně* i *soukromě* (srov. odpovídající hesla in KOTT, 1882, 533–534).

[94] Započítáváme i tvary rozkazovacího způsobu *nezapomněte* (2×) a *nezapoměnte* (9×), *poměnte* (1×), z hlediska morfologického jsou sice nenoremní, z hlediska pravopisného je však i u nich možno sledovat problematiku zápisu skupiny [mňe].

[95] Prověřovány byly všechny výrazy vyskytující se u Smetany, kromě toho byly učiněny další sondy.

reflektovat, spíše se ale dle našeho názoru jedná o to, že Kott jako jevy z „obecné mluvy“ označuje všechny ty, které neodpovídají dobové normě.

Tvary zájmena *já*

Nejhojněji se potíže se správným zápisem *mě/mně* objevují ve tvarech zájmena *já*:

mě místo *mně* je psáno v genitivu i akuzativu, např.:

pro mně; *u mně*; *orodovat za mně*; *aby mně* [...] *vydržoval*; *mně obdarovala*; *Co se mně týče*;

naopak *mě* místo *mně* jsme zaznamenali v dativu, např.:

postavení které mě skladby moje [...] *připravyli*; *mě* [...] *o tom pište*; *mě to bude znamenat*; *mě vyzdvihnete gáži*; *tanula ona mě na mysli*.

Smetana však tvary zájmena *já* píše i správně, srov. např.:

která [závrať] *mě zadržuje v práci*; *Rmoutila by mě velice*; *Vůbec mě těší komponování*; *pro mě*; *líbil-li by se mně*; *Baruška mně připravila postel*.

Pokud srovnáme výskyt *mě/mně* alespoň po předložkách *pro*, *u* a *za*, ve spojení s nimiž jsme zachytili tvary chybné, zjistíme následující poměry:

pro mě 11×, *pro mně* 41×;

u mě 2×, *u mně* 17×;

za mě 1×, *za mně* 4×.

V sondách do dopisů Josefa Srba jsme se s nenáležitým psaním tvarů zájmena *já* nesetkali, v celku přijaté korespondence však ano, srov. např.:

Nemějte mě za zlé, že... (Hanuš Wihan); *odpusťte mě moji upřimnost* (Josef Jiránek); *dopis ve kterém mě sdělujete že...* (Jan Pištěk); *Hned ráno mně k sobě pozval* (Jan Ludevít Procházka); *u mně* (František Pivoda); *List na Bülova pošlete prosím na mně* (Adolf Čech).

K problematice srov. paradigmata skloňování zájmena *já* v dobových mluvnicích (HANKA, 1849, 146; HATTALA, 1857, 231; ZIKMUND, 1865, 68; TOMÍČEK, 1867, 115), pravopisná podoba jednotlivých pádových forem je v nich totožná s dnešní spisovnou normou.

Bě/bje, pě, vě/vje

Psaní skupin vyslovovaných jako [bje, pje, vje] Smetanovi potíže nečiní, v celém korpusu jsme zachytili jediný případ neadekvátního zápisu: *co ú nás objedvával*.

V korespondenci přijaté se vyskytuje pouze: *s obecným napjetím očekávanou skladbu* (v dopise od Umělecké besedy, který psal Václav Vladimír Zelený). Dle Kottova slovníku by se však jednalo o správný způsob zápisu (KOTT, 1880, 54, 56), *napětí* uvádí ve významu ‚der Anschlag' (srov. hesla *napětí* a *napjetí* in KOTT, 1880, 53, 54). Matiční brus z r. 1881 ovšem v přehledu tvarů od slovesa *napnouti* uvádí pouze *napětí* (Brus jazyka českého, 1881, 149).

4.1.2.3 Psaní předložek *s/z*

Ve Smetanou psaných dopisech se opakovaně objevují případy, kdy se *z* pojí s instrumentálem, např.:

klav. vytahu z českým a německým textem;

někdy se obojí možný zápis vyskytuje těsně vedle sebe, např.:

s Vokem a z Rarrachem, z Urbánkem;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

Obdržel jsem [...] *ale pouze 32 zl. 85 xm. z vymluvou*;

Odesílám tímto kresbu [...] *z podotknutim*;

Marie Roubalová z její sestrou Gabrielou.

Připojujeme také další doklady, v nichž je *z* nesprávně psáno místo *s* ve slovesných vazbách (vylučujeme přitom vliv němčiny, tj. to, že by Smetana pouze překládal německou vazbu, v němčině by totiž v níže uvedených případech byla jiná předložka než ta, která by odpovídala českému *z*):

by se číslo toto potkalo z dobrým uspěchem;

jste byla churavou, snad z očma;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

moje krční nynejší choroba souvísí z hluchotou mou.

Naopak *s* místo *z* se objevuje např. v následujících dokladech:

někdo s pánů dirigentů;

jednu s Tvých postelých;

přislibenou tantiému s posledního představení "Hubičky„;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

Právě tu je Pineus s Gothenburku;

s divadla, kde se skouší, do bytu p. Löwa;

"Pochod s slavností Shakespearové,,;

veškeré tance s mých oper.

Pokud dohledáme alespoň některé konkrétní předložkové vazby v celku Smetanou psaných dopisů, budou poměry následující:

v instrumentálu:

s + substantivum s koncovkou *-em* 134×, *z* 8×;

s úctou nebo *s* adjektivum *úctou* 85×, *z* 0×;

v genitivu:

z Prahy 32×, *s Prahy* 3×;

z mých… 34×, *s mých*… 3×.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme chybné případy nezaznamenali, v celku přijaté korespondence se nám podařilo zachytit jediný obdobný případ:

z barvami (Josef Paleček).

Dobové jazykové příručky uvádějí, že *z* se může pojit pouze s genitivem (srov. např. ZIKMUND, 1866, 30; TOMÍČEK, 1867, 271). Naopak *s* má podle dobových gramatik genitivní vazbu jen ve významu místním při vyjádření směru shora dolů, event. při vyjádření časových okolností. Hanka uvádí, že *s* se pojí s genitivem ve významu latinského *de*. Ačkoli význam latinského *de* může být širší (k tomu srov. např. KÁBRT a kol., 2000, 150), uváděné příklady jsou pouze na směr shora dolů, např.: *s koně ssednouti*, *slezti s mezka*, *s jedné nohy pouto sníti* (HANKA, 1849, 251). Podobné poučení nalezneme také u Hattaly: „s s gen. označuje směr zhora na dol, anebo to, co něm. herab, lat. de" (HATTALA, 1857, 46), Zikmunda: „S genitivem jest [s, se] a) o místě s hůry dolů [...] b) o čase" (ZIKMUND, 1866, 36) a Tomíčka: „s, se [s genitivem] naznačuje směr s hora dolů)" (TOMÍČEK, 1867, 229). Podrobněji případy, kdy se užívá předložka *s* s genitivem, vymezuje Kott. Kromě směru shora dolů zmiňuje pohyb pryč z povrchu, vzdalování od povrchu jakkoli položeného, vymezení doby, od které se něco počítá, a dále *s* s genitivem podle Kotta slouží k vytčení směru a stran (KOTT, 1882, 244).

4.1.3 Odraz vyslovované podoby v grafice

4.1.3.1 Asimilace znělosti a neutralizace znělosti na konci slova před pauzou

Vyslovovaná podoba proniká ve Smetanových listech do zápisu v případech neutralizace znělosti na konci slova před pauzou, např.:

aš; *kněch*[96]; *sloch*;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

na zdář Bůch; *Dejš*; *neduch*; *rybís*; *sních*; *teť*; *uš*.

Hojněji je v grafice reflektována asimilace znělosti, např.:

z drošky; *budu psát* […] *lechké kalamajky*; *roztršku*; *k výtěšku*;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

heskou céru; *slušce*; *andělem strášcem*; *to je tešká věc*.

Je však třeba říct, že případy, kdy je u konkrétních výrazů zachycena asimilační či výslovnostně neutralizační změna, až na výjimky nepřevažují (někdy je frekvence těchto slov v celém korpusu velmi nízká, takže frekvenční porovnání nemá dostatečnou výpovědní hodnotu).

Poměry výskytu zápisu se zachycenou asimilační či výslovnostně neutralizační změnou ku podobám pravopisně náležitým jsou u výše uvedených výrazů v celku Smetanou psaných dopisů následující. Neadekvátní podoba převažuje u:

slov *neduh*, *roztržka* a *strážce*: všechna slova se objevují pouze 1×, a to jako *neduch*, *roztrška* a *strášce*;

slova *drožka*: vyskytuje se 2×, a to jen jako *drošk-*;

genitivu plurálu substantiva *kniha*: 4× *kněch*, 1× *kněh*, a to ve složenině *kněhkupectví*;

základu *lehk-*: *lechk-* 21×, *lehk-* 15×.

Vyrovnaný poměr je u slova *služka*: 1× *slušk-*, 1× *služk-*.

Naopak správný způsob zápisu převládá u slov:

sníh: *sních* 1×, *sníh* 3×;

sloh: *sloch* 6×, *sloh* 11×;

teď: *teť* pouze 1×, *teď* 202×;

už: *uš* 3×, *už* 285×;

až: *aš* 5×, *až* 330×;

slova *výtěžek* ve tvaru, kde je vedle sebe *-žk-*: 1× *-šk-*, 3× *-žk-*;

[96] Pokud jde o hláskovou obměnu, k níž v tomto případě dochází, je typická pro západní polovinu Čech (srov. BALHAR a kol., 2002, 209–210).

základu *hezk-: hesk-* 3×, *hezk-* 15×;

základu *těžk-*: *těšk-* 8×, *těžk-* 32×.

Výše uvedená slova zachycená v dopisech psaných Bedřichem Smetanou jsme dohledávali také v korespondenci přijaté. V dopisech Josefa Srba se nevyskytují, v celku přijaté korespondence se objevuje pouze *Aš* (Marie Sittová) a *droškáři* (Josef Jiránek); ostatní slova se buď nevyskytují, nebo jsou psána v souladu s normou. V sondách do celku přijaté korespondence však zjišťujeme jiné obdobné případy, např. u Marie Sittové: *vítach*, *prozbou*.

K zápisu znělých a neznělých souhlásek se vyslovují i dobové příručky. Tomíček ve svém *Pravopisu českém dle ústrojnosti českého jazyka* uvádí, že je v těchto případech třeba psát takovou souhlásku, kterou ve slově slyšíme před samohláskou (TOMÍČEK, 1862, 11–12), a podobně na tyto momenty, kdy se „psaní dle vyslovení neřídí“, upozorňuje i ve své gramatice (TOMÍČEK, 1867, 4). To, že se v češtině nepíše „podlé zvuku“, ale „podlé původu“ (tj. že je český pravopis etymologický), zachycují také další dobové mluvnice, připomínají ale i existující výjimky (srov. HATTALA, 1857, 140–142; ZIKMUND, 1865, 11). O výhodách „slovozpytného pravopisu“ se před uvedenými autory zmiňuje také Hanka, klade však otázku, do jaké míry na něm trvat a do jaké míry dát raději přednost psaní podle „nenucené výslovnosti“ (HANKA, 1849, 10–12). Je možné, že touto poznámkou Hanka reflektuje dobovou rozkolísanost v zápisu některých výrazů, u nichž ve výslovnosti dochází k asimilaci znělosti.

Psaní výrazů s předponou *s-*, *z-* a *vz-*

Mezi výrazy, jejichž pravopisná podoba nebyla dobově ustálená, patří slova s předponou *s-*, *z-* a *vz-*. U Smetany kolísání pozorujeme např. u slov[97] *zkouška* (např. *kdy začnou skoušky* i *při zkouškách*), *způsob* (*některým spůsobem* i *v obvyklém způsobu*), *ztratit* (*stratil jsem* i *ztratili*) nebo *zkrátit* (*chci* [...] *skrátit operu* i *Budu muset zkrátit*).

Pokud dohledáme výskyty obou variant v celku Smetanových dopisů, zjistíme, že výrazně převažuje psaní podle výslovnosti:

základ *skus-/skouš-* 74×, *zkus-/zkouš-* 5×;

základ *spůsob-* 41×, *způsob-* 14×;

odvozeniny a tvary slovesa *strat-/strác-* 40×, *ztrat-/ztrác-* 8×;

[97] Doklady v této části jsou z celku Smetanou psaných dopisů.

odvozeniny a tvary slovesa *skrát/c-* 9×, *zkrát/c-* 5× (četně se vyskytuje také *skrátka* 11×, proti tomu *zkrátka* jen 2×).

U výrazů s předponou *vz-* navíc může docházet ke zjednodušení souhláskové skupiny, srov.:

vskřisení i *ku skříšení*;

...si na ni vzpomněl, *na mne zpominá* i *též se spomělo*;

poměry výskytu jsou v celku Smetanou psaných dopisů následující:

1× *vskříš-*, 1× *skříš-*;

2× *vzpom-*, 9× *zpom-*, 8× *spom-*.

Různé možnosti zápisu se u výše uvedených výrazů objevují také v korespondenci přijaté (u dnes nekodifikovaných podob uvádíme, i u koho se vyskytují):

skouš- 1× (Antonie Klognerová), *zkouš-* 26× + *skus-* 0×, *zkus-* 2×;

spůs- 42× (např. i u Elišky Krásnohorské či Jana Nerudy), *způs-* 30×;

strát/c- 0×, *ztrát/c-* 6×;

skrát/c- 1× (u Jana Ludevíta Procházky), *zkrát/c-* 9× (5× *zkrátka*);

spom- 3× (vše u Jana Ludevíta Procházky), *vzpom-* 18×, *zpom-* 3× (např. u Elišky Krásnohorské či Josefa Palečka);

vskříš- / *vzkříš-* / *skříš-* / *zkříš-* 0×.

Jak jsme předeslali výše, dobový způsob zápisu nebyl v těchto případech ustálený. U zkoumaných výrazů nás o tom může přesvědčit slovník Františka Štěpána Kotta, v němž jsou uvedeny s počátečním *s-* i *z-*, pouze *zkrátka* má Kott jen se *z-*. Dobově běžný mohl být i odraz asimilační změny ve skupině *vz-*, popř. její zjednodušení: Kott ve slovníku uvádí podoby *vzkřísiti*, *vskřísiti*, *skřísiti* i *zkřísiti*, *vzpomenouti*, *zpomenouti* i *spomenouti* (srov. příslušná hesla in KOTT 1878–1906).

Ostatní problematické případy zápisu znělých a neznělých konsonantů

Kromě případů uvedených výše, kde odchylky od normy reflektují výslovnost, se ve Smetanových dopisech setkáváme s tím, že Smetana užije v zápisu znak pro znělou hlásku místo adekvátního znaku pro hlásku neznělou. Platí to o pozici na konci slova, např.:

budež;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

nedbáž; *víž*; *nedělala* […] *rámuz*;

i uprostřed slova, např.:

chci [...] *přínezt*; *bych* […] *přizpěl*; *si* [...] *nedozpěl*; *aby byli* […] *otižtěny*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

po […] *prážku*; *by mohl* [...] *přednezt*; *Mám nazpěch*.

Tyto případy bychom mohli vnímat jako hyperkorektní způsob zápisu, který by dokládal, že Smetana byl obeznámen s principy českého pravopisu a věděl, že hláskové změny, k nimž při výslovnosti dochází, nemusí vždy pronikat do grafiky. Opominout však dle našeho názoru nelze ani vliv němčiny. Jak je z vedených příkladů patrné, problematický je u Smetany zápis *s*, *z*, *š*, *ž*, doplnit můžeme také další případy, kdy nejde o zápis při styku dvou konsonantů, např.: *z* místo *s* je psáno u *cizařovým*, naopak *s* místo *z* u *sotavým*. Podobně se u Smetany setkáme také s nesprávně psaným *h* a *ch*, např.: *chledám*, *chluchý*, *hlebiček*, [na nebeský] *odhod*, *by jste se* [...] *hránili*, *vynahválit*, *vynehati*. Psané *s*, *z* i *h* je přitom v němčině (alespoň v některých pozicích) vyslovováno jinak než v češtině (*s* na počátku slova je vyslovováno jako [z], *z* na počátku slova jako [c], *h* je neznělé). U Smetany se tak mohl propojit německý a český způsob výslovnosti a německý a český způsob zápisu. Nezodpovězenou otázkou přitom zůstane, jak Smetana výše uvedené výrazy vyslovoval a do jaké míry rozdíl mezi vyslovovaným *s* a *z*, *h* a *ch* vnímal.

Sondami do korespondence Josefa Srba jsme podobné případy nezaznamenali, v celku přijaté korespondence se nám podařilo zachytit jen doklad u Bettiny (zápis *sde* místo *zde*).

4.1.3.2 Zjednodušování skupin hlásek

K okruhu jevů, u nichž registrujeme prolnutí podoby vyslovované a grafické, patří také případy zjednodušování skupin hlásek, např.:

kuli textu; *bude moct pučit*; *na* […] *tloušku*; *víde tískem*;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

heskou céru; *na dobyčím trhu*; *s kerou jsem přišel*; *sem pomenoval*; *až přídeš*; *bys* […] *přímul*; *byly rozpučený*.

U většiny jmenovaných výrazů se však jedná o ojedinělé výskyty, opakovaně se objevilo pouze *kuli*, tvary od sloves *-přijmout* (a substantiva *příjem*), *-půjčit* a prézentní tvary slovesa *-přijít* bez *-j-*. I u nich ale celkově převažovaly podoby náležité:

ku/ú/ůli 3×, *kvůli* 28× (+ 28× je tento výraz psán jako *k vůli*, k tomu srov. oddíl 4.1.5.3 o značení hranic slov);
-puč- 5×[98], *-půjč-* 39×;
-přím- 8×, *-přijm-* 98×;
-příd- 3×, *-přijd-* 79×.

V korespondenci Josefa Srba se uvedený zjednodušený způsob zápisu nevyskytuje, pokud Srb výše zmíněné výrazy užívá, píše je náležitě. Totéž platí pro celek přijaté korespondence, zde jsme ze sledovaných výrazů zaznamenali jediný případ zjednodušení hláskové skupiny (resp. odrazu tohoto zjednodušení v grafice): *přímeš* (Smetanova dcera Božena).

Některé z uvedených podob jsou teritoriálně příznakové: *příde*, *víde* je rozšířeno v západní části našeho jazykového území, tzn. v českých nářečích v užším smyslu (srov. BĚLIČ, 1972, 79). Zmíněného zjednodušování skupiny hlásek si u slovesa *přijít* ve svém slovníku všímá Kott, nijak jej ale z hlediska územního rozšíření nehodnotí, pouze poznamenává, že k němu dochází mnohdy (srov. KOTT 1880, 1032).

Zájmeno *nějaký*

Se zjednodušením hláskové skupiny, které se následně odráží i v grafice, se u Smetany setkáváme též u zájmena *nějak-*. Smetana ho opakovaně užívá ve stažené podobě *ňák-*, např.:

u ňákého pana Srba; *ňáký groš* […] *vydělal*; *na ňáký koncert*; *ňáký čas*;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

s ňákým doktorem; *u ňákého úředníka*; *do ňáké komposice*; *na ňákou díru*; *druhou operu ňákou*.

Staženou formu jsme v celku Smetanou psaných dopisů zaznamenali 50×, *nějak-* proti tomu jen 36×, 14× se objevilo *nejak-*.

V korespondenci Josefa Srba se uvedené podoby nevyskytují, v celku přijaté korespondence se jediný doklad objevuje v dopisu Josefa Jiránka: *má* [...] *ňákou chybu srdce*.

Podoby *ňák-* i *nejak-* jsou lokálně příznakové. *Ňák-* je typické pro téměř celé Čechy, v jejich jižní části a ve východní polovině severovýchočeských nářečí se vyskytuje dubletně s jinými výrazy (srov. BALHAR a kol., 2005, 550–551). Toto silné rozšíření

[98] Stranou ponecháváme případ *zajpučila*, kde jde pouze o přesmyknutí písmen.

uvedené podoby v mluveném úzu v Čechách je nepochybně příčinou jejího pronikání do Smetanova psaného projevu. *Nejak-* je typické pro jihovýchodní část českých nářečí v užším smyslu a dále pro nářečí středomoravská a východomoravská (srov. BALHAR a kol., 2005, 550–551; BĚLIČ, 1972, 44). S ohledem na Smetanovu biografii nepovažujeme za pravděpodobné, že by bylo *nejak-* ve Smetanových dopisech odrazem této teritoriálně příznakové formy, spíše se dle našeho názoru jedná pouze o opomenuté diakritické znaménko. Podobu *ňák-* registruje také František Štěpán Kott, poznamenává k ní, že se vyskytuje v obecné mluvě (KOTT, 1880, 40).

Prézentní tvary pomocného slovesa *být*

Opakovaně se u Smetany objevuje zápis tvarů pomocného slovesa být bez počátečního *j-*, např.:

...si našel chyby; *Ty si zase ale zapoměl*; *...si* [...] *nedozpěl*;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

...sem dobře cítil; *...sem je vyhrabal z kapsi*; *co si vydala*; *že si se nechala fotografovat*.

Oproti podobám s *js-* však tvar bez *j-* převládá jen v 2. os. sg. (zvláště připočteme-li i nenáležité tvary kondicionálu jako např. *co by si trávila*; *by si na sebe myslila* atd.; k tomu více viz kapitolu věnovanou tvarosloví, oddíl 4.2.1.2.5), v 1. a 2. os. pl. se tvary bez počátečního *j-* nevyskytují vůbec.

V korespondenci Josefa Srba jsme tvary bez *j-* nezjistili, v celku přijaté korespondence se však vyskytují. Jejich frekvence je vysoká zejména v dopisech Josefa Jiránka, který v dopisech užívá výlučně *sem*, *sme*, např.:

nedokončil sem svůj dopis; *jak sem snad již psal*; *co sem dosud viděl*; *potom sme se rozdělili*; *najali sme vůz*.

Objevují se však i jinde, např.:

odepřel sem (Ferdinand Laub); *že sem to dokázal*; *že ste mu uvěřil* (obojí František Pivoda).

Vynechání počátečního *j-* u pomocného slovesa *být* připouští i některé dobové gramatiky. Hanka uvádí tuto podobu v paradigmatech pro tvoření „opsaného minulého času“ (srov. HANKA, 1849, 83), podobně se s tvary *sem*, *si*, *sme*, *ste* setkáme také v příkladech minulého času u Hattaly (srov. HATTALA, 1857, 9). Novější gramatiky už mají *js-* (srov. ZIKMUND, 1865, 129–130; TOMÍČEK, 1867, 170), Tomíček si však ve

svém *Pravopisu českém dle ústrojnosti jazyka českého* všímá, že *j-* v této pozici bývá vynecháváno (TOMÍČEK, 1862, 12).

4.1.4 Vliv němčiny

Vlivu němčiny na pravopisnou stránku Smetanových dopisů jsme se částečně dotkli již výše. Konstatovali jsme, že užití češtiny nebo němčiny je spjato s volbou grafického systému: čeština je zapisována latinkou (jedinou výjimku, kdy je kurentem zaznamenána čeština, tvoří dopis rodičům z roku 1856; viz výše), němčina většinou kurentem. Na možný vliv němčiny jsme upozorňovali také při Smetanových potížích se zápisem *s/z* a *h/ch* (viz výše).

Německý vliv se dále projevuje ve značení gemináty vodorovnou čarou nad příslušným grafémem, např.:

svým kom̄andem; *na rekom̄endaci*; *vyříznout Monogram̄*; *pro slečnu Lauschmañovou*; *viñou*;

v celku přijaté korespondence dále např.:

v program̄u; *sam̄a sebe*; *v sum̄ě*; *Poslal jsem* [...] *telegram̄*; *Tvých svatých poviñostech*;

ojediněle také užitím německých grafémů pro zápis vyslovované hlásky, např.:

nüancech; *V tragödii*; *pro tragöda*.

S reflexí německého pravopisu se setkáváme rovněž při psaní apelativ s velkým písmenem, např.:

několik nových Motivů; nebo výše uvedené vyříznout *Monogram̄*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

ale Adressa [...] *aby zněla*; *od Antiquára*; *co Důkaz slouší* [...]; *do Hotelu*; *na Choleru*; *za Klavír*; *snad Koncerty vadili v tom*; *Po Poště* [...] *budu více psáti*.

Jen v některých obdobných případech bychom snad mohli uvažovat o tom, že je označovaná skutečnost vnímána jako něco jedinečného (zvl. pokud jde o pojmenování částí děl, výborů z nich apod.), např.:

v II Aktu v Tajemství; *bych* [...] *přivezl Partituru*; *s Výstupem III.*; *Vaše Poutpourri*.

Vliv němčiny je dále patrný na pravopisné podobě slov pocházejících primárně z jiných cizích jazyků, ale přejímaných přes němčinu, případně ve Smetanově vnímání pravděpodobně asociovaných s podobou v němčině (k tomu viz samostatný oddíl dále).

4.1.5 Jevy ostatní

Pro zkoumání všech pravopisných jevů v tomto oddílu platí, že se opírá o sondy z celku Smetanou psaných dopisů.

4.1.5.1 Cizí slova

Ve Smetanou psaných dopisech se objevuje řada terminologických i neterminologických výrazů cizího původu (k tomu srov. detailněji kapitolu 4.3 o slovní zásobě). Zápis těchto slov u Smetany mnohdy (alespoň zčásti) odpovídá původnímu jazyku, jak jsme ale již naznačili výše, pravopisná podoba cizojazyčných slov je ve zkoumaném materiálu spíše odrazem jejich grafické podoby německé, která původnímu pravopisu odpovídá. Vycházíme přitom z toho, že Smetana obecné i hudební vzdělání získal v němčině, proto předpokládáme, že se cizí slova do jeho projevu dostávala právě přes němčinu.

Se zachováním původního pravopisu se u Smetany setkáváme např. u slov

z latiny a řečtiny:

authentický, *k bibliothece*, *estheticky*, *lithografovi*, *dle* [...] *methody*, *exemplar*, *harmonisaci*, *kritisovat*, *konsortium*, *Factum*, *manuscript*, *difference* [mohou povstat], *effekt*, *pro velké massy*;

z italštiny:

s Adagiem, *za takový bagatell* (přes fr.), *brutto*, *z netta*, *operetta*, *prima donna*, *pro soubretty*, *terzetto*, *v skizzach*;

z francouzštiny:

adieu, *adressa*, *v anglických journálech*, *plaisir*, *saisona*, *stran vignetty*;

z němčiny:

se [...] *offeriruje*, *treffně*, *passuje*.

Jindy jsou výrazy pravopisně (případně i morfologicko-slovotvorně) přizpůsobeny češtině, srov. např.:

exemplář, *manuskript*, *28 operet*, *pro subrettu*, *Tercetto*, *brožurou*, *žurnalistika*, *gáže*, *mezi zimní sesonou*, se zápisem dle výslovnosti se setkáváme ve slabikách *di*, *ti*, *ni*: *melodycký*, *kosmopolitycký*, *filharmonyckých*, přizpůsobena (opět nejen pravopisně, ale také morfologicko-slovotvorně) mohou být také slova z němčiny, např.: *natrefím*, *...se to šikuje*, *zapakuje*.

Tytéž výrazy jako u Smetany zjišťujeme také v korespondenci přijaté, a to často u osob pohybujících se v umělecké oblasti, např.:

estetické požadavky (Eliška Krásnohorská); *nařídil jsem lithogr. ústavu* (František Augustin Urbánek); *autora své racionální methody* (Josef Jiránek); *kritisovat* i *kritizováno* (Eliška Krásnohorská); *efekt* i *na* [...] *effekt* (obojí Eliška Krásnohorská); *terzetto* (Eliška Krásnohorská); *skizza* (Eliška Krásnohorská); *pod adressou* i *adresa* (obojí např. Eliška Krásnohorská, Jan Ludevít Procházka); *journály* (Jan Ludevít Procházka) i *Spolek českých žurnalistů* (Jan Neruda); *saisona* (Josef Jiránek) i *v sezoně* (Jan Ludevít Procházka).

Jak je z dokladů patrné, počeštění jde v některých případech ještě dále, než je tomu u Smetany.

Situace ve Smetanově korespondenci z velké části odpovídá dobovému úzu. V téže pravopisné podobě jako u Smetany nalezneme výše uvedené výrazy rovněž ve slovníku Františka Štěpána Kotta (jediné výrazy, které Kott vůbec neuvádí, jsou *adieu* a *offerirovat*, tj. ‚nabízet'). Také v případech, kdy u Smetany zjišťujeme dvě pravopisné podoby, nacházíme je rovněž u Kotta:

Kott má *exemplar* i *exemplář*;

operetta i *operetka*;

soubrette, *subretta* i *subretka*;

terzetto, *tercetto* i *tercett*;

journal i *žurnál*.

Pouze výraz *manuscript*, který Smetana píše i jako *manuskript*, uvádí Kott jen s *-c-*, slabiky *di*, *ti*, *ni* jsou psány s *-i-* (tj. Kott má *melodický*, *kosmopolitický*, *filharmonický*), naopak pouze počeštěně má Kott *trefný* a *pasovat*. Výraz *brožura* v jeho slovníku nalezneme jen jako *brožurka/brošurka* (zápis se *-š-* hodnotí Kott s ohledem na původní francouzskou podobu jako lepší), *šikovat se* ve smyslu ‚hodit se', má Kott jen dokonavě jako *šiknout se*. Počeštěné podoby, které se objevují v korespondenci přijaté a které nezjišťujeme ve Smetanou psaných dopisech (tj. *estetický*, *efekt*, *kritizovat*, *adresa*, *sezona*), Kottův slovník neuvádí (Kott má pouze *esthetický*, *effekt*, *kritisovati*, *adressa*, *saison* nebo *sesona*). K uvedenému srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906.

4.1.5.2 Psaní velkých písmen

Jména osobní a zeměpisná

S velkým písmenem jsou ve Smetanových dopisech pravidelně psána vlastní jména osobní. Jedná se jak o jména křestní, např.:

Josefe; *s Baruškou*; *s Boženkou*;

tak příjmení, např.:

panu Hlaváčovi; *od kapelníka Čecha*; *panu Bendlovi*.

Totéž platí pro toponyma, velké písmeno se vyskytuje u názvů měst a obcí (označují-li objekty ležící mimo české jazykové území, užívá Smetana většinou exonyma), např.:

z Brna; *do Lipska*; *v Londýně*; *v Mnichově*.

Malé písmeno jsme v těchto případech zachytili jen sporadicky, a to tehdy, jestliže je název složen z více slov, např.:

do Německého brodu; *v Jíndřichovým hradci*;

neplatí to však výlučně, Smetana má např. i:

z Mladé Boleslavi; *v Jindř. Hradci*.

S velkým písmenem jsou psány také názvy zemí, např.:

v Německu; *v Rakousku*; *ve Švédsku*.

Jen výjimečně se objeví písmeno malé, např.:

v německu, *pro německo*.

Název této země se v celém korpusu nachází s malým písmenem 4×, s velkým písmenem 8×.

Velké písmeno píše Smetana rovněž v zeměpisných názvech označujících neobydlené objekty, z tohoto okruhu jsme zachytili především oronyma, např.:

do Alp; *ze Šumavy*; *do Šumavy*; *vylezt si na Bezděz*.

V názvech obou zmíněných pohoří se však objevuje i malé písmeno: jméno *Alpy* je 1× psáno s malým písmenem (*v alpách*), 1× s velkým (viz výše), jméno *Šumava* se objevuje s malým písmenem také pouze 1× (*do šumavy*), s velkým písmenem je psáno 8×.

Majuskule je ve Smetanových dopisech i u hydronym, např.:

Bodánské jezero; *v Labi*; *na Dunají*; *řeka Vltava*; *tok Vltavy*.

Malé písmeno jsme v těchto případech zachytili jen v označení řeky *Labe*, a to pouze v nejstarším dochovaném česky psaném dopisu Bedřicha Smetany (jde o list rodičům z r. 1856, k jeho pravopisné stránce viz výše): *Nasse labe je tady už ssiroke* [...].

S velkým písmenem jsou antroponyma a toponyma psána také v korespondenci Josefa Srba i v celku přijaté korespondence, a to i v dopisech jazykových neprofesionálů, např.:

s p. kapelníkem Nápravníkem; *pan Kolár*; *v Rusku*; *do Petrohradu* (vše Josef Paleček); *u Hartla*; *od p. Heše*; *od Holého*; *do Jabkenic*; *z Charkova*; *do Moskvy*; *na široký Dněpr* (vše Josef Jiránek).

Názvy ulic

V rámci zeměpisných názvů se mnohem větší rozkolísanost, než tomu bylo v předchozích případech, vyskytuje v pojmenování ulic. Smetana zde hojně užívá minuskuli, např.:

v malé karl. ulici; *v / Praze / ovocná ul.*; *od kraje spálené ulice*; *v školní ulici*; *v železné ulici*; *v / Praze / žitná ulice*; *dlouhá třída*; *ve ferdinandské třídě*.

Psaní s velkým písmenem je v jeho dopisech méně frekventované (vyskytuje-li se, pak často v adresách na obálce), např.:

v Bredovské ulici; *v / Praze / Lípová ulice / č. 1444 st. / 3tí poschodí*; *v / Praze / / Náplavní ul. 8 – II.*; *v / Praze / Opatovická ul č. 16? / v. 2 patře*; *Ostrovní ul. č. 3 nové*; *Poštovská ul. č. 37*.

V korespondenci přijaté převažuje psaní názvů ulic s velkým písmenem, neplatí to však výlučně. Malé písmeno jsme 1× zachytili u Josefa Srba: *v železné ulici*, objevuje se také v celku přijaté korespondence, např.:

v jirchářích u pívoněk (Bettina), zřídka se vyskytuje i u jazykově zdatnějších pisatelů (jde však o ojedinělé výskyty): *školská ulice, čís. 14* (Václav Škarda za Akademický čtenářský spolek v Praze), *paromlýnská ulice 206* (Eliška Krásnohorská).

Adjektiva odvozená od toponym

S velkým písmenem jsou ve Smetanově korespondenci psána nejen toponyma, ale velmi často také adjektiva, která jsou od nich odvozena. Roli tu jistě sehrává němčina, kde je u uvedených adjektiv majuskule. U Smetany se objevuje např.:

po výletu Belgickém; *z nádraži Boleslavského*; *na jevíšti Hamburském*; *s veškerou úctou oddaný Bedř. Smetana Lítomyšlský rodák*; *o Lítomyšlské slavností*; *o svém Plzenském živobýti*; *všem lekařům Pražským a cizozemským*; *do restaurace Prážského nádraží*; *Na Pražské produkce nemohu se spolehat*; *celý krůh Pražské šlechty*; *na hranicich Tyrolských*; *dle Videnských: "Bänkelsängerart*.

Neplatí to ovšem výlučně, objevuje se třeba také:

čísla tři následujíci všelikého charaktéru, konečně magyarský, a polský; *v německých novinách hudebních*; *přislibil hory a doly noržskému lidů*; *pojistovně pražské*.

V sondách učiněných do korespondence Josefa Srba jsme obdobné případy nezachytili, v celku přijaté korespondence jsou spíše ojedinělé, např.:

se strany obecenstva i kritiky Hamburské (Karel Pippich); *kdyby jste napsal třeba Francouzský dopís* (Josef Paleček). Častější je v těchto případech psaní malého písmene, srov.: *s českým i německým textem*; *do vídeňského hudebního časopisu* (obojí Josef Srb); *čelných orgánů pražských* (Václav Škarda); *jak ruské obecenstvo znám* (Josef Paleček).

Psaní velkých písmen u adjektiv odvozených od toponym se vyskytuje také v korespondenci Boženy Němcové (k tomu srov. ADAM, 2010, 397).

Dobové příručky, s nimiž jsme pracovali, se uvedené pravopisné problematice přímo nevěnují, o neustálenosti zápisu sledovaného typu adjektiv by ale mohlo svědčit to, jak je autoři píší ve vlastním textu. Např. Hanka je v pasáži o skloňování adjektiv uvádí s malým písmemem (srov. *český*, *německý*, *hradecký* in HANKA, 1849, 140), Zikmund má ve své mluvnici v kapitole o tvoření slov jako příklad sice *český*, ale adjektiva od názvů měst jsou naopak s velkým písmenem (srov. ZIKMUND, 1865, 202), Kott ve svém slovníku (podobně jako Hanka) píše adjektiva odvozená od názvů zemí i měst s malým písmenem (srov. KOTT, 1878–1906).

Názvy děl

S rozkolísaným způsobem zápisu se u Smetany ve větší míře setkáváme nejen u názvů ulic, ale také u názvů děl. V sondách, které jsme učinili, jsou většinou psány s majuskulí (v případě názvů některých z nich jde současně o antroponyma či toponyma), např.:

text k Daliboru; *2 Akt z Traviaty, a 3 Akt z Fausta*; *4 synfonické básně: Vyšehrad, Vltava, Šárka, a Z českých luhů a hájů*;

mnohdy jsou navíc uváděny v uvozovkách, např.:

k opeře "Čertová stěna„; *za každý sešit "Českých tanců„*; *ku "Dvěm vdovám„*; *předehra k "Libuši„*; *provedení "Prodané nevěsty„*; *Duetto: "Jsme svojí„*.

Objevuje se ale také užití minuskule (Smetana v těchto případech zachovává alespoň psaní v uvozovkách), např.:

"čert. stěne„; *"české tance: "furiant, a slepíčku" jsem obdržel*; *...jsem "dvě vdovy„ naštudoval*; *líbil-li by se mně titul nového libretta Vašeho: "tajemství?„*; *quartetto "z mého života„ a synfonické básně "vlasť„*.

Pokud v celku Smetanou psaných dopisů dohledáme některé z opakovaně se vyskytujících názvů, zjistíme, že psaní s velkým písmenem převládá, např.:

České tance se vyskytuje 14×, *české tance* 4×;

Dvě vdovy 80×, *dvě vdovy* 3×;

Čert./Čertova stěna 37×, *čert. stěna* 1×.

Psaní názvů děl s malým písmenem se vyskytuje i v korespondenci Josefa Srba a v ostatní korespondenci přijaté, a to i u jazykových profesionálů. Jak lze z učiněných sond soudit, objevuje se podobně jako u Smetany zvláště tehdy, jestliže název vzniká z výrazu apelativního, např.:

za dvě vdovy (Josef Srb); *hlasy k předehře k „prodané nevěstě"* (Hanuš Wihan); *po „hubičce" nebude snadno způsobiti stejný effekt*; *po „tajemství," místo Violy* (obojí Eliška Krásnohorská); *že Vaše „dvě vdovy"* (Jan Ludevít Procházka).

Názvy institucí

Nekonzistentní je ve Smetanových dopisech také psaní názvů různých institucí. Např. označení *Národní divadlo* je 6× psáno s velkým písmenem, např.:

kapelník Národního divadla v Praze; *ředitel Národního dívadla v Praze*; *pro velké Nár. dívadlo*; *pro otevření Nar. dívadla*;

4× s malým:

pro zbuzování [sic!] *nár. divadla*; *pro vystavení národního divadla*; *pro otevření velkého národního divadla*; *výsoce ctěný pane řediteli národního českého dívadla v Praze*[99].

Podobně nejednotně je psán také např. název *Umělecká beseda*, 5× je s velkým písmenem, např.:

[99] Domníváme se, že i v případech, kdy je psáno malé písmeno, jde spíše o vlastní jméno, nikoli o obecné označení. Z dokladů je totiž patrné, že se obě možnosti zápisu vyskytují v týchž kontextech.

co zakládatel Úmělecké besedy; *o slavnosti „Uměl. besedy“*; z toho 1× je psáno velké písmeno i u slova *beseda*: *k 1 mu provozování „Uměl. Besedě“*;

4× s malým:

že to slavný výbor umělecké besedy na se vezme; *z umělecké besedy*; *proto že „umělecká beseda“ žádny koncert nedávala*; *až bude „umělecká beseda“ dávat abonentní koncerty*.

Opakovaně se u Smetany objevují také názvy různých dalších spolků. V jejich případě je vlastní jméno psáno s velkým písmenem, pokud je doplněna také lokalizace, je velké písmeno i u jména místního, např.:

slavnému výboru a celému spolku “Černín„; *za čestného člena slavného zpěv. spolku “Tyl„ v Horách Kutných*; *pro spolek “Vlastimilu„ v Kroměříži*.

Je-li název spolku tvořen podle modelu *zpěváckýlpěvecký spolek v* + název města/obce, pak bývá s velkým písmenem psáno pouze toponymum, např.:

na [...] *ředitele zpěv. spolku v Melniku*; *Diplom čestného členství pěvecko hudebního spolku v Rakovníku*; *počal pochod zpěv. spolku v Nýmburku*; *býti jmenovan čestným členem sl. zpěv. spolku v Turnově*; *diplom čestného členstva slavného hudebního spolku v Jindřichově Hradci*; s velkým písmenem jsme se setkali také tehdy, pokud je od toponyma utvořeno adjektivum (k tomu viz výše): *že jsem byl jmenovan čestným členem hudebního spolku Jindřichohradeckého*.

Hojněji – a pouze s majuskulí – se vyskytuje rovněž název pěveckého spolku *Hlahol* (celkem 28×), pokud je k němu připojeno i označení *zpěváckýspolek*, je podobně jako u případů výše chápáno jako obecné označení, nikoli jako součást vlastního jména, srov.:

skladatel a ředitel zpěv. spolku Hlahol; *zpěváckýspolek “Hlahol„* atd.

Ke kolísání v uvedených případech dochází také v korespondenci přijaté. Josef Srb píše označení *Národní divadlo* většinou s malým *n*, srov. např.:

k otevření národního divadla; *do národního divadla*; *První představení v národním divadle otevře se Libuší*;

velké písmeno jsme u něj zachytili jen jednou: *v Národním divadle*.

V celku přijaté korespondence je způsob psaní u různých pisatelů různý, srov. např.:

3. března musí být Národní divadlo otevřeno (Adolf Čech); *na otevření Nár. divadla* (Jan Ludevít Procházka) a proti tomu např.: *ve prospěch národního divadla* (Zpěváckýspolek Otavan); *znovuzbudování národního divadla* (Robert Nittinger).

V názvu *Umělecká beseda* je převážně psáno velké první písmeno (malé jsme zachytili jen jednou), rozkolísanost se týká spíše psaní slova *beseda*, a to u Josefa Srba, srov.:

co se týče jubilejní slavnosti Umělecké Besedy; *v koncertu Umělecké Besedy*; *bude se hráti v Umělecké besedě*;

i v celku přijaté korespondence, srov. např.:

v Uměl. Besedě (Eliška Krásnohorská); *do „Umělecké besedy“* (Václav Juda Novotný).

Stejně jako u Smetany jsou v přijaté korespondenci psány také názvy dalších spolků, srov. např. ukázky z dopisů, jejichž pisateli jsou jednatelé či předsedové uvedených spolků:

dostalo se hudebnímu spolku v Táboře cti i vyznamenání; *Z výboru pěveckého spolku „Lumír“ v král. hor. městě v Příbrami*; *Výbor zpěváckého spolku „Otavan“ v Pisku*; *Jménem ženského spolku „Zora“ v Táboře*; *smíšený zpěvácký spolek „Kollár“ v Poličce*; *přijetím čestného členství smíchovského zpěváckého spolku „Lukes“*; *Z výboru zpěv: spolku „Tyl“ na Horách Kutných*.

Názvy periodik

Rozkolísaný způsob zápisu se objevuje také u označení novin a časopisů, a to tehdy, pokud je název víceslovný, převažuje však psaní s velkým písmenem u prvního výrazu. V celku Smetanou psaných dopisů se vyskytuje:

v Nár. listech, ale také *v “národn. listech„* (4× s velkým písmenem, 1× s malým);

V posledním čísle “Hudebních listů„, ale také *v hudebních listech* (7× s velkým písmenem, 1× s malým);

jedno číslo [...] *humoristýckých lístu* (vyskytuje se pouze 1×).

Ostatní (jednoslovné) názvy periodik Smetana píše s velkým písmenem, např.:

zasilá Bohemii (1×); *k časopisu Dalibor* (jako název periodika, nikoli opery 17×); *na “Květy„*(2×); *v Lumiru* (3×); *co referent Politiky* (5×); *též “Včela„* (1×).

V přijaté korespondenci nejednostnost v tomto případě nezjišťujeme, víceslovné názvy periodik jsou psány s velkým písmenem u prvního členu, např.:

z Národních listů (Josef Srb); *v „Národních listech“* (Adolf Čech); *v Národních listech* (Josef Paleček); *pro Hud. listy* (František Pivoda).[100]

[100] Doklad ze Srbovy korespondence *v listech hudebních nic není* ponecháváme stranou, jde dle našeho názoru o obecné označení periodik zabývajících se děním na poli hudby.

Vyjádření úcty

Smetana téměř pravidelně píše velké písmeno u zájmen osobních a přivlastňovacích vztahujících se k adresátovi, např.:

že jsem nemohl jednou Vám to předehráti; *Vás s popisem mého stavu nudím*; *dle Vašeho uznání*; *pod Vaším vedením*; *nemohl jsem Tobě psáti*; *Piš tedy brzo Tvému Tě srdečně pozdravujicimu přiteli*; *abych Tvé psaní obdržel*;

výjimečně také u zvratného zájmena *svůj*:

Ve Svém článku [...] *podal jste Svému čtenářstvu několik dat nepravých*; *abyste* [...] *opravu v list Svůj láskavě přijal*; *pravíte v nynějším Svém článku* (psaní zájmena *svůj* s majuskulí je omezeno na jediný dopis Františku Pivodovi).

Psaní malých písmen je v těchto případech menšinovou záležitostí: u zájmena *váš* pouze 3×[101]:

o výsledku vašeho čestného večera (Adolfu Čechovi); *za vaše upřimné a přátelské smyšlení* (Karlu Bendlovi); *potkal jsem vaše sbory* (Josefu Srbovi), u zájmena *tvůj* se vyskytuje jen 1×: *o tvém nepřijetí* (Bettině).

Zcela ojediněle se velké písmeno objevuje také u jiných zájmen než u těch, která se vztahují k adresátovi, z delšího kontextu je zřejmé, že i v tomto případě slouží užití majuskule k vyjádření úcty:

Vyřiďte jemnostpaní mojí nejhlubší úctu a rukupolibení, a jak bych se cítil šťastným, slyšeti od Ní jednu z mých operních osob (Janu Ludevítu Procházkovi).

Vícekrát je s majuskulí psán slovesný tvar *Jste*, např.:

jaké Jste mně [...] *udělal potěšení*; *co Jste byl naposled v Praze*; *jak Jste ráčil napsat*; *aby Jste* [...] *uživati ráčila*.

S velkým písmenem se v celém korpusu vyskytuje 22× (mezi adresáty se v těchto případech objevuje Adolf Čech, Eliška Krásnohorská, Jan Ludevít Procházka, Josef Srb, Rudolf Thurn-Taxis, František Augustin Urbánek ad.), s malým písmenem celkem 506× (z toho 460× ve vykání).

S psaním velkého písmena se ve Smetanových dopisech setkáváme také u apelativ *pán* a *paní* vyskytujících se v adrese nebo v oslovení. S velkým písmenem bývá někdy psáno i připojené adjektivum, titul nebo označení povolání dané osoby, např.:

[101] Čtvrtý zaznamenaný doklad ponecháváme stranou, přivlastňovací zájmeno se zde totiž nevztahuje ke konkrétnímu adresátovi dopisu, srov.: *Jak se zhrozejí všecky ty ctihodní lidičky, ty filistři, že takového něco může být! Ano, ano, kde jest ta vaše moudrost, vy moraliste!*

Velectěný Pane!; *Ctěný Pane!*; *Slovutná Paní!*; *Velectěná Milostivá Paní!*; *pane Doktore*; *Pane Redaktore*; *Blahorodý Pán / Pan Adolf Čech / první kapelník k. česk. dívadla v Praze*; *Velectěný Pán / Pan Robert Nittinger / Advokat.*

Opakovaně je úcta vyjadřována také prostřednictvím honorifikačního výrazu *Vašnosti*, který se objevuje zvláště v závěrečných pozdravových formulích. Smetana jej píše výlučně s velkým písmenem, např.:

Doufám, že Vašnost úzná spravedlnost těchto mých požádavků; *s veškerou úctou Vašnostem oddaný*; *mám tu čest se znamenati Vašnostem v hluboké uctě*; *se vší úctou Vašnostem nejoddanejší.*[102]

1× Smetana užil výrazu *Blahorodí* (v oslovení v dopisu Františku Pivodovi):

Vaše Blahorodi!

Podobná situace jako ve Smetanových dopisech je také v dopisech Josefa Srba a v celku přijaté korespondence. Zájmena, která se vztahují k adresátovi, a to oproti dnešnímu úzu i zvratná, jsou psána s velkým písmenem, např.:

že mně častěji Své společnosti dopřejete; *přejete-li Sobě...* (obojí Eliška Krásnohorská); *abyste nám Svého laskavého svolení dáti ráčil* (Roman Nejedlý); *Doufaje ve Vaši osvědčenou laskavost* (Josef Sklenář); *Velkolepý úspěch Vašeho koncertu* (Jan Ludevít Procházka); *jedině jméno Vaše by scházelo* (Václav Škarda).

Malé písmeno se u zájmena *váš* v celku přijaté korespondence vyskytuje jen 10×, z toho 5× u Josefa Srba, např.:

do vašeho kufru; *až vaše skladby pozná*; *budou všude míti vaše skladby na programu* (jinde má ale Srb velké písmeno);

z celku přijaté korespondence dále např.:

za vaší tak laskavou s lužbu (Marie Sittová); *Na vaši opeře jest prý národní jenom...* (Josef Paleček); *tolikerý svědek vašeho mučednictví* (Josef Lev, hned vzápětí ale užívá majuskuli: *a Vaší slávy*).

U zájmena *tvůj* se malé písmeno objevilo jen jednou, a to v dopisu Jana Nerudy, v té samé větě je ale v ostatních případech psáno s velkým písmenem, srov.:

týkající se buď některého Tvého dramatického díla, nebo kapelnické tvé činnosti, nebo jiné Tvé činnosti umělecké, nebo i soukromého Tvého života.

---

[102] K užití výrazu *Vašnosta* v korespondenci 19. století srov. studii Roberta Adama *Honorifikační výraz Vašnosti v korespondenci Boženy Němcové: měla čeština před sto padesáti lety více osobních zájmen než dnes?* (ADAM, 2004, 9–12).

Výjimečně jsou s velkým písmenem psána zájmena vztahující se ke třetí osobě, registrujeme je však jen v ustálených honorifikačních označeních:

do slavnostního alba pro Jejich cís. král. Výsosti; *den sňatku Jeho cís. Výsosti korunního prince Rudolfa* (v dopisu od Umělecké besedy).

Běžné je v celku přijaté korespondence také psaní velkého písmene u slovesného tvaru *Jste*. Objevuje se u různých pisatelů, nikoli však u Josefa Srba, celkem se *Jste* vyskytuje v celku přijaté korespondence 145×, *jste* 211×.

Výjimkou v přijaté korespondenci není ani užití velkých písmen u apelativ vztahujících se k adresátovi, např.:

Slovutný a výtečný Pane! (František Augustin Urbánek); *Osměluji se* [...] *žádati Vás, Slovutný Pane* (Roman Nejedlý); *Velectěný Pane Kapelníku* (Antonín Foerster); *Slovutný Pán / pan Bedřich Smetana* (Anna Trnobranská).

S majuskulí je psán také honorifikační výraz *Vašnosta*, např.:

Osměluji se, obrátiti se k Vašnostem se skromným dotazem (Václav Vladimír Zelený); *Nechci se prohřešit i na Vašnosti* (Eliška Krásnohorská); *zustávám Vašnosti v hluboké úctě oddaný žák* (Josef Jiránek);

anebo *Blahorodí* (vyskytuje se hlavně v osloveních a adresách, méně často jinde), např.:

Vaše Blahorodí! (Zpěvácký spolek Otavan); *zvolila* [...] *Vaše Blahorodí za čestného člena svého* (Zpěvácký spolek Lukes).

Že bylo psaní majuskule pro vyjádření zdvořilosti ve výše uvedených výrazech dobově obvyklé, dokládá také např. pohled do korespondence Boženy Němcové. S velkým písmenem jsou zde psána zájmena 2. osoby, srov. např.: *Však jsem se po Tobě natoužila dost*; *A co dělá Tvoje rodina*; *Doufám, že se Vám dobře daří* (dopis Boženy Němcové Bohuslavě Čelakovské in NĚMCOVÁ, 2003, 137), v dopisech osobám, k nimž pisatel nemá důvěrný vztah, je uctivost běžně vyjadřována výrazem *Vašnosti* (psaným s velkým písmenem), srov. např.: *chtěla jsem dnes k Vašnosti dojít*; *já je odkazuju na Vašnosti* (dopis Boženy Němcové Jaroslavu Pospíšilovi in NĚMCOVÁ, 2003, 231), velká písmena jsou psána také u apelativ, jimiž se pisatel obrací na adresáta, srov. např.: *Velectěná Paní a Přítelkyně* (v dopisu Františka Ladislava Čelakovského Boženě Němcové in NĚMCOVÁ, 2003, 85); *Drahá, milovaná Přítelkyně* (v dopisu Bohuslavy Čelakovské Boženě Němcové in NĚMCOVÁ, 2003, 112). Robert Adam uvádí, že majuskule se v korespondenci Boženy Němcové objevuje také u slovesných tvarů *Jsi* a *Jste* anebo v označeních třetích osob, jimž má být vyjádřena úcta (srov. ADAM, 2010, 398).

Jak dokládá Petra Macounová, která se zabývala vývojem výkladu o soukromém dopisu v učebnicích českého jazyka, bylo už na počátku 20. století psaní velkého písmene u tvarů slovesa *být* a u zvratných zájmen pokládáno za nevhodné (srov. MACOUNOVÁ, 2014, 26).

4.1.5.3 Hranice slov

Podobně jako u řady pravopisných jevů, jimž jsme se věnovali výše, setkáváme se ve Smetanou psaných dopisech s nejednotností také u značení hranic slova. Rozkolísaný je zejména zápis výrazů příslovečné povahy, většinou však u nich převládá psaní zvlášť. Z výrazů vyskytujících se opakovaně v celku Smetanou psaných dopisů jmenujme např.:

jak mile 38×, *jakmile* 2×;

na vždy 21×, *navždy* 2×;

po dnes 19×, *podnes* 2×;

v brzku/brzce 19×, *vbrzku* 1×;

z počátku 17×, *zpočátku* 1×;

od tamtud / tam tuď / tam taď 11×, *odtamtuď* 1×;

na dál(*e*) 10×, *nadál*(*e*) 4×;

z hora 8×, *zhora* 3×;

z jara 4×, *zjara* 1×;

na rychlo 3×, *narychlo* 1×.

Pouze nespojitě je dále psáno např.:

v skutku 11×; *v čas* 10×; *pro vždy* 6×; *na jevo* 3×; *v prostřed* 3×; *na hlas* 2×; *z dola* 2×.

Psaní zvlášť převažovalo i u zájmenných a příslovečných výrazů s komponentem *pak* jako např.:

co/ž pak, *jak pak*, *kde pak*, *kdo pak*, *kdy pak*, *který pak*, *proč pak*[103].

Celkem se objevilo 27×, spojité psaní se vyskytlo 5×.

Pouze zvlášť Smetana píše také zájmenné či příslovečné výrazy s komponentem *málo* jako např.:

málo kdy, *málo kdo*, *málo který*.

Celkem se vyskytly 7×.

[103] Zájmenné výrazy uvádíme v nominativu maskulina, ačkoli se v korpusu mohly objevit i v jiném pádě a rodě (tak i dále).

Naopak spojité psaní u Smetany převažuje např. u výrazů:

ihned 41×, *i hned* 4×;

znovu 11×, *z novu* 6×;

a také u zájmenných a příslovečných výrazů s komponentem *koli*(*v*) jako např.:

cokoli(*v*), *jakkoli*(*v*), *jakýkoli*(*v*), *kdekoli*(*v*), *kdokoli*(*v*), *kdykoli*(*v*), *kterýkoli*(*v*), k tomu připojujeme také *ačkoli*(*v*) a *nikoli*(*v*) 93×;

psaní zvlášť se vyskytlo 9×;

a také u zájmenných a příslovečných výrazů s komponentem *lec/leda*:

spojitě *ledacos* 3×; zvlášť pouze *léc jaks* 1×.

Vyrovnaný poměr spojitého a nespojitého psaní jsme zaznamenali u výrazu:

k vůli 28×, *kvůli* 28×;

ostatní případy byly méně frekventované, např.:

ob den 2×, *obden* 2×;

po vždy 2×, *povždy* 2×;

z hola 1×, *zhola* 1×.

V dopisech Josefa Srba jsme rozkolísanost spojitého a odděleného psaní nezaznamenali, pokud se u Srba výše uvedené výrazy vyskytují, jsou psány pouze jedním způsobem (opakovaně se u Srba objevuje jen *na vždy* a *ihned*). Co se týče celku přijaté korespondence, věnujeme pozornost výrazům opakovaně se vyskytujícím. Z nich je ve shodě se Smetanou převážně psáno *na vždy* (*navždy* se objevuje méně často), *na jevo* (*najevo* se vyskytlo jen 1×), *ihned* (*i hned* jen 1×), u zájmenných a příslovečných výrazů s komponentem *pak* převažuje psaní zvlášť, komponent *málo* je psán pouze zvlášť, komponenty *lec/leda* a *koli*(*v*) jen dohromady. Naopak rozdíly nastávají u výrazů *jakmile* / *jak mile*, v přijaté korespondenci převažuje psaní dohromady (u Smetany zvlášť), *v skutku* / *vskutku*, kde jsou počty výskytů v přijaté korespondenci téměř vyrovnané (u Smetany jen zvlášť), *kvůli* / *k vůli*, kde převažuje psaní zvlášť (u Smetany se obě možnosti zápisu vyskytují stejně často), a *povždy* / *po vždy*, kde převažuje psaní dohromady (u Smetany se obě možnosti zápisu vyskytují stejně často).

Situace ve Smetanou psaných dopisech z velké části odpovídá tomu, co nalezneme ve slovníku Františka Štěpána Kotta. Tam, kde u Smetany převažuje psaní nespojité, uvádí i Kott (jako samostatné heslo nebo v rámci jiných hesel) obě možnosti nebo pouze psaní zvlášť: má např. *jak mile* i *jakmile* (pod heslem *sotva*), *po dnes* i *podnes*, *z počátku* i *zpočátku*, *v brzce* i *vbrzce* (*v brzce* je hodnoceno jako lepší), *od tamtud* i *odtamtud*, jen *na dále*, *pro vždy*, *málo kdo*, *málo co* ad. Shoda se Smetanovým psaním

nastává také u výrazů s převažujícím poměrem spojitého psaní: Kott má jen *ihned*, *znovu*, *kdokoli*, *cokoli* ad., *ledacos* ad. U výrazů, kde je ve Smetanových dopisech poměr obou variant vyrovnaný, uvádí Kott obě možnosti u *k vůli* i *kvůli*, *ob den* i *obden* (*ob den* je hodnoceno jako lepší), *z hola* i *zhola*.

Rozdíl naopak nastává např. u výrazů *kdopak*, *copak* ad., *navždy*, *včas*, *vskutku*, *povždy*, které má Kott na rozdíl od Smetany pouze dohromady.
K uvedenému srov. KOTT 1878–1906.

Ať už stav ve Smetanově korespondenci odeslané a přijaté a v Kottově slovníku vykazuje shody nebo rozdíly, ilustruje, že zápis mnoha uvedených výrazů nebyl ustálený, vedle sebe mohly existovat obě možnosti zápisu. Variantnost psaní v těchto případech zjišťuje také Robert Adam při analýze pravopisné stránky korespondence Boženy Němcové (srov. ADAM, 2010, 398–399).

Psaní *li*

K uvedenému okruhu jevů náleží také problematika psaní spojky *li*. Smetana *li* většinou píše přes spojovník, a to pokud následuje po slovese, např.:

čtu-li; *necháte-li*; *provozují-li se*; *líbil-li by se mně*; *poštěstí-li se mně*; *nemohu-li sám tak vyhovět*;

psaní zvlášť je řídké:

mám li, *nemám li*, *je li* a *jmenuješ li*;

stejně tak psaní dohromady:

trváli vypracování této věty dlouho; *Stačíli síly podniku a výtěžku budou povolány zahraničné a světové notability umělecké*.

Psaní se spojovníkem převažuje také u dalších výrazů, z těch, které se vyskytují opakovaně, jde o:

jest-li 174×, proti tomu *jestli* 6×, *jest li* 2×;

než-li 34×, proti tomu *nežli* 13×, *než li* 2×;

zda-li(*š*/*ž*) 20×, proti tomu *zdali* 1×, *zda li* 0×.

V přijaté korespondenci je *li* po slovese psáno se spojovníkem nebo samostatně, výrazy *jestli*, *nežli* a *zdali* jsou psány převážně dohromady (objevuje se však i psaní se spojovníkem a jedenkrát odděleně *jest li*).

František Štěpán Kott má v samostatných heslech *jestli*, *nežli*, *zdali* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906), v rámci hesla *-li* však uvádí také podobu *zda-li* nebo *jest-li*

a dále zde zmiňuje, že od sloves má být *-li* oddělováno „vodorovnou čárkou“ proto, „aby se hned vidělo, že není příponou příčestí“ (KOTT, 1878, 911).

Vlastní jména

Přes spojovník nebo samostatně Smetana také někdy píše koncovky vlastních jmen osobních, např. *p. Kömpel-a*; *panu Zelený mu* (této problematice se podrobněji věnujeme v kapitole viz 4.2.1, kde se zabýváme analýzou tvarosloví, v oddílu 4.2.1.4.1).

Další problematické případy

Ojediněle se ve Smetanou psaných dopisech objevují další případy problematické delimitace slov. Zřídka je psána dohromady předložka a zájmeno, např.: *ktomu*, *otom*, *vtom*, *posobě*, *vsamo sobě*, *vedlesebe*, event. předložka a substantivum nebo adjektivum, např.: *vtragödyí*, *co naukázku*, *znejvědčí částí*. Výjimečně je jako domnělá předložka oddělován prefix, např.: *z působem*, *s kopati*, nebo první písmeno, které není prefixem, např.: *k terému*.

Obdobné potíže se správnou delimitací slov lze v přijaté korespondenci pozorovat např. v dopisu Marie Sittové: *...se osměluji* [...] *na znamenní s krovneho uznáni za vaší tak laskavou s lužbu kterou jste mi byl proukázal vám věnovati, stou prozbou...*

4.1.5.4 Psaní zkratek

Zkratky se ve Smetanových dopisech objevují poměrně často, jsou totiž vhodným prostředkem, který urychluje grafický záznam. Zkratky, jež u Smetany registrujeme, jsou grafické, některé z nich jsou neustálené, vznikají dle aktuální potřeby, např.:

> *celého Dal. slyšel* (Dalibora); *Dalibor doh. a prov. v květnu 868.* (dohotoven a proveden); *v Jabk. u Loučeně* (Jabkenicích); *kap. Čechovi* (kapelníku); *budu dělat kl. výtah* (klavírní); *“Waldštýnův tábor,, komp. ve Švédsku* (komponovaný); *nejsou-li* [...] *uvedené metron. známky* (metronomické); *od vyboru pens. fondu* (pensijního); *v těch recit. z Orfea od Glucka* (recitativech); *do 30 list.* (listopadu); *pro velké Nár. dívadlo* (Národní).

Z příkladů je patrné, že v těchto případech jde vždy o zkratky lineární.[104]

Jiné zkratky jsou ustálené, v jejich rámci se objevují zkratky inciálové, např.:

[104] Ke klasifikaci zkratek srov. HRBÁČEK, 1979, 54.

č.; *k. p.*; *p.*; *P. T.*; *t. r.*;

lineární, např.:

prof.; *str.*;

rámcové, např.

Dr.;

skeletové, např.:

slč.; *Dkr.*;

nebo kombinované, např.:

a t. d.; *etc.* (zkratka a celé slovo); *JUDr.* (různé typy zkratek).

Z uvedených dokladů plyne, že zkratky, které Smetana užívá, mohou být původu domácího (*č.*; *k. p.*; *str.* a další), nebo cizího (*etc.*; *P. T.* a další).

Způsob zápisu je v některých případech rozkolísaný, Smetana píše např. (varianty zápisu uvádíme od té, která je u Smetany nejčastější, k té, která se v jeho dopisech vyskytuje nejméně): *etc*, *etc.*; *sl.*, *slč.*; *a. t. d.*, *a t. d.*, *at. d.*; *Dk.*, *dk*, *Dr.*, *dr.*, *Dkr*, *dkt.*, největší variabilitu zaznamenáváme u titulu ‚doktor práv': *JUD.*, *J.U.D*, *J.U.Dk.*, *JU.D.*, *J.UD.*, *JUDr.*, *J.UDk.*, *JUDkt.*, *JUDoktor*, *J.U.Doktor*.

V souvislosti se zkracováním věnujme také poznámku psaní číselných údajů, jež stejně jako zkratky vyhovují požadavku na ekonomičnost zápisu. Smetana často volí místo verbálního vyjádření záznam pomocí číslic. Platí přitom, že za řadovými číslovkami obvykle nepíše tečku, např. *30 srpna*; *od 1 května*; *do 1 lístopádu*; *v 1 aktu*, hojně používá také spojení číslice a příslušné pádové koncovky (v originálu je většinou psána formou horního indexu), např.: *17^{ho} dubna*; *k 15^{mu} srpnu*; *1^{ní} kapelník*; *scena první II^{ho} jednání*; *4^{tou} sinf. báseň*.

Téměř všechny zkratky, které jsme zachytili ve Smetanou psaných dopisech a kterým jsme věnovali pozornost výše, se vyskytují také v korespondenci přijaté. Pokud jde o zkratky, v jejichž zápisu u Smetany panuje nejednotnost, je v korespondenci přijaté situace následující: nejběžnější je podoba *atd.* (méně časté je *a t. d.*, *atd* a *a. t d.*), *Dr* (méně časté je *Dr.*, *dr* a *dr.*)[105], *etc.* (zapisováno jen takto), *sl.* (zapisováno jen takto) a *JUDr* (méně časté je *J.U.Dor.* a *JUDor*). Z těchto zkratek u Josefa Srba registrujeme pouze zkratku *atd.*, která je užívána v uvedené podobě, jen jedenkrát se objevuje *atd* (vzhledem k ojedinělosti výskytu však může jít pouze o přehlédnutí, nikoli o rozkolísanost zápisu).

[105] V podobě *Dr* bývá zkratka skloňována, srov. *od Dra Pippicha*; *Dru Nittingrovi*, u Smetany jsme se s podobnými případy nesetkali.

Co se týče zápisu řadových číslovek, jsou v přijaté korespondenci psány většinou s tečkou, zápis bez tečky je řidší (opakovaně se s ním setkáváme např. u Josefa Srba). Objevuje se rovněž zápis tvořený číslicí a rozepsanou koncovkou, např.: *Bude 9^{ho} zde koncertovati* (Adolf Čech); *z okna 4^{ho} poschodí* (Josef Jiránek); *k 1^{mu} září* (Eduard Nápravník).

Rozkolísaný způsob zápisu zkratek, psaní řadových číslovek bez tečky i hybridní zápis číselných údajů (tj. kombinaci číslice a rozepsané koncovky) zjišťuje také Robert Adam v korespondenci Boženy Němcové (srov. ADAM, 2010, 397).

Dokladem toho, že se zápis zkratek ve zkoumaném období teprve ustaluje, může být pohled do textů dobových gramatik. Zatímco Hanka ještě v rámci výkladu píše *a t. d.* (srov. např. HANKA, 1849, 113), Hattala již má *atd.* (srov. např. HATTALA, 1857, 9), totéž platí také pro Tomíčka (srov. např. TOMÍČEK, 1867, 4) nebo Kotta, v Kottově slovníku se objevuje také *etc.* nebo *Dr.* (srov. seznam zkratek in KOTT, 1878, nečíslovaná strana před s. 1 a heslo *doktor* in KOTT, 1878, 267).

4.1.5.5 Kvantita

Velmi problematickým jevem je v korespondenci Bedřicha Smetany značení kvantity. Jsme si vědomi, že kvantita sama je věcí hláskoslovnou a pravopisu se týká jen otázka, zda a jak je označována, přesto o ní pojednáváme v rámci kapitoly věnované pravopisu. Značení kvantity bylo v 19. století obecně neustálené (k tomu srov. HAVRÁNEK, 1980, 102), nepřímo na to lze usuzovat např. z toho, že Jan Slavomír Tomíček věnuje většinu svého *Pravopisu* právě poučení o psaní dlouhých a krátkých samohlásek.

Odraz rozkolísanosti kvantity i jejího nedbalého zápisu lze pozorovat také v korespondenci Bedřicha Smetany. Sledujeme ji u všech samohlásek (s výjimkou *o*), a to v základech slov i v koncovkách, v případě *i/í* je ale situace často komplikována nedbalým psaním příslušného diakritického znaménka. V rámci dopisů Bedřicha Smetany to můžeme demonstrovat např. na frekventovaném výrazu *divadlo*. V celku Smetanou psaných dopisů je toto substantivum psáno 126× jako *dívadlo*, 69× jako *divadlo* (32× nelze pro nedbalost zápisu určit, zda je psána tečka nebo čárka). Obě varianty se vyskytují i v korespondenci přijaté, jasně zde ale převažuje podoba *divadlo* (163×, *dívadlo* proti tomu jen 8×, 9× nelze pro nedbalost zápisu určit, zda je psána tečka nebo čárka). Tomíček přitom uvádí, že: „Dvé- a víceslabičná slovesní jmena osob a nástrojů krátí slovesní kmenovou samohlásku dlouhou“ (TOMÍČEK, 1862, 49). Jako

příklad uvádí i *divadlo* odvozené od *dívati*. Podobné poučení nalezneme také v *Brusu jazyka českého*, kde je mezi příponami, po jejichž připojení k základu dochází ke krácení kmenové samohlásky, jmenováno mj. *-dlo* (Brus jazyka českého, 1881, 224–225). Kolísání, které zjišťujeme ve Smetanově korespondenci, v tomto případě reflektuje stav předchozí: *divadlo* i *dívadlo* se objevuje např. v Máchově korespondenci (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 172).

Ačkoli je situace ve Smetanou psaných dopisech z hlediska značení kvantity značně problematická a ačkoli je v případě psaní *i/í* počet nedbale psaných, a tedy sporných diakritických znamének vysoký, můžeme u Smetany pozorovat minimálně dvě jasné tendence. Jedná se o psaní délky v 1. os. sg. indikativu prézentu aktiva u sloves typu *krýt* a *kupovat*, např.: *děkují*, *dokončují*, *obdivují*, *oznamují*, *pracují*, *přejí*. Vzhledem k homonymii tohoto tvaru s tvarem pro 3. os. pl. by zjištění přesného počtu výskytů vyžadovalo náročné ruční dotřídění, pro ilustraci však uveďme alespoň údaje o výskytu tvarů typu *kupovat*: 211× se v 1. os. sg. objevuje *-ují*, 25× *-uji*.

Délka u Smetany převažuje také ve 2. a 3. stupni adverbií, např.:

čerstvějí, *lehčejí*, *pozdejí/pozdějí*, *radejí/radějí*, *spěšnejí*, *veselejí*;

-elějí se vyskytuje 128×, *-eléji* jen 8×.

Dloužení přitom nebylo v uvedených případech jen Smetanovou záležitostí. V 1. os. sg. indikativu prézentu aktiva sloves typu *krýt* a *kupovat* píší *-í* i někteří pisatelé přijaté korespondence, např.:

Litují velice že musím odject (Robert Nostic); *dovolují si prositi Vás* (Josef Klimeš); *Pozdravují Vás* [...] *Váš Jos Paleček* (Josef Paleček).

Adverbia jsou sice v přijaté korepondenci psána jen krátce (tj. jako *později*, *raději* atd.), na to, že délka byla v této pozici běžná, však upozorňuje v ediční poznámce k vydání korespondence Boženy Němcové Robert Adam (srov. ADAM, 2003, 274).

Jan Slavomír Tomíček si ve svém *Pravopisu* všímá obou zmíněných skupin slov, v obou případech by podle něj měl být koncový vokál krátký (srov. TOMÍČEK, 1862, 32 ke sledovanému slovesnému tvaru, 42–43 k adverbiím).

Pouze ojediněle lze v souvislosti s dloužením nebo krácením, které pozorujeme ve Smetanových dopisech, uvažovat o nářečním vlivu. Teritoriálně příznaková je např. podoba *pívo* (u Smetany 5×: *při pívě*, *pro pívo* atd., krátce má pouze 2× *pivovar*). Zdloužená varianta pokrývá území severovýchodních Čech a odtud vybíhá přes Novoměstsko a Svitavsko dále na Moravu, ojediněle se objevuje také v jižních Čechách (srov. BALHAR a kol., 2005, 204, 207). Stejně tak je regionálně omezena podoba *dešť*

(u Smetany 5×: *severní dešť*, *jarní dešt* atd., pouze 1× *déšť*), jež je typická pro oblast Čech a Novoměstsko (srov. BALHAR a kol., 2005, 197–198, 201). Její výrazné rozšíření v českých nářečích v užším smyslu je nejspíše příčinou, že si jí všímá i Kott, hodnotí ji jako běžnou pro obecnou mluvu (srov. KOTT, 1878, 231). Menší uzemní rozsah než *dešť* má zdloužená varianta substantiva *kniha* (u Smetany pouze s délkou, a to 12×, např.: *2 kníhy*, *textovní kníhu*, *do kníhy*), která je běžná pro velkou část Čech (srov. BALHAR a kol., 2005, 202, 205). Jako teritoriálně příznakové lze chápat také některé tvary zájmen, např. akuzativ *jí* místo *ji* (k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 357–358; viz také kapitolu 4.2.1, která je věnována tvarosloví, oddíl 4.2.1.4.2).

V některých případech by také bylo možné pokládat zjištěný stav nikoli za projev rozkolísané či nesystematicky značené kvantity, nýbrž za záležitost morfologickou. Platí to např. pro vyskytující se tvary přivlastňovacích zájmen v dokladech *dle Vašého uznání*, *vyhověti našému přání* atd., kde lze uvažovat o analogii podle adjektivní deklinace.

4.1.6 Shrnutí

V rámci analýzy pravopisné stránky Smetanovy korespondence jsme věnovali pozornost několika skupinám jevů:

- těm, které vznikají Smetanovou nedokonalou znalostí pravopisných pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním;
- těm, jejichž grafická podoba odráží podobu vyslovovanou;
- těm, u nichž lze pozorovat vliv němčiny;
- dalším pravopisně problematickým jevům.

Pokud jde o jevy vzniklé nedokonalou znalostí pravopisných pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním, patří k nim u Smetany problémy s psaním *i*/*y*, *mě*/*mně* a předložek *s*/*z*. Při psaní *i*/*y* Smetana chybuje zejména po pravopisně obojetných souhláskách (a to v základech slov: *neobičejnou*, *zysk*, v koncovkách jmen: *Ctěný přítely*, *Dvě vdovi* i v koncovkách příčestí: *básně* [...] *mě přiměli*). Problémy se řidčeji vyskytují i po hláskách pravopisně tvrdých (*záhi*, *prič*) nebo měkkých (*především*, *budoucý*). Pokud jsme se na konkrétní výrazy nebo typy zaměřili v celku Smetanových dopisů, ukázalo se, že převažuje psaní náležité (v základech slov jedině u *-bízet*/*-bídnout* převládalo v poměru 36 ku 14 psaní *y*/*ý*, v koncovkách převážilo jen v homofonním tvaru nominativu, akuzativu a instrumentálu pl. maskulin typu *pán* a *hrad* a instrumentálu pl. neuter typu *město*, ale pouze u výrazů, které jsou v celku Smetanou psaných dopisů málo frekventované, např. *časopisi* se vyskytuje 1×, časopisy 0×, *čísli* 2×, *čísly* 0×).

V psaní skupiny vyslovované jako [mňe] jsme u Smetany zjistili problémy zvláště u tvarů zájmena *já*, ve vybraných předložkových spojeních, na něž jsme se zaměřili, dokonce nesprávné psaní převážilo (srov. *pro mně* 41× proti *pro mě* 11×). V ostatních slovech Smetana chybuje zřídka (srov. např. *písemě* 1× proti *písemně* 22×). Častěji se vyskytlo pouze *-mněl-* (*l*-ového příčestí slovesa *mít*, ani zde však nenáležité psaní nepřevážilo: *-mněl-* 25× proti *-měl-* 171×) a *-poměl-* (*l*-ového příčestí slovesa *pomnít*, zde byl poměr výskytů téměř vyrovnaný: *-mně-* 25× proti *-mě-* 22×).

Předložky *s*/*z* Smetana občas užívá nenáležitě, tj. *s* spojuje s genitivem (*Pineus s Gothenburku*), *z* s instrumentálem (*Marie Roubalová z její sestrou Gabrielou*). Na základě dohledání některých konkrétní spojení v celku Smetanou psaných dopisů se však dá usoudit, že nenáležité psaní v tomto případě nepřevažuje (srov. např. *s* + substantivum s koncovkou *-em* 134× proti *z* 8×; *z Prahy* 32× proti *s Prahy* 3×).

V přijaté korespondenci chybují v obdobných případech jako Smetana pouze mluvčí, u kterých můžeme předpokládat, že nejsou v psaní v češtině příliš zběhlí (jedná se zejména o Smetanova žáka Josefa Jiránka, zpěváka Josefa Palečka, Smetanovu manželku Bettinu nebo zpěvačku Marii Sittovou, u ní jsme problémy zachytili dokonce při psaní *i*/*y* po pravopisně tvrdých hláskách, srov. např. *díki*). U mluvčích, které chápeme jako nositele dobové normy, jsme podobné potíže nezaznamenali. Výjimku tvoří jen příčestí slovesa *pomnít* a odvozeniny od základu *rozum*, v nichž chybuje mj. i Josef Srb (píše *zapoměl*, *nedorozumnění*).

Dobová norma byla u sledovaných jevů v zásadě shodná s dnešní, výjimky se týkají jednotlivostí (dobově bylo např. možné *zasílatel* i *zasylatel*, v nejstarší námi užívané gramatice, tj. v mluvnici Václava Hanky, se u maskulin neživotných s krátkou koncovkou *-e* nebo *-y* připouští v příčestí *-i*; rozdíl byl také v širším užití předložky *s* v genitivních vazbách). Bez zajímavosti s ohledem na případné obecné rozšíření jevů ale není, že si některých případů, v nichž Smetana i další mluvčí chybují, dobové příručky explicitně všímají. Týká se to tvarů *mněl*, *poměl*, *dorozumnění*, na které jako na nesprávné upozorňuje František Štěpán Kott. V *l*-ovém příčestí od slovesa *pomnít* a v odvozeninách od slova *rozum* přitom mluvčí hojně chybují dodnes (k tomu srov. rozbor pravopisných chyb v soukromé korespondenci 20. století in HLADKÁ, 2006, 118).

K druhé vymezené skupině jevů, tj. k těm, které pocházejí z mluvených projevů, patří ve Smetanových dopisech případy reflektující neutralizaci znělosti na konci slova před pauzou (*aš*, *tet*) a asimilaci znělosti ve skupině hlásek (*těšk-*, *lechk-*). Dohledání výrazů v celku Smetanou psaných dopisů ukazuje převahu náležitého psaní (vyrovnanější poměr zaznamenáváme jen u *sloh*, vyskytuje se 11×, *sloch* proti tomu 6×, a převahu *lechk-*, vyskytuje se 21×, proti tomu *lehk-* 15×).

Samostatně jsme se věnovali skupině výrazů s předponou *s-*/*z-*/*vz-*. Dobový způsob zápisu byl totiž v jejich případě rozkolísaný (bylo např. možné *zkouška* i *skouška*, *vzpomenout*, *zpomenout* i *spomenout*). Nejednotnost zápisu jsme v těchto případech pozorovali i u Smetany, platí přitom, že u něj převažují podoby, které odpovídají výslovnosti (např. *skus-*/*skouš-* 74× proti *zkus-*/*zkouš-* 5×).

Vedle reflexe asimilačních změn jsme u Smetany z jevů pronikajících z mluveného úzu zaznamenali také případy zjednodušování skupin hlásek. Na rozdíl od asimilace, která je součástí výslovnostní normy, však tyto případy mohou být za její hranicí (např. *kuli* = kvůli, *tlouška*). Zjednodušený zápis je ale u Smetany mnohdy omezen na jediný

výskyt a i tam, kde se objevuje opakovaně, v poměru k náležitému zápisu nepřevažuje (srov. *kuli* 3× proti *kvůli* 28×, *přím-* 8× proti *přijm-* 98×). Výjimku tvoří pouze tvary zájmena *nějaký*, které Smetana hojně užívá ve stažené formě jako *ňáký* (objevuje se 50×, stejně jako forma nestažená). Vyšší frekvence výskytu je v tomto případě nepochybně ovlivněna tím, že jde o formu rozšířenou v mluvě v Čechách, Smetana ji tedy mohl běžně slyšet z úst českých nluvčích a nemusel si uvědomovat její nenoremnost. Opakovaně se u Smetany vyskytují také tvary pomocného slovesa *být* bez počátečního *j-* (*...sem se dobře cítil*).

V přijaté korespondenci jsme obdobné případy průniku jevů z mluveného úzu zaznamenali opět pouze u mluvčích, kteří nejspíše neměli příliš zkušeností s psanou češtinou (jde např. o Marii Sittovou nebo Josefa Jiránka, u něj se také jako u jediného v celku přijaté korespondence vyskytuje stažená podoba *ňáký*).

Dobová norma byla podobně jako u jevů první vymezené skupiny shodná s dnešní, výjimkou je pouze psaní tvarů pomocného slovesa *být* bez *j-*, které starší gramatiky (Hankova a Hattalova) připouštějí. Obecněji rozšířený byl nejspíše také stažený tvar zájmena *nějaký* (tj. podoba *ňáký*), jako typický pro běžnou mluvu jej totiž ve svém slovníku hodnotí František Štěpán Kott.

V souvislosti s případy, kdy u Smetany sledujeme odraz asimilace znělosti nebo neutralizace znělosti na konci slova před pauzou, jsme se setkali se zápisem, který bychom mohli interpretovat jako hyperkorektní (*rámuz*, *po* [...] *prážku*). Se zápisem znělostních dvojic *s/z* (*š/ž*) a také *h/ch*, který neodpovídá ani české výslovnosti, ani českému pravopisu, jsme se setkali i jindy (srov. např. *sotavým*, *hlebiček*), domníváme se, že v tomto případě mohou vstupovat do hry německá pravidla výslovnosti a zápisu.

Vliv němčiny jsme ve Smetanou psané korespondenci zachytili dále v psaní apelativ s velkým písmenem (*do Hotelu*, *za Klavír*), značení gemináty čarou nad příslušným grafémem (nejen u slov cizího původu: *svým kommandem*, ale i u slov domácích: *viňou*), výjimečně v užití německého grafému pro zápis vyslovované hlásky (*pro tragöda*), event. ve volbě německého grafického systému, tj. kurentu, pro zápis češtiny (to se však týká pouze nejstaršího Smetanova česky psaného dopisu, který je z roku 1856 a je adresován rodičům). Němčina také pravděpodobně ovlivňuje grafickou podobu slov přejatých z jiných cizích jazyků. Dá se totiž předpokládat, že přejímky se do Smetanových projevů dostávají přes němčinu, popř. že je jejich užití ve výchozí

grafické podobě shodou s grafickou podobou v němčině alespoň podporováno (srov. např. *operetta*, *adressa*).

Grafické podobě cizích slov jsme se věnovali v rámci zkoumání dalších vybraných pravopisných jevů samostatně. Zjistili jsme, že je Smetana užívá nejen v původní (resp. němčině odpovídající) grafické podobě, ale že je mnohdy pravopisně (alespoň částečně) přizpůsobuje češtině (Smetana má např. *exemplar* i *exemplář*, *soubretta* i *subretta*, *terzetto* i *tercetto*).

Srovnání s přijatou korespondencí ukazuje, že počešťování cizích výrazů bylo dobově běžnou záležitostí. Setkáváme se s ním i u literárně činných osob (např. Eliška Krásnohorská má *kritizovat*, *efekt*, Jan Ludevít Procházka *sezona*). Jak ukazuje slovník Františka Štěpána Kotta, jsou přitom tito mluvčí progresivnější než dobová norma (Kott v daných případech uvádí jen *kritisovati*, *effekt*, *saison* nebo *sesona*), u Smetany by se totéž týkalo jen podoby *manuskript* (v Kottově slovníku nalezneme pouze *manuscript*).

K dalším pravopisným jevům, kterým jsme věnovali pozornost, patří psaní velkých písmen. Stabilitu jsme ve Smetanových projevech zaznamenali v psaní antroponym a většiny toponym, která jsou pravidelně psána s velkým písmenem, naopak rozkolísanost jsme zjistili v psaní názvů ulic (srov. *Ostrovní ul.* proti *od kraje spálené ulice*), institucí (*pro vystavení národního divadla* proti *pro otevření Nár. divadla*) a periodik (*v "národn. listech,,* proti *v Nár. listech*), nejednotně jsou psány také názvy děl (*...jsem "dvě vdovy,, naštudoval* proti *ku "Dvěm vdovám,,*). Opakovaně jsme se u Smetany setkali s tím, že jsou s velkým písmenem psána adjektiva odvozená od názvů zemí nebo měst (*po výletu Belgickém*, *Na Pražské produkce*).

S ohledem na charakter materiálu, který zkoumáme, tvoří velkou skupinu výrazy, u nichž psaní majuskule slouží k vyjádření úcty. S velkým písmenem jsou psána zájmena vztahující se k adresátovi (*pod Vaším vedením*, *abych Tvé psaní obdržel*), malé písmeno je u Smetany v těchto případech zcela ojedinělé. Velké písmeno se objevuje také u zájmen zvratných (*podal jste Svému čtenářstvu*), slovesného tvaru *Jste* (*jak Jste ráčil napsat*), apelativ v osloveních nebo v adresách u údajů identifikujících osobu (*Pane Redaktore*), u hojně užívaného honorifikačního výrazu *Vašnosti* a méně frekventovaného výrazu *Blahorodí*.

Podobná situace jako ve Smetanou psaných dopisech je také v korespondenci přijaté. I zde sledujeme rozkolísanost v psaní názvů ulic, institucí či děl, a to i u jazykových profesionálů (např. u Josefa Srba nebo Elišky Krásnohorské). Psaní majuskule u adjektiv odvozených od toponym jsme sice v přijaté korespondenci nezaznamenali, že

šlo o jev v dané době rozšířený, však potvrzuje svým zkoumáním korespondence Boženy Němcové Robert Adam. Širší užití majuskule pro vyjádření úcty, než je obvyklé v současné češtině, bylo rovněž dobově běžné, tytéž výrazy jako u Smetany jsou s velkým písmenem psány v korespondenci přijaté i v korespondenci Boženy Němcové. V dalším vývoji však psaní majuskule v těchto případech s výjimkou zájmen 2. osoby začíná ustupovat, počátkem 20. století už je užití velkého písmena u zvratného zájmena nebo u *Jste* považováno za nevhodné.

Dobové příručky psaní velkých písmen nevěnují pozornost, neujasněnost pravidel částečně ilustrují samotné texty gramatik: např. adjektiva odvozená od toponym píše Hanka s malým písmenem, kdežto Zikmund u adjektiv odvozených od názvů měst píše písmeno velké.

Jak ukázala provedená analýza, dobově neustálené bylo také vymezení hranic slov v písmu. Ve Smetanou psaných dopisech se u řady (zvláště příslovečných) výrazů vyskytuje psaní zvlášť i dohromady, většinou však převažuje psaní nespojité (např. *jak mile*, *na vždy*, *po dnes*; výjimkou jsou jen výrazy *ihned*, *znovu*, výrazy s komponentem *koli*(*v*) a *leda*; u jiných je poměr obou variant vyrovnaný, např. *kvůli* a *k vůli*).

Opakovaně se ve Smetanových dopisech vyskytuje také spojka *li*, kterou Smetana píše převážně se spojovníkem, a to nejen tehdy, následuje-li za slovesem (srov. *čtu-li*, ale také *jest-li*, *zda-li*).

Pouze zřídka jsme se u Smetany setkali s dalšími problematickými případy delimitace: předložka je výjimečně psána dohromady se zájmenem (*ktomu*), nebo je naopak domnělá předložka vydělována (*z působem*, *k terému*).

Dobovou neustálenost ve vymezení hranice slov potvrdila u sledovaných výrazů také korespondence přijatá. Poměry spojitého a nespojitého psaní byly podobné jako u Smetany, rozdíl se týkal jen výrazu *jakmile*, který je psán spíše dohromady, a výrazu *kvůli*, který je psán spíše zvlášť jako *k vůli*. Spojka *li* je po slovesech psána samostatně i se spojovníkem, s ostatními slovy většinou dohromady. Potíže s delimitací slov spočívající ve spojování předložky a zájmena nebo vydělování domnělé předložky jsme zaregistrovali jen u Marie Sittové (srov. *stou*, *s lužbu*).

Stav zjištěný ve Smetanově korespondenci potvrdil také slovník Františka Štěpána Kotta, podle něhož je možné psát většinu zkoumaných výrazů zvlášť i dohromady. Rozdíl oproti Smetanou psaným dopisům se z frekventovanějších výrazů týkal jen *navždy* a výrazů s komponentem *pak*, které má Kott jen dohromady, zatímco Smetana je

píše převážně zvlášť. Spojka *li* má být podle Kotta po slovese psána se spojovníkem, následuje-li po jiném výrazu, uvádí Kott psaní se spojovníkem i dohromady.

Dobově neustálené bylo také psaní zkratek. U Smetany jsme velkou variabilitu pozorovali zvláště u zkratky *atd.*, zkratky pro výraz ‚doktor' a zejména u zkratky titulu ‚doktor práv' (srov. *JUD.*, *J.U.D*, *J.U.Dk.*, *JU.D.*, *J.UD.*, *JUDr.*, *J.UDk.*, *JUDkt.*, *JUDoktor*, *J.U.Doktor*).

Více možností zápisu se v těchto případech objevilo také v korespondenci přijaté. Dobové příručky se této problematice zvláště nevěnují, neustálenost však mohou alespoň částečně ilustrovat samotné texty gramatik: Hanka píše *a t. d.*, ostatní *atd.*

Obzvláště problematickým jevem je ve Smetanově korespondenci značení kvantity. Analýza v tomto případě vyžaduje vzít v potaz, že kvantita byla dobově rozkolísaná a že její značení v psaných projevech nebylo systematické. U námi sledovaného materiálu navíc vstupuje do hry nedbalost zápisu u *i/í*, která mnohdy znemožňuje určit, jaké diakritické znaménko je psáno. Přesto lze u Smetany vysledovat minimálně dvě výraznější tendence: kladení délky v 1. os. sg. indikativu prézenta aktiva sloves typu *krýt* a *kupovat* (*děkují* místo *děkuji*) a dloužení koncového vokálu ve 2. a 3. stupni příslovcí (*radějí*, *později*). V některých případech je při zkoumání kvantity nutné zohlednit také možný odraz regionálního úzu, u Smetany o tom lze uvažovat např. u výrazu *pívo*, *dešť* nebo *kníha* (všechny formy jsou rozšířeny v těch oblastech, kde se Smetana pohyboval). U koncovek lze někdy uvažovat o analogii dle jiných paradigmat (např. při dloužení v koncovkách přivlastňovacích zájmen může jít o analogii podle složených adjektiv tvrdých).

Rozkolísanosti ve značení délky si všímají i některé dobové jazykové příručky, jejich autoři se snaží stabilizovat situaci vymezením alespoň některých pravidel dloužení nebo krácení vokálů v určitých pozicích. Platí to např. pro Jana Slavomíra Tomíčka, který většinu svého *Pravopisu českého dle ústrojnosti českého jazyka*, věnoval právě těmto otázkám. Pokud jde o dva výše uvedené typy, kdy u Smetany sledujeme sklon k dloužení, uvádí u nich Tomíček jako správné krátké *i*.

Analýza doložila, že dobová norma se od dnešní normy spisovného jazyka lišila, pokud jde o psaní předpon *s-/z-/vz-* (u některých výrazů bylo možné psaní *s-* i *z-*, u některých bylo přípustné zjednodušení předpony *vz-*), delimitaci slov v písmu (u řady výrazů, které jsou dnes spřežkami, bylo možné i nespojité psaní), psaní cizích slov (míra jejich

pravopisné adaptace byla menší než dnes, mnohdy odpovídala grafické podobě výrazů ve výchozím jazyce a současně v němčině), v jednotlivostech se rozdíly týkaly také psaní *i/y* (dobově možné bylo např. *zasylatel*). Mezi dobově rozkolísané, případně neujasněné jevy patřilo značení kvantity, psaní velkých písmen a zkratek.

Provedený rozbor dále ukázal, že k pravopisným jevům, v nichž chybují osoby, které nejsou v psaní v češtině příliš zběhlé, patří psaní *i/y*, *mě/mně*, psaní předložek *s/z*, uvědomění si rozdílu mezi vyslovovanou a grafickou podobou slova při asimilaci znělosti nebo neutralizaci znělosti na konci slova, nereflektování zjednodušení hláskových skupin, k němuž dochází v mluvě, a dále značení hranic slov v případech jako *otom*, *z působem*. Z této skupiny jevů je pro jazykové profesionály problematičtější jen zápis *mě/mně* v příčestí slovesa *-pomnít* a v odvozeninách od slova *rozum*. Jak jsme upozornili, jde přitom o slova, která jsou pro uživatele českého jazyka problematická dodnes.

Pokud jde o Smetanův projev, je nutné zjištěné pravopisné nedostatky hodnotit ve světle toho, že Smetana neměl české školy a česká pravopisná pravidla si začal cíleně osvojovat až v dospělosti. Češtině a psaní v češtině se přitom nevěnoval profesně, a tak neměl dostatek prostoru k jejich pevnému zafixování. Je proto pochopitelné, že v řadě případů chybuje. Jeho česko-německým bilingvismem, resp. tím, že psaný projev byl u něj dlouho vázán jen na němčinu, je vysvětlitelný výskyt německých pravopisných prvků. V řadě dalších případů, které bychom z dnešního pohledu mohli vnímat jako chybu, jde pouze o odraz dobové neustálenosti normy. I tam, kde se Smetana odchyluje od dobové normy, však až na výjimky platí, že nesprávné pravopisné podoby nepřevažují. Podle našeho názoru jde o doklad toho, že Smetana měl povědomí o českých pravopisných pravidlech a že usiloval o jejich dodržení.

4.2 Gramatika

4.2.1 Tvarosloví

V rámci rozboru tvaroslovné stránky Smetanovy česky psané korespondence se věnujeme jevům vzniklým nedokonalou znalostí jazykových pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním, jevům pronikajícím z mluveného úzu, jevům, které jsou výsledkem interference mezi češtinou a němčinou, a dalším vybraným tvaroslovným jevům. Každý z těchto oddílů dále strukturujeme s ohledem na slovnědruhovou platnost zkoumaných jevů, analyzujeme nejprve tvary jmenné a poté slovesné, v rámci jmenných se věnujeme postupně substantivům, adjektivům, zájmenům a následně číslovkám. Ačkoli všechny dále zkoumané jevy zařazujeme do oddílu o tvarosloví, jsme si vědomi, že některé z nich svým charakterem přesahují do hláskosloví, slovotvorby nebo syntaxe. Na tyto případy na patřičných místech upozorňujeme.

4.2.1.1 Jevy vzniklé nedokonalou znalostí jazykových pravidel nebo jejich nedostatečným zautomatizováním

4.2.1.1.1 Podstatná jména

Osvojování české noremní gramatiky až v dospělém věku a z toho plynoucí neúplné zautomatizování některých jevů je patrně příčinou skutečnosti, že Smetana mívá potíže s deklinací jmenných tvarů. Na pomezí tvarosloví a syntaxe stojí případy spočívající ve volbě nesprávné pádové koncovky v rámci určitého paradigmatu, skloňování dle jiného vzoru náležejícího danému rodu, ojediněle v záměně rodu, čísla nebo u maskulin životnosti. Týká se to jak vazeb bezpředložkových, tak předložkových.

Vazby bezpředložkové

Ve vazbách bezpředložkových činí Smetanovi problém zvláště feminina zakončená v nominativu sg. na *-e*, např.:

aby se přenechal své fantasie; *konec arii*; *v závěrku celé sinfonii*; *Co se týče benefici.*

Roli ve výše uvedených případech může hrát skutečnost, že se jedná o slova cizího původu, jejichž skloňování se může jevit obtížnější. Zdá se, že pokud si Smetana není jistý, skloňuje substantivum podle nejfrekventovanějšího vzoru (tj. zde podle vzoru *žena*). Tuto interpretaci podporuje skutečnost, že Smetana podobně nakládá také se substantivem *Libuše*:

partituru II jednání "Libuši„; *Co se týče klav. výtahu "Libuši„*; *Libuša* a v předložkovém spojení *na Libušu*.[106]

V plurálu se setkáváme s užitím nominativní podoby, např.:

kde se to osoby jen hemží; *se* [...] *hemží lahodnými melodickemi kantileny*;

může se ale jednat také o průnik instrumentálové koncovky maskulinní; k tomu srov. rovněž problematiku projevující se unifikační tendence v instrumentálu pl. v oddílu o jevech z mluveného úzu, kde sledujeme naopak pronikání femininní koncovky k maskulinům a neutrům nebo duálové koncovky k substantivům všech rodů.

Potíže Smetanovi působí také feminina zakončená na konsonant, např.:

z prodají – substantivum *prodaj/prodej* mohlo být ale dle Kottova slovníku rodu mužského i ženského (srov. heslo *prodaj*, *prodej* in KOTT, 1880, 1131);

v plurálu se setkáváme s tím, že Smetana užije tvar nominativní, např.:

Vás [...] *budu soužit* [...] *namáhavými odpovědi*;

k tomu bych měl chutě, kde je Smetana možná ovlivněn vazbou *nemít chutě*; ta se u něj vyskytuje opakovaně, tvar substantiva by v jejím případě bylo možné interpretovat jako genitiv záporový, jenž by ale byl též nenoremní; Kott k tomuto substantivu výslovně uvádí: „Chuť, i, (ne: -ě)" (KOTT, 1878, 551). Vedle toho se může jednat o kolísání mezi typem *kost* a ještě plně neetablovaným typem *píseň*.

Výjimečně jsme problémy zaregistrovali u feminin zakončených na *-a*, např.:

co jsem [...] *dostal nějakou zprávou*, kde zřejmě sehrává roli analogie podle *nějakou*;

z celého korpusu lze připojit např.:

slze v očich[107].

---

[106] Nářeční vliv u tvarů *Libuša* a *Libušu* (tj. neprovedení přehlásky, které je typické pro nářečí na Moravě a ve Slezsku; k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 58, 60–61 pro nominativ a BALHAR a kol., 2002, 126–127 pro akuzativ) s ohledem na Smetanovy životopisné údaje vylučujeme.

[107] K tomuto případu je třeba doplnit, že u feminin na *-sa*, *-za*, *-la* je kolísání mezi typem *žena* a *růže* běžné v nářečích. Skloňování dle vzoru *růže* je typické pro Moravu, u feminin zakončených na *-sa* a *-za* také částečně pro Slezsko a území na jih od Českých Budějovic (srov. BALHAR a kol., 2002, 94–96). Území, kde je příklon k měkkému typu běžný, se sice úplně neshoduje s místy Smetanova pobytu, nářeční vliv však nemůžeme zcela vyloučit.

Nesprávné koncovky, resp. užití nominativní podoby, se objevily také u neuter příslušejících k různým paradigmatům, např.:

zůstanou pouhými přání; *právo* […] *uzavřit jinými řediteli a divadla smlouvu*.

Objevily se také případy, kdy Smetana připojuje koncovku, která náleží vzoru jiného rodu, např.:

ušetření [...] *zbytečných vydají* – na rozdíl od substantiva *prodaj/prodej* mohl být dle Kotta *výdaj* jen rodu mužského (srov. příslušné heslo in KOTT 1884, 906);

100 Marků, kde nejspíše sehrává roli německá grafická podoba, substantivum zakončené na pravopisně tvrdý konsonant Smetana přiřazuje k tvrdému neživotnému maskulinnímu vzoru.

Řídká byla záměna formy z hlediska čísla. Doložit ji můžeme např. u substantiva *Jabkenice*:

do Jabkeníce; v lokaci a dataci na konci dopisu se objevuje také *Jabkeníc 4/3 880,* kde je Smetana nejspíše ovlivněn německou podobou *Jabkenitz*;

z celého korpusu dále:

sem do Jabkeníce, *v Jabkeníci*, v lokaci a dataci na konci dopisu *Jabkeníc 25/5 1879*.

V genitivu se u substantiva *Jabkenice* proti dvěma výše zmíněným tvarům singulárovým (*do Jabkeníce*) naopak 38× vyskytoval tvar plurálový (*do* nebo *z Jabkenic*). V lokaci, která bývá spolu s datací na konci dopisu, má Smetana proti dvěma výše uvedeným případům naopak 203× *Jabkenice*, 1× je nominativ nenáležitě po předložce *v* (*V Jabkenice 28/12 882*). Po předložce *v* se kromě tohoto případu a kromě jednoho užití tvaru singulárového (viz výše *v Jabkeníci*) 90× objevil tvar plurálový (*v Jabkenicích*). Plurál Smetana dále užil 2× v nominativu (*že Vás Jabkeníce mohli poëticky naladit*, *zde jsou Jabkenice*) a 1× v akuzativu (*bude Vaším poëmem na Jabkeníce* [...] *mile naladěná*).[108] U Smetany tedy jednoznačně převažuje chápání tohoto názvu jako tvaru plurálového.

Z dobových příruček si nejasností při skloňování místních jmen na *-ice* všímá např. *Brus jazyka českého* (1881, 12).[109]

[108] V jednom případě nelze z kontextu posoudit, zda jde o tvar sg. nebo pl.: *jmenuje se Jabkenice*.

[109] Je ale třeba podotknout, že určení čísla u místních jmen zakončených na *-ice* bývá pro mluvčí problematické dodnes. Vyžaduje znalost původu jména, situaci navíc mnohdy komplikuje skutečnost, že to, jak je jméno vnímáno v místním nářečí, nemusí být ve shodě se spisovným jazykem (k tomu srov. ČIŽMÁROVÁ, 1985, 229–233; POLÍVKOVÁ, 1985, 234–236).

Vazby předložkové

Problematická pro Smetanu jsou opět feminina zakončená na *-e*, např.:

beze všech [...] *ohledu, protekci a. t. d.* (v tomto případě se však může jednat jen o neznačené kvantity, pak by šlo o adekvátní tvar plurálový); *stran Libuší*; *Vzdor usilovné práce*; *při práce*; *v mých dramatických prácech*;

a feminina zakončená na konsonant, např.:

k sinf. básně; *s chutě*; *k vůli fraškovité chutě*; *uvedl v platností*; *třebas by* [...] *nad takovou neprecisnost* [...] *hlavy lámali* (sic!, tj. bez zvratného *si*); *pro* [...] *vlastí Vaší*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

z upokojenou mysl.

Méně často má Smetana potíže u jiných deklinačních typů:

u maskulin, např.:

od pana Kopeckýho [...] *houslistu mně arcit neznámého*; *odhalení desky na rodní dům*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

pod jedním titulu; *na tom usus prvního roku*; *o mých přímu řádných a mimořádných*; *mezí jejich vynosů*; *až po pohostínských výstupů naších panů hostů*; *Mímo mých upřimných díku*;

u feminin zakončených na *-a*, např.:

vzdor Tvé varhanické školy (*Jest-li si vzdor Tvé varhanické školy tak daleko nedozpěl*); *o druhé hodiny v poledne*; *okolo 1 hodině*; *mímo "Prod. nevěsty„*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

při hlavních skoušek opery; *ku dvěma novinkami domácimi*;

opakovaně u předložky *mimo*, kromě výše uvedených případů (*Mímo mých upřimných díku*; *mímo "Prod. nevěsty„*) např.:

mimo Prahy; *mímo vyloh*; *Mímo těch 2 polek*; *mimo Čech*; *mímo dobrých domácích skladeb*; *mímo klav. hodín denních*.

Užití genitivu po této předložce, resp. zkřížení vazeb předložek *mimo* a *kromě*, je dodnes jevem hojně rozšířeným. Zmíněná předložka se v celku Smetanových dopisů vyskytuje celkem 55×, z toho 41× s genitivem[110], pouze 5× je vazba adekvátní (*mímo*

[110] Sem začleňujeme i případ: *mímo výstavý své koncerty dává*. Pokud by substantivum *výstava* bylo v plurálu, byl by uvedený tvar správný, z předchozího kontextu (*Poněvádž ve výstavě francouzské kapellý provozujou skladby pouze francouzkých skladatelů*...) je však zřejmé, že je zamýšlen tvar singulárový.

svůj starý, přílíš roztrhaný původní manuscript; *mimo Vaší benefici*; *Mimo čestné skladby pro klavír, které tískem vydány jsou*; *Mímo – to*; *mimo jiné*). V ostatních případech nelze rozhodnout, o jaký pád jde (zejména z důvodu homonymie tvarů, např.: *mímo Bendla*; *mímo panní K.*; nebo proto, že v daném kontextu substantivum po předložce nenásleduje, např.: *a nejsou důplovany* [manuscipty], *mímo k "Prodané nevěstě,,*).

Neadekvátní koncovky Smetana připojuje také k neutrům, např.:

o žádných práv; *u dívadle*; *na všech cizich divadel*; *na všelijakých divadel*; *...se opera liší od dosud zvyklích na jevíště českém*;

někdy je substantivum zachováváno v nominativu, např.:

dle mého studium; *ve všech jednání*; *s domácým pěstování*;

nebo do hry vstupuje analogie podle tvarů zájmen či adjektiv, např.:

na Vašim přepracováním; *při slavnostným odevřením*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

v mým plnomocenstvým; *v mým novým neštestim*.

I u předložkových vazeb se setkáváme s připnutím koncovek náležejících substantivům jiného rodu, např.:

před několika neděli; *s recitativami a novými čisli a osoby*; *mezi starými noty a škváry*; *před několika neděli*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

s těmi velkymi firmi německými;

v posledních třech uvedených příkladech bychom mohli uvažovat o užití tvaru pro nominativ feminin, pravděpodobnější ale dle našeho názoru je, že Smetana užil koncovku maskulinní (možná i pod vlivem blízko stojících substantiv *čísly* a *škváry*); maskulinní koncovky u feminin se objevují také v lokálu, např.:

na obouch stranech; *v dobech*.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme problémy spočívající v připnutí nenáležité koncovky k substantivu (ať už ve vazbách bezpředložkových, nebo ve vazbách předložkových) nezaznamenali, v celku přijaté korespondence také ne, správné tvary se objevují dokonce i po předložce *mimo*. Podobně jako u Smetany jsme se setkali pouze s užitím nominativu u slova cizího původu, ačkoli je ve větě vyžadován pád jiný: *Jest tedy nejvyšší čas abych začal se studium Libuše* (Adolf Čech).

K problematice srov. příslušná deklinační paradigmata v dobových mluvnicích (HANKA, 1849; HATTALA, 1857; ZIKMUND, 1865; TOMÍČEK, 1867), tvary v nich uváděné odpovídají v podstatě dnes kodifikovanému stavu.[111]

4.2.1.1.2 Přídavná jména

Podobně jako u substantiv připojuje Smetana i u adjektiv k základům koncovky, jež jsou správné v rámci daného paradigmatu, odpovídají však jinému pádu, než který je ve větě vyžadován, např.:

ze spánku dlouhém; *s oběti velké* [...] *spojeno jest*;

občas Smetana po předložce užije pád, s nímž se předložka pojí, ovšem nikoli v daném kontextu, např.:

znaje pověst o jeho přikré a hrubé chování;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

se o mých orchestrálních věci [...] *málo stará*.

výjimečně se nesprávná koncovka vyskytla u tvaru jmenného, např.:

Nezapomeňte na "Čertova stěnu.

Do hry může stejně jako u substantiv vstupovat spodoba podle tvarů jmen nacházejících se v blízkém kontextu, např.:

určit jemu v sceně nejbližšimu pana zpěváka.

Samostatně vyděluje me případy, kdy je v adjektivním tvaru vokál *í* (psaný *ý*) zaměněn vokálem *é*, např.:

s vrtkávem applausem; *s poëtickém předmětem skladby*; *se všemi podmínkami ode mně kladenémi*.

Na pozadí úžení *é* > *í*, které se u Smetany objevuje pod vlivem mluvené češtiny (k tomu viz dále), tuto záměnu v jinak adekvátní koncovce interpretujeme jako projev hyperkorekce. U výše uvedených dokladů lze namítnout, že by mohlo jít jen spodobu podle tvaru blízko stojícího substantiva nebo zájmena (v posledním případě), se záměnou *í* > *é* se však setkáváme i tam, kde o tom uvažovat nelze, např.:

při ohromnéch ranách zlého osudu; *se* [...] *hemží lahodnými melodickemi kantileny*.

---

[111] Některé rozdíly bychom nalezli, spočívají ale pouze v uvádění podob, které jsou dnes ve spisovném jazyce již neživé: v nominativu pl. životných maskulin je vedle jiných koncovek možné *-í* (jde o typ *bratří*), v genitivu pl. maskulin je vedle koncovky *-ů* možné také *-ův*, jako samostatný vzor je zmiňováno *máti* atd.

Genitiv pl. na *-ův* se u Smetany také občas vyskytuje, srov.: *potřebuje talentův*; *z mých požadavkův*; *pro velké massy zpěvákův*; koncovka *-ů* je však mnohem četnější.

Obdobné případy lze doplnit z celku Smetanou psané korespondence, např.:

přestali moje opery býti vynosnemi; *s příbuznemi*.

V sondách do dopisů Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence jsme podobné případy nezaregistrovali.

Ke skloňování adjektiv srov. příslušná paradigmata v dobových mluvnicích, které uvádějí tvary shodné s dnešní kodifikací (HANKA, 1849; HATTALA, 1857; ZIKMUND, 1865; TOMÍČEK, 1867).

Adjektiva tvořená příponou *-ný/-ní*

V rámci analýzy tvarů adjektivních stojí dále za pozornost záměna koncovek deklinace tvrdé a měkké. U Smetany se objevují koncovky složené adjektivní deklinace tvrdé např. u:

kvůli vánočným dárkům; *v uchu vnitřném*; *z pochodu slavnostného*; *při slavnostným odevřením*;

z celku Smetanou psaných dopisů můžeme dále doplnit např.:

má kathár krčný; *z kupné ceny*; *k finančným orgánům*; *S úctou nevšednou*; *aby* [...] *se nevyvinuli cizé city*; *musí být pro cize obecenstvo též cizou* [Prodaná nevěsta]).

Koncovky složené deklinace měkké se vyskytují např. u:

na osudy obecního lidského života; *tim običejním denním provozováním*,

v rámci celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

k svobodní spotřebě.

Pokud u uvedených adjektiv dohledáme v celku Smetanových dopisů počty užití koncovek měkké a tvrdé adjektivní deklinace, zjistíme, že skloňování dle vzoru složené adjektivní deklinace měkké převažuje u:

26× *slavnostní* (např. *pro první slavnostní představení*), *slavnostný* 10× (kromě výše uvedeného dokladu např. *otevření slavnostného plesu*);

6× (*ne*)*všední* (např. *o všedních a mrzutých záležitostech*), (*ne*)*všedný* jen 1× (viz výše);

4× *vánoční* (např. *o vánočních svátcích*), *vánočný* jen 1× (viz výše);

4× *vnitřní* (např. *vnitřní apparát*), *vnitřný* jen 1× (viz výše);

2× *krční* (např. *v trubkách krčních*), *krčný* jen 1× (viz výše);

2× *finanční* (např. *od finančních uřadu*), *finančný* jen 1× (viz výše);

adjektivum *obecní/obecný* se v celém korpusu vyskytuje pouze 1×, a to ve výše uvedeném příkladu (*na osudy obecního lidského života*);

naopak skloňování dle složené adjektivní deklinace tvrdé převažuje u:
30× (*ne*)*obyčejný* (např. *na obyčejnou benefici*), (*ne*)*obyčejní* jen 1× (viz výše);
3× *svobodný* (např. *když se budu cítit svobodným*), *svobodní* jen 1× (viz výše);
adjektivum *cizí* je prokazatelně dle adjektiv složených tvrdých skloňováno 7× (kromě výše uvedeného např. *Kdybych docela něco cizého vnutil*), dle adjektiv složených měkkých 1× (*na cizi prácí*); ve zbývajících 21 případech může jít jen o záležitost pravopisnou, jedná se totiž o doklady, kdy rozdíl mezi oběma deklinačními typy spočívá pouze v tom, zda je v koncovce *-í-* nebo *-ý-* (např. *národních písní cizích*; *z divadel cizých*; vezmeme-li v potaz úžení *é* > *í* jsou z téhož důvodu problematické také případy jako *cizý skladby nesmím číst*; *na cizý interpretý*);
vyrovnaný poměr je u adjektiva *kupní*/*-ný*:
2× *kupní* (např. *zvíšenou kupní cenu*), *kupný* 2× (kromě výše uvedeného dokladu ještě *Kupnou cenu*).

Dohledáme-li uvedená adjektiva ve slovníku Františka Štěpána Kotta, zjistíme, že dobově náležité bylo *slavnostní*, *nevšední*, *vánoční*, *vnitřní*, *krční*, *finanční*, *obecný* (adjektivum *obecní* má Kott také, ale jako ‚to, co obci náleží', tj. v jiném smyslu než je u Smetany), *obyčejný*, *svobodný*, *cizí* (zde dokonce Kott upozorňuje, že nelze psát *cizý*) a *kupní* (= ‚trhový'; *kupný* Kott sice uvádí také, ale ve významu ‚hromadný') (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906). Vezmeme-li tedy v potaz podoby, které u Smetany převažují, odchyluje se Smetana od Kottova slovníku jen u adjektiva *cizí*, *obecný* a *kupní* (poslední dvě zmíněná se však v jeho korespondenci vyskytují zřídka).

Při zkoumání uvedené problematiky je však třeba postupovat obezřetně, neboť naznačené střídání koncovek složené adjektivní deklinace tvrdé a měkké nemusí být pouze projevem Smetanovy nejistoty ohledně správné podoby přídavných jmen, nýbrž se v některých případech může se jednat i o ilustraci obecné dobové rozkolísanosti u adjektiv s příponou *-ní*/*-ný*. U Smetany by se to týkalo např. adjektiv *osobní*/*osobný*, *ruční*/*ručný*, *zahraniční*/*zahraničný*, *písemní*/*písemný* nebo *rodní*/*rodný*, která v obou podobách nalezneme také v Kottově slovníku (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906). Adjektivní deklinace měkká u uvedených adjektiv ve Smetanou psaných dopisech převažuje u:
20× *písemní* (např. *na jeho písemní žádost*) 10× *písemný* (např. *písemná smlouva*);
9× *osobní* (např. *na osobní setkání*), *osobný* jen 1× (*pro osobné vyjednávání*);
3× *ruční* (např. *4ruční vytah*); *ručný* 2× (např. *s 4ručnými výtahy*; *v 4ručným vytahu*, ve druhém příkladu po zúžení *é* > *í*);

naopak adjektivní deklinace tvrdá u:

6× *zahraničný* (např. *těch skladatelů zahraničných*); 4× *zahraniční* (např. *v městech zahraničních*;

vyrovnaný poměr je u *rodní/rodný*:

2× *rodní* (*na rodní dům*; *na rodním domě mým*) 2× *rodný* (*moje rodné město*; *v rodném domově*).

V přijaté korespondenci jsou výše uvedená adjektiva, u nichž bylo dobově možné buď pouze zakončení *-ný*, nebo jen *-ní*, užívána v souladu s územ zachyceným v Kottově slovníku. Co se týče přídavných jmen, která Kott uvádí s oběma koncovkami, v přijaté korespondenci u nich ke kolísaní nedochází: vyskytuje se zde jen podoba *osobní* (např. *obsahu ryze osobního*; František Pivoda), *písemný* (např. *plnou moc písemnou*; František Augustin Urbánek), *rodný* (např. *společného rodného města*; Akademikové v Litomyšli) a *zahraničný* (v jediném dokladu: *Ne k vůli zahraničné slávě*; Eliška Krásnohorská). Adjektivum *ruční/ručný* se v přijaté korespondenci neobjevuje.

4.2.1.1.3 Zájmena

Rovněž u zájmen mívá někdy Smetana problémy s užitím správného tvaru. Týká se to zájmen osobních, např.:

aby čisla a), b.) stáli pod sobě, a ne vedlesebe; *Až se s ní setkáte, viříďte je* [...] *mojí* [...] *gratulaci*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále, např.:

o vyrovnání mezi maminkou, Tebou, a mně.

S neadekvátními tvary se u Smetany setkáme také u zájmen přivlastňovacích, např.:

S nemocí moje; *Mého náhledu jsou i* [...] *moje známi a příznivci*.

Jiné případy užití nesprávného tvaru zájmena mohou být důsledkem toho, že Smetana ztrácí výpovědní perspektivu, např.:

všem možnostem harmonyckým a jejím kombinacím, kde Smetana nejspíše užil tvar *jejím* pod vlivem stejně zakončeného *kombinacím*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

Moje manželka, a dcéry posilají [...] *díky za Vaší ochotnost při pobytu jejím v Praze,* kde by *jejím* odpovídalo jen *manželce*;

někdy zkříží dvě možnosti vyjádření (příklad je ze 100 primárně zkoumaných dopisů):

smlouvou stvrzenou nás obou p. Pollinim a mnou, podpisem, místo *stvrzenou námi oběma, p. Pollinim a mnou* nebo *stvrzenou podpisem nás obou, p. Polliniho a mým*; anebo je nesprávnost tvaru zájmena daná tím, že Smetana končí větu podle jiného větného schématu, než podle kterého ji začal (příklad je z celku Smetanou psaných dopisů):

že [...] *škodím národní hudbě, kterou – jak asi má vypadat – oní samí ale nevědí*,

kde nejspíše zamýšlel *kterou oni sami neznají*, pak ale vsunul *jak asi má vypadat* a pokračoval slovesem, které sice koresponduje se vsuvkou, ale kterému neodpovídá tvar vztažného zájmena.

Podobně jako při problémech s deklinací substantiv a adjektiv se jedná o případy na pomezí morfologie a syntaxe. Nejde tedy jen o to, že by Smetana neuměl uvedená zájmena správně skloňovat, nýbrž je třeba brát v potaz také kontext, v němž je zájmeno užito, vazbu, která je vyžadována.

Opakovaně jsme nenáležitou koncovku zachytili rovněž u adjektivně skloňovaných tvarů nominativu a akuzativu pl. neuter, např.:

na mé díla; *jsem své duetta* [...] *vzal zpět*; *místa, které se mají vynechat*

(k problematice srov. také oddíl 4.2.1.2.4, v němž se věnujeme unifikačním tendencím v plurálu).

V sondách do dopisů Josefa Srba jsme podobné problémy s deklinací zájmen nezaznamenali. V celku přijaté korespondence se objevily nesprávné tvary v plurálu neuter, např.:

dal si některé čísla – opsat (Josef Paleček);

jste [...] *podal data, o které jsem prosila* (Eliška Krásnohorská).

O zakotvenosti tohoto jevu v povědomí mluvčích může svědčit i to, že se objevuje také u Karla Hynka Máchy, např. *mé prsa* (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 170)[112], problémy činí mluvčím užití správné koncovky v nominativu pl. neuter dodnes[113].

K otázce skloňování zájmen srov. paradigmata uváděná dobovými jazykovými příručkami, tvary v nich zachycené odpovídají dnešní normě (HANKA, 1849; HATTALA, 1857; ZIKMUND, 1865; TOMÍČEK, 1867).

---

[112] Havránek dokládá u Máchy výskyt obdobných tvarů i u adjektiv (*očka kalné*; Havránek, 1963c, 170), objevují se i ve Smetanově přijaté korespondenci (*náměstí vesměs prostrané jsou nedlážděné*; Josef Jiránek). Ve Smetanou psaných dopisech jsme zakončení *-é* místo *-á* v nominativu a akuzativu pl. neuter u adjektiv nezachytili.

[113] K problematice srov. např. KRÁLÍK, Jan (2009). Nástrahy středního rodu. In: Králík, Jan a kol. *Každý den s češtinou*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 74–76.

Samostatnou skupinu Smetanových odchylek od normy tvoří u zájmen případy, kdy je neadekvátnost tvaru daná průnikem koncovek adjektivních. Týká se to především lokálu sg. zájmen přivlastňovacích, k nimž Smetana opakovaně (ovlivněn zakončením jejich základu na měkký konsonant) připojuje koncovky měkké adjektivní deklinace, např.:

ve smyslu naším; *v umění naším*; *v nýnejším Vaším působení*; *ve Vaším textu*; *v novém Vaším sidle*;

v celku korespondence se dále vyskytuje např.:

ve Vaším elaborátu; *po Vaším odjezdu*;

ojediněle se s tímto jevem setkáme také u jiných zájmen v jiném pádě, např.:

ze všími přirážkami; *se všímy chybami*.

Uvedené nenoremní tvary nejsou v celku Smetanou psaných dopisů výlučné. *Naším* se v lokálu sg. vyskytuje 4×, proti tomu *naše/ém* 8×[114], *Vaší/im* 7×, proti tomu *Vašem* 11×, *všími/y* se objevuje 2×, *všemi/í* 10×.

Opakovaně se u Smetany vyskytuje také skloňování zájmena *onen* dle adjektivní deklinace tvrdé. V jeho případě však může hrát roli (s ohledem na Smetanovu biografii) také lokální mluvený úzus, proto o tomto jevu pojednáváme dále (v oddílu 4.2.1.2.3).

Ke skloňování uvedených zájmen srov. paradigmata v dobových gramatikách: k zájmenu *náš*, *váš* HANKA, 1849, 150; HATTALA, 1857, 238; ZIKMUND, 1865, 71; TOMÍČEK, 1867, 118–119; k tvaru zájmena *všechen* v instrumentálu pl. HANKA, 1849, 145; HATTALA, 1857, 253; ZIKMUND, 1865, 74; TOMÍČEK, 1867, 113. Tvary uváděné v mluvnicích se shodují s dnešní kodifikací (rozdíl je pouze v tom, že někteří autoři zmiňují i tvary, které jsou dnes považovány za řídké nebo archaické, např. *veš*, *všechněch*, *všechněm* apod.).

[114] I v případech jako *v našém kraji* bychom samozřejmě mohli uvažovat o připojení adjektivní koncovky (a podobně také v dokladech *o změně našého kontraktu*, *dle Vašého uznání*, *vyhověti našému přání* atd.). Domníváme se však, že zde jde spíše o odraz rozkolísané kvantity, nikoli o záležitost morfologickou (k tomu více viz oddíl 4.1 Pravopis). Vliv lokálního mluveného úzu východomoravského, v němž jsou uvedené zdloužené podoby běžné (k tomu srov. BĚLIČ, 1972, 266), s ohledem na Smetanovu biografii vylučujeme.

4.2.1.1.4 Číslovky

Ne zcela jistý je Smetana také při skloňování číslovek *tolik* a *několik*. V některých případech s nimi nakládá jako s nesklonnými, např.:

chutě několik mladých pánů; *v několik řádcích*; *při tolik lidi*; *s* [...] *applausem několik pohodlných posluchačů*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

se muže ta polka od několik páru obyčejně tančit; *moje nemoc se datovala od několik let*; *před několik minut*.

Na druhou stranu ale Smetana užívá i tvary adekvátní, např.:

prý je zaslal několika nakládatelům; *v několika punktech*; *měl jsem býti odbyt několika zlatýma*; *Potešte mně též brzo několika řádky*.

Ani u Josefa Srba, ani v přijaté korespondenci jsme se s podobným přístupem nesetkali, vedle tvarů *tolik*, *několik* jsou v odpovídajících pádech (tj. mimo nominativ a akuzativ) užívány tvary *tolika*, *několika*.

Dle dobových gramatik by v genitivu, dativu, lokálu a instrumentálu měla být připojena koncovka *-a* (srov. HANKA, 1849, 144; HATTALA, 1857, 253). Zikmund, který považuje *kolik*, *tolik*, *několik* za zájmeno, dokonce uvádí dvojí možné skloňování: buď v genitivu, dativu, lokálu a instrumentálu *-a* a jinde tvary bez koncovky, nebo připouští deklinaci jako u neuter zakončených na *-o* (*koliko*, *kolika*, *koliku*, *koliko*, – , *koliku*, *kolikem*)[115] (ZIKMUND, 1865, 76). Se Zikmundem se v podstatě shoduje i Tomíček, pouze při skloňování dle vzoru pro substantiva rodu středního má podle něj v instrumentálu být koncovka *-a* (TOMÍČEK, 1867, 112).

4.2.1.1.5 Slovesa

Podobně jako u jmen setkáváme se ve Smetanově korespondenci i u sloves s připínáním neodpovídajících koncovek (resp. přípon a koncovek). Tyto případy jsme však zaznamenali zřídka, jde u nich o nesprávné časování daného slovesa dle typu *kupuje*, např.:

kterou [cenu] *mi nabýzuje*;

z celku Smetanou psané korespondence dále, např.:

mně sl. družstvo nabyzuje místo dramaturga; *Vy mně arciť nabizujete tytéž podminky*;

[115] Tvary podle neuter jsme u Smetany nezaregistrovali.

anebo u jiného slovesa:

zde přiložuju psaní p. Wihana; *an číslo 18 výšlo, které právě take mám, a zde přiložuje posilam*.

Oproti 3 výše uvedeným výskytům tvarů od *nabízovat* nalezneme u Smetany 10× tvary od *nabízet*, proti 2 tvarům od *přiložovat* 15 tvarů od *přiložit* + 5× je užito adjektivum tvořené od tohoto slovesného základu, tj. *přiložený*.

V celku Smetanovy korespondence se setkáme s některými dalšími tvary dokládajícími produktivitu typu *kupovat*, např.:

nepochopují, *obracuju se*, *...se mě* [...] *to protivuje*, *kdyby jste* [...] *si nelenoval*.

V korespondenci Josefa Srba jsme podobné případy nezachytili (byla prověřována všechna slovesa vyskytující se u Smetany, vedle toho jsme učinili další sondy). V celku přijaté korespondence jsme zaznamenali jediný doklad: *nepochopujeme, že račte tak státi o vydání Matiční* (František Augustin Urbánek).[116]

Ačkoli jsou z dnešního hlediska uvedené tvary nenoremní (ještě Slovník spisovného jazyka českého je však hodnotí jako zastaralé; srov. příslušná hesla in SSJČ, 1989), ve sledovaném období mohly být běžné. Přesvědčuje nás o tom pohled do Kottova slovníku, kde vedle *pochopiti*, *obrátiti/obraceti*, *protiviti se*, *leniti se* nalezneme podoby *pochopovati*, *obracovati*, *protivovati se*, *lenovati se* (srov. příslušní hesla in KOTT, 1878–1906). Jedině u prvních dvou sloves, jimž jsme věnovali pozornost, není podoba s příponou *-ova-* uváděna. Kott má tedy jen *nabízeti*, nikoli *nabízovati* (srov. KOTT, 1880, 7) a *přiložiti*, nikoli *přiložovati* (srov. KOTT, 1880, 1050).

Vedle výše zmíněných případů dochází někdy ve Smetanově korespondenci k užití nenáležité osobní koncovky pravděpodobně v důsledku ztráty výpovědní perspektivy. S obdobnými doklady jsme se setkali rovněž u jmen, stejně jako u nich se i zde jedná o jevy překračující hranici morfologie směrem k syntaxi. U sloves jde o případy, kdy si Smetana neuvědomí, který výraz ve větě je podmětem, a s čím má tudíž přísudek vyjadřovat shodu, např.:

Öhlenschlegrové přidané ***scény*** *s čarodejnicemi* ***má*** *moc podobného s Makbethem od Shakespeara*;

...že káždá má skladba neslá družstvu tisíce ročně, - - ***odvážilo se*** *na vahách hrozně skoupich mojé* ***zasluhy*** *pro české a národní umění*;

[116] O tom, že sloveso *nepochopovat* bylo dobově běžné, může svědčit také libreto Prodané nevěsty, v němž se Jeník Mařenky ptá: „Což ještě nepochopuješ?“ (Za poznámku děkujeme prof. Zdence Rusínové.)

...říká teď v posledním psaní, že by bylo lépe, ***abych já, neb p. Dk. Procházka, tedy Vy****, milý příteli,* ***se*** *s ředitelem Pollinim* ***dohodli*** *stran prvního představení*;

z celku Smetanou psané korespondence dále:

abys Ty a já *tento den dlouhá leta* ***mohli světit***;

(vytučnění L. R.).

4.2.1.2 Jevy pronikající z mluveného úzu

4.2.1.2.1 Podstatná jména

Genitiv plurálu

Hojně se ve Smetanově korespondenci setkáváme s výskytem koncového *-ch* v genitivu plurálu, ačkoli toto zakončení odpovídá pouze lokálu plurálu. Týká se to substantiv různých rodů, je ale třeba rozlišit, kdy dochází k průniku celé koncovky, např.:

zlepšení mých poměrech; *s tim odstrkováním mých záležitostech*; *konec mých starostech*; *nedělá velikých a mrzutých výtržnostech*; *ze všech divadlech*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.

podle prvních dvou pádech;

a kdy jde pouze o připojení koncového *-ch*, např.:

jednu s Tvých postelých; *sloučení melodíjích i jednodušejších*; *počinají si už všimat naších prácích*; *partitury prvních 2 synf. básních*; *nad* [...] *hejno* [...] *skákavých sinfoniich*; *z ostatních jednáních*; *ze všech představeních*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

úznání národniho obecenstva naších skromných prácích; *při vydání těch věcích*.

Zatímco u výše uvedených případů může hrát roli také vliv stejně zakončeného tvaru blízko stojícího adjektiva nebo zájmena, dochází u Smetany k průniku lokálové koncovky do genitivu plurálu i tam, kde to můžeme vyloučit, např.:

...se těšit návštěvou divadla, *koncertech*, *obrazaren*; *bez starostech* (s maskulinní koncovkou); *výtah z "Dvou vdovách„*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

od připravech k „Libuši"(s maskulinní koncovkou);

totéž se týká průniku koncového *-ch*, např.:

svou zásobu musikaliich; *k závěrků aríích*; *po odražení daních*; *prošťourávám svou zásobu musikaliich*; *několik deceniich*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

tolík rozkoších; *Korrektury quartetta a písních*; *s počátku feríích*; u neuter *ze 4 představeních*.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme tento jev nezjistili, sondami do celku přijaté korespondence se nám podařilo zachytit jediný obdobný případ:

Dali již 12 koncertech s dobrým výsledkem (Josef Jiránek).

Uvedený jev je rozšířený v mluveném úzu dodnes (častější je tehdy, pokud se tvar genitivu od lokálu plurálu liší pouze koncovým *-ch*). K vyrovnávání genitivu a lokálu plurálu dochází v řadě nářečí, a to nejpravděpodobněji pod vlivem tvarů adjektivní a zájmenné deklinace (srov. BĚLIČ, 1972, 163–164). Tvary genitivu plurálu mapuje také *Český jazykový atlas*, koncové *-ch* se v genitivu, který je jinak shodný s lokálem, pravidelně vyskytuje v oblasti středních Čech (BALHAR a kol., 2002, 186–223). Smetana tedy může být ovlivněn tím, co slyšel z úst mluvčích ve svém okolí.

Dobové gramatiky uvádějí tvary shodné s dnešní spisovnou normou, u maskulin je však v genitivu pl. vedle *-ů* také *-ův* a jako starobylá forma je uváděn také genitiv plurálu shodný s nominativem singuláru (srov. HANKA, 1849, 114; HATTALA, 1857, 180, 184–185; ZIKMUD, 1865, 26; TOMÍČEK, 1867, 27).

Nominativ místo akuzativu plurálu životných maskulin

Ve Smetanou psaných dopisech se dále opakovaně objevuje užití nominativu místo akuzativu v plurálu životných maskulin, např.:

opije zbrojnoši; *se vyhrnou na opile zbrojnoši*; *pro žurnaliste*; *Pozdravujte všechny dámy a pání zaměstnané v opeře*; *nemůžete si představit rekové z doby fraků a cilindrů; ale ideální rekove ze dávno minulých století, ano*; *aby hajil staré bozi*; *udržovali opery a páni zpěváky*; *jsem* [...] *některé solisté cvičil*; *pro moje dědíci*; *Popohánejte* [...] *oba pisaři*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

Pozdravte moje příznivci.

V sondách do dopisů Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence jsme tento jev nezachytili.

Průnik nominativu do akuzativu u daného typu substantiv je záležitostí teritoriálně příznakovou, typickou pro severovýchodočeská nářečí (BALHAR a kol., 2002, 248–252). Jak bylo uvedeno v kapitole věnované údajům ze Smetanova života, toto územní zařazení koresponduje s jednou z oblastí, kde Smetana pobýval během svého dětství a mládí.

Užití tvarů neživotných namísto životných

Z mluveného úzu pochází také záměna životnosti a neživotnosti v případech:

Zde nové bažanty z kraje bažantového (tj. s elipsou slovesa *být*); *aby pravé české bažanty Vám, a všem, které k tomu pozvete, jak náléží chutnali.*

Užití tvaru neživotného je vysvětlováno jako důsledek staré tendence chápat jména zvířat jako neživotná, tvary neživotné se v nominativu plurálu u pojmenování zvířat vyskytují více méně v celých Čechách (a vedle toho také ve Slezsku; srov. BALHAR a kol. 2002, 160, 162–163).

V sondách do dopisů Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence jsme tento jev nezaznamenali.

Dobové gramatiky na rozdíl koncovek životných a neživotných maskulin v nominativu plurálu upozorňují, mezi příklady životných maskulin uvádějí také názvy zvířat (HANKA, 1849, 112–113; ZIKMUND, 1865, 21–26; TOMÍČEK, 1867, 26–27). Pouze Hattala se ve své *Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského* této otázce věnuje podrobněji. Všímá si toho, že slovenština rozlišuje mezi životnými maskuliny osobními a neosobními a že u neosobních připojuje v nominativu a vokativu pl. neživotné koncovky. K situaci v češtině Hattala v této souvislosti podotýká, že: „...i češtinou vládl někdy a snad i nyní vládne obecnou rozdíl osobných bytostí od neosobných ve dvou spomenutých pádech“ (HATTALA, 1857, 181).

Substantiva s pozůstatky duálové deklinace

Mezi substantiva s pozůstatky duálové deklinace, která se vyskytují ve Smetanou psaných dopisech, patří výrazy *ruce*, *nohy* a *prsa*. S jejich skloňováním podle spisovné normy se mluvčí potýkají dodnes, potíže činily také Smetanovi. U Smetany se objevuje:

v genitivu pl. *na 4 klavírí neb 16 ruk*; v dativu pl. *k rukoum*; *prsoum*;

z celku Smetanovy korespondence dále:

v genitivu pl. *do Vaších ruk*; *u rukouch*; v dativu pl. 2× *k rukoum*; *k nohoum*; v lokálu pl. *v mých rukouch*.

Oproti výše uvedeným 9 chybným tvarům se však v celku Smetanovy korespondence vyskytuje:

v genitivu pl. 4× *rukou*, 1× *nohou*, v lokálu pl. 6× *rukou*, 1× *nohou*, 2× *prsou*.[117]

[117] Instrumentálové tvary Smetanovi potíže nečiní, v jeho korespondenci se vyskytuje např.: *pod rukama*; *před nohama*; *před očima*; *za ušíma*. Roli zde nepochybně sehrává skutečnost, že duálová koncovka je

V korespondenci Josefa Srba jsme neadekvátní tvary substantiv s duálovou deklinací nezaznamenali, v celku přijaté korespondence se objevují sporadicky. Zachytili jsme pouze 2× genitivní tvar *ruk*:

pro 2 kl. na 8 ruk; *malé Rondino na 6 ruk* (obojí Josef Jiránek);

v dativu:

k rukoum mým (Robert Nittinger);

že jsou Vaši nepřátele [...] *položení k Vaším nohoum*; *...bych Vám nejsrdečnější blahopřání položil k nohoum* (obojí Josef Lev).

Všechny gramatiky, s nimiž jsme pracovali, věnují deklinaci uvedených substantiv zvláštní pozornost. Tvary zachycené ve Smetanově korespondenci však nezmiňují vůbec, a pokud ano, jsou hodnoceny jako nesprávné. V genitivu a lokálu má být podle Hanky *rukou*, *nohou*. Dativní podoby *rukoum*, *nohoum* jsou podle něj „sprosté“, správné je *rukama*, *nohama*, vedle toho ale proniká také *rukám*, *nohám* (HANKA, 1849, 125). Hattala v genitivu a lokálu uvádí *rukou*, *nohou*, všímá si však, že v lokálu se objevuje i *rukách* a *nohách*. V dativu má *rukama*, *nohama*, dodává ale, že se místo tohoto dativního „zmatečného“ tvaru užívá také *rukám*, *nohám* a „nesprávně“ i *rukoum*, *nohoum* (HATTALA, 1857, 203). Hattala se vyjadřuje i k substantivu *prsa*. Dativní tvar *prsoum*, který se objevuje u Smetany, odmítá, za správnou považuje podobu *prsům* (HATTALA, 1857, 202). V časově následující mluvnici Zikmundově se už dativní podoby *rukám*, *nohám* (a *prsům*) objevují přímo v paradigmatu. Tvary *rukama*, *nohama* (a *prsma*) jsou jako formy starší zmíněny jen v následném komentáři, kromě nich jsou uvedeny ještě „v řeči obecné“ se objevující dativní tvary *rukoum*, *nohoum* (a *prsoum*). Jinak se Zikmund shoduje s předchozími gramatikami, v genitivu a lokálu uvádí tvary *rukou*, *nohou* (a *prsou*) (ZIKMUND, 1865, 43). Ještě dále než Zikmund jde Tomíček. V jeho gramatice totiž nalezneme ve shodě s předchozími mluvnicemi v genitivu a lokálu *rukou*, *nohou* (a *prsou*), ale v dativu na rozdíl od výše uvedených autorů *rukoum*, *nohoum* (a *prsoum*). K nim Tomíček dodává pouze to, že starší dativ *rukama* je „lepší“ (TOMÍČEK, 1867, 50–51).

Z hlediska územního pro tvary zachycené u Smetany platí, že genitivní forma *rukouch* je rozšířena v Čechách s přesahem na západ Moravy, tvar *ruk* je běžný na velké části území Moravy a ve Slezsku, jako dubletní se vyskytuje v severovýchodočeských nářečích a na jihu Čech (BALHAR a kol., 2002, 222, 227). Dativní tvar *rukoum* je běžný

---

v tomto případě nikoli reliktem, ale naopak progresivním prvkem, který proniká i do deklinace plurálové (k tomu viz oddíl 4.2.1.2.4).

v Čechách (BALHAR a kol., 2002, 240–241) stejně jako lokálový tvar *rukouch* (BALHAR a kol., 2002, 270–271).

4.2.1.2.2 Přídavná jména

Složená adjektivní deklinace přivlastňovacích přídavných jmen

Jevem, který se u Smetany vyskytuje opakovaně, je připojování koncovek složené adjektivní deklinace k přídavným jménům přivlastňovacím místo odpovídající koncovky jmenné. Týká se to adjektiv v různém rodě, čísle a pádě, např.:

u maskulin:

o pobytu Bendlovém;

u feminin:

k Shakespearové slavnosti; *odeslal Lisztove sinf. básně*; *Öhlenschlegrové přidané scény*;

opakovaně u názvu opery *Čertova stěna*: vedle dokladu *v nové opeře "Čertová stěna„*, kde by bylo možné namítnout, že je zápis délky pouze důsledkem rozkolísané kvantity vokálů, lze doložit i průkazné případy jako např.:

první představení "Čertové stěny„; *mohli by jste* [...] *dávat: "Čertovou stěnu!*;

u neuter:

dle Beethovenového Tria B dur; *original prvního psaní Lisztového*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

v Prokšové škole; *Lisztové psaní*.

V souboru všech Smetanou psaných dopisů se objevují také zvláštní případy, v nichž je koncovka připojována přes spojovník:

Pochod k slavnosti Shakespear-ový (se zúžením *é* > *í*); *dle Máchy-ového Máje*.

Smetana zde tedy volí stejnou strategii jako u vlastních jmen osobních, skloňovaných jako substantiva i adjektiva (k tomu viz oddíl 4.2.1.4.1), je veden snahou zachovat zřetelnou výchozí podobu jména. Beze zbytku to však neplatí pro druhý doklad, kde je genitivní koncovka připojena dvakrát: k základovému substantivu i k následující adjektivní příponě.

U opakovaně se vyskytujících přivlastňovací adjektiv jsme zkoumali poměr tvarů jmenných a složených v celku Smetanovy korespondence. Jedná se o konkurenci podob *Čertova* × *Čertová stěna* a *Lisztův* × *Lisztový*. Co se týče názvu opery *Čertova stěna*, poměr tvarů složených a jmenných je v tomto případě víceméně vyrovnaný. 10× je

užito koncovek adjektivních složených, z toho však jde 6× o tvar *Čertová*, který se od náležitého tvaru jmenného liší pouze délkou, a je tudíž třeba brát v potaz rozkolísanou kvantitu vokálů (viz pozn. výše). 9× Smetana naopak užil tvary jmenné, z toho 8× jde o tvar *Čertova* (v případě *Nezapoměnte na "Čertova stěnu„!* ovšem s neadekvátní koncovkou).[118]

Od antroponyma *Liszt* bylo 3× přivlastňovací adjektivum užito ve tvaru složeném.[119] K deklinaci jmenné můžeme uvést jediný doklad: *na rekommendaci Lisztovo*. V tomto případě nelze vyloučit, že jde o přepis (místo *u* je psáno *o*, tvar by tedy byl adekvátní, nebo se může jednat o nedopsanou koncovku *-ou*, šlo by tedy o tvar složený). Při interpretaci tvaru *Lisztovo* je však třeba vzít v potaz také možný vliv nářeční podoby, tj. užití ustrnulého tvaru pro nominativ sg. neuter, které je typické pro jihozápadočeská nářečí bez východního a jižního úseku (BALHAR a kol., 2002, 312, 320, 323). I v této oblasti Smetana trávil část života (studoval na gymnáziu v Plzni), nářeční vliv tedy nelze zcela vyloučit. Uvedené tvary se ale u Smetany hojněji nevyskytují, z celku jeho korespondence můžeme doplnit jediný další doklad: *Transcripce Šubertovo*.

V sondách do dopisů Josefa Srba jsme zaznamenali jeden obdobný případ:

mám pro Vás uschovanou recensí Hanslíkovou.

V celku přijaté korespondence jsme zachytili např.:

vítach z vagnerové operi (Marie Sittová);

Vínohrady Hálková ulice číslo 609 (Alois Breyl);

o Vašnostiném velevzácném tvoření dramatické hudby (Josef Veselý);

Dvořáková bujará, svěží, přirozeným talentem kypící hudba (Eliška Krásnohorská);

3× se složený tvar objevil u titulu opery *Čertova stěna* (v tomto případě se však může jednat o přejetí názvu v podobě, kterou užíval Smetana):

Vaše [...] *Čertová stěna*; *I. provozování „Čertové stěny"*; *k "Čertové stěně„* (vše Jan Ludevít Procházka).

Složené skloňování přivlastňovacích adjektiv zjišťuje také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy (např. *na hrobě sestřinným*, *vůdcový mlat*), upozorňuje však, že u adjektiv na *-in* to bylo v dané době noremní (složené tvary v tomto případě uvádí např. mluvnice Dobrovského; srov. HAVRÁNEK, 1963c, 169).

---

[118] Stranou ponecháváme případ, který je kvůli chybějící diakritice sporný: *urývky z "Čertove stěne„*. Odhlédneme-li od faktu, že zde nejsou užity očekávané genitivní koncovky, lze spojení interpretovat jako *Čertově stěně* (tj. s jmenným tvarem adjektiva) nebo jako *Čertové stěně* (tj. s tvarem složeným).

[119] Stranou přitom pochopitelně necháváme tvar instrumentálový (*jak jste s těmito dopisy Lisztovými naložil*), kde je složená deklinace namístě.

Pokud jde o gramatiky, s nimiž jsme pracovali my, odpovídá staršímu úzu pouze mluvnice Václava Hanky (tj. i u Hanky jsou adjektiva na *-in* skloňována s výjimkou nominativu a akuzativu jako adjektiva složená; srov. HANKA, 1849, 136–138). Ostatní mluvnice uvádějí pro přivlastňovací adjektiva paradigmata, která jsou noremní i dnes, tzn. v singuláru s tvary jmennými s výjimkou 7. pádu a v plurálu s tvary složenými s výjimkou pádu 1. a 4. (srov. HATTALA, 1857, 224–225; ZIKMUND, 1865, 57–58; TOMÍČEK, 1867, 63–65), Hattala si však existence složených tvarů i v singuláru všímá, hodnotí je jako vlastní „obecné češtině“ (HATTALA, 1857, 225).

Podobně jako u ustrnulého tvaru nominativu singuláru neuter může užití složených tvarů přivlastňovacích zájmen pramenit ze situace v dialektech. V řadě z nich jsou tvary složené deklinace běžné, formy vyskytující se u Smetany (ovšem po zúžení *é* > *í*) jsou rozšířeny v oblastech, kde se Smetana pohyboval (střední Čechy, v některých případech také severovýchodočeská oblast, popř. i s přesahem do jihozápadočeských nářečí a dále na Moravu; k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 310, 312, 314–323).

4.2.1.2.3 Zájmena

Za teritoriálně příznakový jev pocházející z mluveného úzu lze považovat skloňování zájmena *onen* jako adjektiva složeného tvrdého, např.:

aby si oné recitativy prispůsobyli; *oněch 10 zl*; *proti oném obávám*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

co následek oněch pastilles; *k oném 50 zl.*; *vyřiď oném pánům*; *oném pamatním dnem.*

Jak je z dokladů patrné, provádí Smetana u zmíněných tvarů navíc hyperkorektní změnu *í* v *é*. Že tomu tak skutečně je a nejde jen o chybně psané diakritické znaménko (tj. psaní čárky namísto háčku), potvrzuje příklad singulárového tvaru *oném pamatním dnem.*

Celkem 20× je zájmeno *onen* skloňováno jako adjektivum (ať už s hyperkorektní změnou *í* v *é* nebo bez ní), 3× jasně jako zájmeno (jde o tvar *oněch*), 14× se objevuje nejednoznačný tvar *onech*.

Výjimečně jsme tvary dle adjektivní deklinace zachytili také u zájmena *všechen*, např.:

na všechné časy.

Jen 4× je však v celku Smetanou psaných dopisů skloňováno jako adjektivum, 75× jako zájmeno.

V dopisech Josefa Srba jsme obdobné případy nezachytili, v celku přijaté korespondence jsme zaznamenali jediný obdobný případ:

jsou jen transponované oné posauny (Alois Hnilička).

Složené skloňování zájmena *onen* však zjišťuje Bohuslav Havránek v literárních i neliterárních textech Karla Hynka Máchy (srov. např. *od oného*, instrumentál *onym*), uvedené tvary hodnotí jako lokální (HAVRÁNEK, 1963c, 175).

Dobové gramatiky uvádějí pro *onen* tvary odpovídající dnešnímu úzu, jediný rozdíl spočívá v tom, že vedle *onen* je zmiňována také podoba *onenno* představující paralelu k *tento* (HANKA, 1849, 149; HATTALA, 1857, 239–240; ZIKMUND, 1865, 69–71; TOMÍČEK, 1867, 121). K tvarům zájmena *všechen* srov. HANKA, 1849, 145–146; HATTALA, 1857, 252–253; ZIKMUND, 1865, 73–74; TOMÍČEK, 1867, 112–113.

Výše uvedené tvary nemusí být pouze odrazem Smetanovy nejistoty při skloňování daných zájmen (k tomu srov. také oddíl 4.2.1.1.3), nýbrž zde může sehrávat roli také nářeční vliv. V oblasti východních Čech, odkud Smetana pocházel, je totiž (vedle jiných regionů) pronikání tvarů složené adjektivní deklinace tvrdé k zájmenům doloženo (srov. BĚLIČ, 1972, 178).

4.2.1.2.4 Číslovky

Jeden

Podobně jako jsme pronikání adjektivní deklinace zaregistrovali u zájmen, zaznamenali jsme koncovky náležející přídavným jménům rovněž u číslovek:

v instrumentálu: *byl jedným dnem sbor Váš hotov*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále:

v genitivu: *z jedného pokoje do druhého*; *jedného krásného rána*;

v akuzativu: *zastřelil jsem* [...] *jedného zaíce*;

v instrumentálu: *pod jedným titulem*; *jedným slovem* (2×); *jen jedným uchem*; *ještě s jedným z našeho orchestru*; *s jedným jediným důkazem*.

Proti tomu se však v celku Smetanou psaných dopisů objevuje v genitivu 5× *jednoho*, v akuzativu životných maskulin 5× *jednoho*, v instrumentálu 1× *jedním* (vedle toho se adekvání tvary vyskytují v dativu a lokálu: v dativu 5× *jednomu* a v lokálu10× *jednom*).

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme obdobné případy nezaznamenali, v celku přijaté korespondence jsme zachytili pouze tvar instrumentálový:

s jedným tenorem (Adolf Čech).

Složené tvary číslovky *jeden* se však dle zjištění Bohuslava Havránka objevují u Karla Hynka Máchy (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 175).

Dle dobových gramatik by číslovka *jeden* měla být skloňována jako *ten*, popř. *onen*, pouze dle Tomíčka má „jeden vlastní sklonění". Je-li v mluvnicích připojeno i celé paradigma, obsahuje tvary kodifikované i dnes (srov. HANKA, 1849, 141; HATTALA, 1857, 245; ZIKMUND, 1865, 79; TOMÍČEK, 1867, 99). U Zikmunda se v komentářích k deklinaci zájmena *ten* navíc dočteme, že v instrumentálu „bylo [kromě v paradigmatu zmíněného tím] tým, oným, jedným" (ZIKMUND, 1865, 71).

Genitivní forma *jedného* mohla do Smetanova projevu proniknout pod vlivem tvaru *jedneho*, který je běžný ve středních Čechách (BALHAR a kol., 2002, 394–395; zdloužená varianta *jedného* typická pro východní Moravu Smetanu naopak ovlivnila jen stěží). Stejně tak může z mluveného úzu pocházet tvar instrumentálu *jedným*, který je rozšířen přes severozápadní, západní a střední Čechy do oblasti východočeské a dále zasahuje většinu nářečí českomoravských (BALHAR a kol., 2002, 396, 398–399).

Dva, oba

Podobně jako substantiva *ruce*, *nohy* a *prsa*, o nichž jsme pojednali výše, nesou pozůstatky duálové deklinace také číslovky *dva*, *oba*. Neadekvátní tvary se u Smetany vyskytují:

v genitivu: *do dvouch děvčat*; *s textu obouch osob*;

v dativu: *Co se týče ouvertury ke "Dvoum vdovám„*;

v celku Smetanou psaných dopisů dále:

v genitivu: *obouch konců*;

dativu: *jak to vypádá s partiturou ku "Dvoum vdovám?„*; *za libretto ke "Dvoum vdovám„*; *Vám oboum extra i nadále budu platit*; *nám oboum dají ty pání pokoj*; *dodatky ku "Dvěm vdovám„*;

v lokálu: *V obouch skladbách*; *v obouch prvních jednáních*; *na obouch stranech*.

Frekvenci číslovky *dva* ve Smetanově korespondenci zvyšuje skutečnost, že se vyskytuje v názvu Smetanovy opery *Dvě vdovy*. Kromě případů, které jsou zaznamenávány výše, však není skloňována, srov.:

v genitivu: *díky za přepracování "Dvě vdov„*; *výtah "Dvě vdov.„*; *stran provozování "Dvě vdov„*; *první provozování „Dvě vdov"*; *pokračovat v provozování "Dvě vdov„*.

Jindy není skloňován celý název, srov.:

v genitivu: *Ze "Dvě vdovy.„*;

v dativu: *na základě kontraktu ku "Dvě vdovy„*;

v lokálu: *uzavřel při "Dvě vdovy„*.

Oproti výše uvedeným 20 případům užití neadekvátních tvarů se v celku Smetanou psaných dopisů naopak vyskytuje v genitivu 12× *dvou* (+ 1× ve složenině *dvou až půltřetí měsíční prázdniny operu přerušovaly*); 9× *obou*; v lokálu 1× *dvou* a v dativu 1× *dvěma*.

V korespondenci Josefa Srba jsme zaznamenali pouze tvary náležité. V celku přijaté korespondence jsme naopak tvary typické pro obecnou mluvu u některých pisatelů zachytili, např.:

ze dvouch třetín (Josef Paleček);

k „Dvoum vdovám" (Jan Ludevít Procházka);

[pozdrav] *oboum ctěným rodinám* (3×); *dal oboum* [...] *po exempláru* (vše u Josefa Jiránka).

Jako správný genitivní a lokálový tvar je u číslovek *dva*, *oba* dobovými gramatikami označována podoba *dvou*/*obou*, v dativu a instrumentálu pak *dvěma*/*oběma* (HANKA, 1849, 141–142). Tvary *dvouch*/*obouch* a *dvoum*/*oboum* (nebo instrumentálové, u Smetany ovšem nedoložené, *dvouma*/*obouma*) jsou hodnoceny jako vlastní „obecnému mluvení" (HANKA, 1849, 142), jako „prostonárodní" (HATTALA, 1857, 246), jako vyskytující se „v řeči obecné" (ZIKMUND, 1865, 79). Dativní tvar *dvoum* připouští teprve Tomíčkova mluvnice (TOMÍČEK, 1867, 99–100).

Pokud jde o územní rozšíření Smetanou užitých tvarů *dvouch*, *obouch* a *dvoum*, *oboum*, pokrývají téměř celé české jazykové území (srov. BALHAR a kol., 2002, 398, 400–401).

Tři

Neadekvátní tvary se vyskytly také u číslovky *tři*, a to v genitivu:

v Jirchařích u třech pivoněk č. 12;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

ze třech nejlepších svých oper; *u "Třech jezdcův„*; *v Jírchářich u třech pívoňku č. 12*.

Proti tomu však Smetana píše také:

do nejisté doby dvou, tři snad i čtyr let; *Strávil jsem u Vás tří hezkých dnů*.

V korespondenci Josefa Srba se číslovka *tři* v genitivu nevyskytuje, v celku přijaté korespondence se v genitivu objevuje jen noremní tvar *tří*. Na obecnější rozšíření tvaru *třech* ale můžeme usuzovat z poznatků Bohuslava Havránka o jazyce Karla Hynka Máchy, genitiv *třech* je Máchou užíván, platí to však jen pro texty neliterární (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 170).

To, že tvar *třech* nebyl omezen jen na projevy několika mluvčích, potvrzují také dobové gramatiky. V paradigmatech uvádějí v genitivu podobu *tří*, v připojených komentářích si ale někteří autoři všímají i pronikání tvaru *třech*. Tak je tomu u Hanky, který však tvar *tří* považuje za „lepší" (HANKA, 1849, 142), Zikmund charakterizuje *třech* jako vyskytující se „v řeči obecné" (ZIKMUND, 1865, 80), Hattala ve své mluvnici pouze konstatuje, že vedle *tří* se „již i ve spisech" objevuje *třech* (HATTALA, 1857, 246–247). Pouze Tomíček se o tvaru *třech* nezmiňuje (srov. TOMÍČEK, 1867, 100).

Genitivní tvar *třech* je rozšířen na celém českém jazykovém území (BALHAR a kol., 2002, 400, 402–403) a dnes proniká i do spisovného jazyka (je ale hodnocen jako hovorový).[120]

[120] Co se týče číslovky *čtyři*, nemá Smetana s jejím skloňováním potíže, užívá ji však výhradně v podobě *čtyr-*. Ve 100 primárně zkoumaných dopisů se objevuje jen ve složeninách: *čtyrruční vydání náleží již firmě Fr. A. Urbánek*; *Posilám prozatim čtyrruční výtahy*, v celku Smetanou psaných dopisů dále např.: *do nejisté doby dvou, tři snad i čtyr let*; *během čtyr roků*; *pro čtyry ruce*; *Co se týče čtyrručních výtahu*.

Obměna *čtyř-* × *čtyr-* je pouze jevem hláskoslovným, navíc gramatiky z 19. století staví na rozdíl od dnešní kodifikace formy s *ř* i *r* vedle sebe jako rovnocenné (v nominativu, popř. vokativu životných maskulin je však možné jen *čtyři*; srov. HANKA, 1849, 142; ZIKMUND, 1865, 80). Tomíček doplňuje, že tvary s *r* jsou rozšířené „v běžném životě", odkud pronikají i do projevů spisovatelů (TOMÍČEK, 1867, 101), hodnocení jevu nalezneme také u Hattaly, který tvrdí, že „jsou [...] nyní tvary s neústrojným r m. ř vůbec oblíbenější" (HATTALA, 1857, 246). K problematice se vyslovuje také *Brus jazyka českého*, v němž se uvádí, že: „...obě formy jsou sice dobré, než *čtyři* pro všecky rody jest tvar starší a správnější" (Brus jazyka českého, 1881, 16).

4.2.1.2.5 Obecné mluvenostní tendence u jmenných tvarů

Unifikace koncovek v instrumentálu plurálu

Z mluveného úzu do Smetanovy korespondence proniká rovněž sklon k unifikaci pádových koncovek v plurálu. Tato tendence se projevuje zejména v instrumentálu plurálu substantiv všech rodů, kde se prosazují koncovky (vokál +) *-mi*, event. (vokál +) *-ma*, které jsou nehomonymní s jiným pádovým zakončením, a svou jednoznačností jsou proto výhodné, např.:

s těmi videmi; *s titulemi*[121]; *vkusnými rantlemi*; *s recitativami a novými čisly a osoby*; *mistami*; *s děvčatama*;

koncovku (vokál +) *-ma* se 2× objevuje také u zájmen *s níma*, *s míma* (následující substantivum už má však koncovku adekvátní: *děvčaty*);

z celku Smetanou psané korespondence dále (vokál +) *-mi*:

s recitativami misto prosou; *s špektaklemi a la "kouzelná nožka„*; *s kobercemi*; *se strojemí*; *s hostmí*; 4× *s místami*; *uzavřenými patrami*;

(vokál +) *-ma*:

s recitativama; *s urokama*; *s peráma*; *s penězma*; *s musikaliéma*; *mezi polkama*;

tato koncovka se dále 2× vyskytuje u adjektiv: *několika zlatýma*; *jsem Vám ostatníma* [symfonickými básněmi] *k službám*;

a (vedle dvou výše uvedených případů) také 2× u zájmen: *s ni/íma*.

V ostatních případech Smetana užívá adekvátní instrumentálové koncovky:

u feminin, např.:

se všemi vyminkami; *ze všemi podminkami*; *s přiložkami*; *hemží se* [...] *chybami*; *posetá krásnými růžemi*; *Za hranicemi*;

ale také u maskulin a neuter, např.:

mezi pány a mnou; *před všetečníky*; *s duchi*; *mně těmi nejupřimnejšími city naplňuje*; *s takovými* [...] *svyzelí*; *svými srdečnými diky*; *s hlasy*; *s dukáty*; *s novými čisli a dodátky*; *se sborem a soli*; *s* [...] *děvčaty*.

O tom, že Smetana má na jedné straně povědomí o existujících koncovkách, ale že na druhé straně přesně neví, k jakým základům je má připínat, by mohl svědčit doklad, v němž střídá různé koncovky: *s recitativami a novými čisly a osoby*, anebo případy,

[121] Zde však vyvstává otázka, zda jde o průnik femininní koncovky jen do instrumentálu pl., Smetana totiž toto substantivum skloňuje jako femininum i jindy, např.: *cizích titul*, *ostatních titul*. V Kottově slovníku najdeme *titul* jako maskulinum (v genitivu ovšem může mít koncovku *-u* i *-e*; srov. heslo *titul* in KOTT, 1884, 92).

kdy instrumentálovou koncovku maskulinní spojuje s femininním základem (kromě výše uvedeného tvaru *s* [...] *osoby*) např.: *s těmi velkymi firmi německými*; *s nejvíce oblibenými zpěvohry*; *se ale taký hemží lahodnými melodickemi kantileny*. Je ale také možné, že Smetana (někdy) za dostatečný signál daného pádu vnímá koncovku adjektiva, a tak vedle stojící substantivum ponechává v nominativu plurálu.

V korespondenci Josefa Srba se unifikované tvary instrumentálu plurálu nevyskytují. O všeobecné rozšířenosti daného jevu by však mohl svědčit pohled do celku přijaté korespondence. Vyskytuje se zde např.:

místami; *s italianskými koncemi* (obojí Josef Paleček);

dubovýma prknama; *nás po 6 hod. mořil výtečnostma své školy*; *s repeticema* (vše Josef Jiránek);

objevují se i doklady, kde pisatelé koncovky střídají např.:

s bohatýma hejskami (Hynek Vojáček);

*s bohatýma pentlem**i*** (Josef Paleček);

skromnými našema silami (Adolf Lorenz).

Užití koncovek (vokál +) *-mi* v instrumentálu maskulin a neuter je, jak dokládá Bohuslav Havránek, běžné rovněž v neliterárních i literárních textech Karla Hynka Máchy (zakončení na *-ma* se však u Máchy objevuje jen v denících a dopisech; srov. HAVRÁNEK, 1963c, 169). Havránek dodává, že to přitom bylo v souladu s tím, co uváděly některé starší mluvnice. Připnutí koncovky *-y* k femininům (*s těmi mlhy*, *za šedými hory*), k němuž u Máchy ojediněle dochází a které jsme zjistili i u Smetany (srov. výše *s nejvíce oblibenými zpěvohry*), Havránek hodnotí jako „ojedinělá nedopatření“ (HAVRÁNEK, 1963c, 167).

Dobové příručky užití zakončení vokál + *-mi* u maskulin ve výjimečných případech připouštějí, a to tehdy, když se tím brání dvojsmyslu vznikajícímu z důvodu homonymie akuzativu a instrumentálu plurálu maskulin (srov. HANKA, 1849, 115–116; HATTALA, 1857, 180–181; ZIKMUND, 1865, 26; totéž se dočteme rovněž u Tomíčka, který navíc dodává, že: „...někteří ale mluví též: s holubama, šatama, stromama“; srov. TOMÍČEK, 1867, 28).

Unifikace koncovek adjektivní a zájmenné deklinace v nominativu plurálu

V rámci deklinace adjektivní a zájmenné nalézá tendence k unifikaci koncovek své vyjádření rovněž ve sjednocení podoby nominativu plurálu všech tří rodů. Dominantními se v tomto případě stávají tvary vlastní rodu mužskému neživotnému a ženskému, které pronikají i k maskulinům životným a neutrům (u adjektivní deklinace jde o nenoremní tvary reflektující pravidelnou hláskovou změnu, a to úžení *é* > *í*).

Unifikační tendence se u Smetany u maskulin životných projevuje:

u adjektiv, např.:

my český [skladatelé] [...] *se nemusíme bát*; *táli mně na mysli vždy ctěný členove*; *dokuď tu budou mladý Polákové*; *Wenzigový*[122] *dědičí* [...] *mají právo na to*; *jste-li totíž docela odstěhovaný*;

a u zájmen, např.:

umlknou všickní ty páni; *ty páni* [...] *neurčili*; *ty páni z konsortia*; *ty neměcky páni*; *Tu radost ale mě ty páni kalejí*; *mám ještě jiný estheticky cit, než tyto páni*; *všeliký ty křiklouni a mudrlanti*; *mněli všecky zpěvaci tremu*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

mně ty páni doktoři elektrisirují; *Ať Pražský páni se dozvědí*; *s hostmí, který* [...] *obecenstvo přitáhli*.

Unifikované koncovky pronikají také k neutrům, podařilo se nám však zachytit jen nemnoho případů, u zájmen např.:

každé místo bylo applaudováno, některe i opakovány; *tyto místa*;

u adjektiv z celku Smetanou psané korespondence např.:

děvčata [...] *nejsou dosud zvaný*.

Vedle toho se u neuter objevují nezúžené adjektivně skloňované tvary podle maskulin neživotných a feminin (*na mé díla*, *místa, které*...), k tomu více viz oddíl 4.2.1.1.3.

Ani u Josefa Srba, ani v celku přijaté korespondence jsme unifikované tvary nezachytili. Pokud jde o dobové gramatiky, unifikované tvary nepřipouštějí, uváděná paradigmata obsahují formy, jež jsou i dnes považovány za spisovné (srov. HANKA, 1849, k adjektivům 139, k zájmenu *ten*/*tento* 149, k zájmenu *můj* 150; HATTALA, 1857, k adjektivům 227–228, k zájmenu *můj* 237, k zájmenu *ten* 239–240; ZIKMUND, 1865, k adjektivům 60–61, k zájmenu *ten* 70, k zájmenu *můj* 75). Teprve Tomíček se k průniku unifikovaných koncovek vyjadřuje, v deklinačních vzorech má sice

[122] Zde se navíc setkáváme s průnikem složené adjektivní deklinace k přivlastňovacímu zájmenu (k tomu viz oddíl 4.2.1.2.2).

v koncovkách *é* a *á*, ale následně píše, že „v obyčejném životě [...] é a á proměňují se do ý“ (TOMÍČEK, 1867, 53–54, k zájmenu *můj* 118, k zájmenu *ten* 121).

Úžení *é* > *í* a unifikace paradigmatu adjektivní deklinace

Jak bylo naznačeno výše, úžení sledujeme v plurálu u maskulin neživotných a feminin, zúžené tvary se stávají podkladem unifikace plurálových tvarů adjektivní deklinace všech tří rodů (maskulin neživotných i životných). U neživotných maskulin se ve Smetanových dopisech objevují např. následující zúžené podoby (z hlediska syntaktického se mohou nacházet v pozici přívlastku i ve jmenné části přísudku jmenného se sponou, to platí i o příkladech uvedených dále u jiných rodů):

u adjektiv: *se* [...] *ozvou ty tajuplný zvuky*; *Poměry hmotné jsou* [...] *smutný*; *foukaci nástroje mohli byt* [...] *vynechaný*; *aby hlasy* [...] *nebyly* [...] *vypsaný*;

zájmen: *komponování* [...] *veršů, ktery už sammi v sobě mají hudbu*; *abych zamezil nešvarý, který se zde z předešlých dob zahnízdili*;

číslovek: *Druhý sešity* [...] *vyjdou*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

ty krásný domky [...] *dělaji s toho malý raj*; *ty kartáčky na zuby* [...] *nejsou mý, – nybrž Vaše*.

U feminin se vyskytuje např.:

jednotlivě přednešený [scény]; *povstanou zmotaný fráze*; *ty droubounky* [skladby budou] *v prostřed*; *osoby* [...] *aby byly dramaticky*; *byly moje dcery i s maminkou nemocný*; *změny jsou* [...] *opravený*; *jsou obě* [...] *zdravý*;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

mám plný ruce práce; *přestanou ty věčný vyčítky*.

Zúžené tvary se v rámci adjektivní deklinace u Smetany objevují také v singuláru, i v tomto případě souvisí úžení s unifikací. Můžeme předpokládat, že Smetana měl koncovky s *-ý-* zažité, proto je šíří i tam, kde nejsou náležité, koncovky jsou takto v rámci celého paradigmatu sjednoceny do podoby s *-ý-*.

Zúžené tvary v singuláru se u Smetany nacházejí u adjektiv, např.:

k novýmu roku; *v novým bytu*; *abych se* [...] *věnoval slohu oblibenýmu*; *o dobrým následku*; *po štědrým dnu*; *v oluvkovým nákresu*; *do síně školy veřejný*; *Je to smutný*; *líbretto bylo německý*; *Vše tajuplný, něžný a také výrazný*; *Dostal jsem* [...]

kategorický ponaučení; *pro piano samotny*; *na patřičným místě*; *při díle tak rozsáhlým a vážným*; *v celým těle*;

i adjektivně skloňovaných zájmen, např.:

k mýmu prozpěchu; *k mýmu koncertu*; *mýmu mozku by škodilo*; *mímu bratrovi*; *na rodním domě mým*; *v mým koncertě*; *o mým jubileu*; *Tvýmu otci*; *po Tvým psaní předešlým*; *jednotný stýl* [...] *na kterým si mnoho zakládám*; *v kterým* [psaní] *Vám vědomosti dávám*; *přípis od hudební firmy* [...] *v kterým se mi nabýzi*; *v jakým bahně sedí*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

při neobyčejným nadání; *v tom novým rouchu*; *ve svým zdravým a šťastným žití*; *v mým zvyku*; *odpovězte ve jménu mým*; *v mým rozmrzeným humoru*; *v mým novým neštestim*; *v Tvým psaníčku*.

Na druhou stranu užívá Smetana také koncovky nezúžené, např.:

od nového družstva; *k bezplatnému provozování*; *K Vašemu lichotivému psaní*; *takového mrzutého, chorobného mrzaka*;

mnohé další případy bychom mohli doplnit z celku Smetanou psaných dopisů, např.:

za svého čestného člena; *na zlepšení mého smutného osudu*; *žádného uměleckého balletu*.

Jestliže je za sebou více adjektivních nebo zájmenných výrazů, neplatí (jak by se mohlo na základě výše uvedených příkladů zdát), že mají všechny koncovku zúženou nebo nezúženou. Někdy Smetana obě podoby v rámci jednoho syntagmatu kombinuje, např.:

po ňákem takovým váčku;

nebo z celku Smetanou psaných dopisů, např.:

při svým smutném stavu; *v mým trapném osudu*.

Pokud pro srovnání dohledáme alespoň některé tvary v celku Smetanovy korespondence, zjistíme, že více než 800× se u adjektiv a zájmen vyskytuje v genitivu koncovka *-ého*, proti tomu 23× *-ý/yho*, z toho17× v příjmení s adjektivním skloňováním (např. *Novotnýho*, *Strakatýho*, *Starýho*, *Skrejšovskyho*). Tyto případy je přitom nutné ponechat stranou, užití dané koncovky totiž může být motivováno snahou zachovat zřejmou výchozí podobu jména.[123]

[123] Naopak *-ého* se u vlastních jmen vyskytuje jen 8× (*Hostinského*, *Novotného*, *Podlipského*, 2× *Pokorného*, *Rychnovského*, *Starého*, *Strakatého*).

Více než 200× se u adjektiv a zájmen vyskytuje v dativu koncovka *-ému*, proti tomu 32× *-ý/ymu*, z toho ale 14× opět ve vlastním jméně (např. *Chvalovskýmu*, *Novotnýmu*, *Starýmu*).[124]

Jestliže se zaměříme pouze na tvary přivlastňovacích zájmen, budou poměry v celku Smetanou psané korespondence následující:

gen. sg. *mého* 125×, *mýho* 0×; *tvého* 10×, *tvýho* 0×; *svého* 48×, *svýho* 0×;

dat. sg. *mému* 14×, *mýmu* 5×; *tvému* 6×, *tvýmu* 1×; *svému* 14×, *svýmu* 0×;

lok. sg. *mém* 20×, *mým* 31×; *tvém* 2×, *tvým* 4×; *svém* 29×, *svým* 12×.

Z uvedených kvantitativních údajů je zřejmé, že u Smetany převládají noremní nezúžené tvary (převahu zúženého tvaru jsme zjistili jen v lokálu sg. zájmena *můj*).

V dopisech Josefa Srba jsme se se zúženými koncovkami nesetkali (i u příjmení majících povahu adjektiva jsou koncovky nezúžené, např. *Černého*, *Novotného*, *Pokorného*, *Rozkošného*, *Stropnickému*). Prostřednictvím sond do korespondence přijaté jsme ojediněle zúžené tvary adjektiv zachytili, např.:

by jste na psal russký podmýnky honoraru (Josef Paleček);

vytlačeno bude posádkou kamenů, o který je zde taková nouze (Josef Jiránek).[125]

Úžení v koncovkách adjektivní flexe zjišťuje také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy, objevuje se však pouze v textech neliterárních (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 166).

Podle dobových gramatik jsou náležité tvary nezúžené, tvary se změnou *é* > *í* nejsou zmiňovány ani v následných komentářích (srov. HANKA, 1849, k adjektivům 139, k zájmenu *můj* 150; HATTALA, 1857, k adjektivům 227–228, k zájmenu *můj* 237; ZIKMUND, 1865, k adjektivům 60–61, k zájmenu *můj* 75). Ke zužování se autoři vyslovují pouze v oddílech věnovaných hláskosloví: např. Hattala píše o tom, že „obecný Čech“ místo *é* vyslovuje *í*, jako příklad uvádí *dobr-ího*, *-ímu* (HATTALA, 1865, 117), u Zikmunda nalezneme poznámku, že „se dlouhé é zaměňuje v řeči obecné po souhláskách tvrdých zhusta dlouhým ý“, tvrzení je doplněno příkladem *dobrého* – *dobrýho* (ZIKMUND, 1865, 6).

Úžení je např. oproti diftongizaci *ý* > *ej* v projevech mluvčích hojně rozšířené i dnes. Na tom, že jsou zúžené tvary proti tvarům diftongizovaným pociťovány méně

[124] Naopak *-ému* se v příjmeních objevuje jen 2× (*Novotnému*, *Slavkovskému*).

[125] Zúžené tvary se v přijaté korespondenci vyskytují stejně jako u Smetany i u vlastních jmen, např.: *Od Holýho*; *Holýmu* (obojí Josef Jiránek); *p. Dr. Strakatýmu* (Josef Paleček).

příznakově, se jistě podílí i skutečnost, že *-ý-* je v některých koncovkách adjektivní deklinace náležité (k tomu srov. např. rozbor současné korespondence in HLADKÁ, 2013b, 61–98).[126]

4.2.1.2.6 Slovesa

Jevy z obecného mluveného úzu

Tvary typu *pozdravuju*, *pozdravujou*

Co se týče slovesných tvarů, pronikají do Smetanova vyjadřování z mluveného úzu tvary 1. os. sg. indikativu prézenta aktiva sloves 3. slovesné tř. zakončené na *-u*, např.:

acceptuju, *děkuju*, *nereflektuju*, *se obdivuju*, *obtěžuju*, *potřebuju*, *pozdravuju*, *protestuju*, *přeju*, *sleduju*, *zahraju*;

a tvary 3. os. pl. indikativu prézenta aktiva těchto sloves zakončené na *-ou*, např.: *pozdravujou*, *presentujou*, *si* [...] *přejou*.

Mnohé další příklady lze doplnit z celku Smetanou psané korespondence, např.:

ohlašuju, *určuju*, *vylučuju*, *vyžaduju*, *žiju*; *degradujou*, *opakujou*, *udržujou*, *zamlčujou*, *zdržujou*.

Celkově se ve Smetanou psaných dopisech u zmíněného slovesného typu koncovka *-u* vyskytuje 107× a *-ou* 28×. Sledovat míru výskytu koncovek *-i* a *-í* je vzhledem k tomu, že korpus není morfologicky označkován a že se ve Smetanových dopisech projevuje rozkolísaná kvantita vokálů, velmi obtížné. Koncovka *-i* se objevuje i v plurálu (*Čísla neexistuji*; *kde zrovna se zdržuji ty dámy*), naopak *-í* je opakovaně i v singuláru (*nerad korespondují*; *Já dokončují*; *budu já s upravením hotov, na kterém* [...] *pracují*; *Nehněvej se, že Tě zase obtěžují*; *Srdečně Tě líbám a pozdravují co Tvůj*

[126] Stejně tak je tomu nejspíše i v korespondenci Bedřicha Smetany, kde je diftongizace *ý* > *ej* proti úžení *é* > *í* mnohem méně častá. Víckrát se objevuje v koncovce adjektiv nebo zájmen, ale jedině tehdy, pokud je *ý* v koncové pozici (tj. koncovky *-ejch*, *-ejm*, *-ejma* se u Smetany nevyskytují vůbec). V celku Smetanou psaných dopisů zaznamenáváme diftongizaci *ý* > *ej* v koncové koncovkové pozici 12×, např.: *poctivej*, *hluchej*, *malovanej*, *mrzutej*, *žádnej*, *ňákej*.

K diftongizaci dochází i v základech slov, v celku Smetanou psaných dopisů se objevuje např.: *bejt/bejvat*, *mejt*, *tejden*, (*na*)*nejvejš*. O tom, že si Smetana uvědomuje příznakovost výrazů se změnou *ý* > *ej* v základu, by mohlo svědčit, že se kromě *nejvejš* vyskytují jen v dopisech rodinných.

Ke změně *ý* > *ej* po tvrdých hláskách srov. BALHAR a kol., 2005, 79–82, v oblasti středních a severovýchodních Čech, která nás s ohledem na Smetanu zajímá, bývají běžné podoby s *-ej-*.

Podíváme-li se do Kottova slovníku, zjistíme, že u většiny uvedených slov je preferována podoba s *-ý-*: např. *mýt*, *týden*, podoby *mejt* a *tejden* jsou hodnoceny jako vyskytující se v obecné mluvě (srov. heslo *mýti* in KOTT, 1878, 1096, *týden* in KOTT, 1884, 250). V Kottově slovníku najdeme ze sledovaných výrazů jen *vejš* (s odkazem na *výš*, srov. KOTT 1884, 600).

V přijaté korespondece jsme zachytili nemnoho případů diftongizace *ý* > *ej*, např.: *...sem byl co pianista hejčkaný* (Josef Jiránek).

věrný přítel; *Od včerejška čtu a deklamují si Vaše verše*; *že se sám obdivují*), vyhledávání tudíž vyžaduje náročné ruční dotřídění. Pro zjištění poměru výskytu obou koncovek jsme ho provedli alespoň u koncovky *-i*, ta se u hledaného tvaru 1. os. sg. vyskytuje u daného slovesného typu pouze 25×.

V dopisech Josefa Srba jsme zachytili jediný podobný případ, a to ve 3. os. pl.: *slibujou*. V celku přijaté korespondence se koncovka *-u* místo *-i* ve 3. os. sg. u daného typu sloves vyskytuje 19×, např.:

Děkuju (Jan Neruda); *hraju* (Josef Jiránek); *Lituju* (Jan Strakatý); *rozehřeju* (Jan Ludevít Procházka); *žiju* (Adolf Čech);

-ou místo *-í* ve 3. os. pl. se kromě výše uvedeného výrazu z korespondence Josefa Srba objevilo pouze 1×:

Napravník, Vojáček Vás pozdravujou (Josef Paleček).

Podobně tyto tvary zaznamenává také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy, zjišťuje však, že je Mácha užívá spíše v textech neliterárních (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 179).

Pokud jde o poznámky k časování sledovaných sloves v dobových gramatikách, pouze Hattala má v 1. os. sg. jen *-i* a ve 3. os. pl. *-í* (srov. HATTALA, 1857, 276 slovesa typu *bíti* a HATTALA, 1857, 304–305 slovesa typu *kupovati*). Ostatní autoři uvádí oba typy koncovek (srov. HANKA, 1849, 159; ZIKMUND, 1865, 99, 122; TOMÍČEK, 1867, 168, 169), z jejich komentářů však vyplývá, že *-i* a *-í* vnímají jako stylově vyšší. Hanka je hodnotí jako „jemnější“ (HANKA, 1849, 154); Zikmund k paradigmatu doplňuje, že v 1. os. sg. *-u* „praví se nyní raději” (ZIKMUND, 1865, 100), „jest obyčejnější“ (ZIKMUND, 1865, 123), ve 3. os. pl. *-ou* „říká se v řeči obyčejně [...] místo spisovného“ [...] *-í* (ZIKMUND, 1865, 100), jinde dodává, že *-ou* místo *-í* „praví se v řeči obecné“ (ZIKMUND, 1865, 123). Tomíček koncovky *-i*/*-í* charakterizuje jako ty, které jsou běžné „v řeči písemní“ (srov. TOMÍČEK, 1867, 168, 169).

Prézentní tvary pro 1. osobu plurálu zakončené na *-em*

Z mluveného úzu dále pochází tvar 1. os. pl. indikativu prézenta aktiva bez koncového *-e*:

jak Vás přepadnem;

opakovaně se tato forma objevuje u slovesa *moci*:

můžem hovořit; *můžem* [...] *se zjednotit*; *můžem byt*

a u sloves *jít* a *jet* a od nich utvořených odvozenin:

nevyjdem; *my přijedem*; *jedem*.

V celku Smetanou psané korespondence se vyskytuje (*ne*)*mů/užem* 7×; *-jdem* 5× (kromě výše uvedeného *nevyjdem* ještě *najdem*; *přejdem*; *přijdem*; *sejdem*); *-jedem* 5× (kromě výše uvedeného *jedem*; *přijedem* ještě *příjedem*; *ujedem*; *Jedem*); 5× *budem*, (z toho 4× jako součást opisného futura: *budem vidět*; *se budem* [...] *stěhovat*; *budem* [...] *svatit*; *budem sestavovat*; 1× jako plnovýznamové sloveso: *V ponděli budem zase v Praze*); z ostatních sloves se kromě výše uvedeného *přepadnem* objevuje ještě *nepotřebujem*; *pošlem*; *zůstanem*. Celkem jde o 26 případů.

Uvedené formy nejsou ve Smetanově korespondenci užívány výlučně. Celkem se tvary se zakončením *-eme* objevily 57×. U opakovaně se vyskytujících sloves jsme v celém korpusu sledovali poměr výskytů tvarů 1. os. pl. indikativu prézenta aktiva s koncovým *-e* a bez něj:

oproti 5 výskytům *-jdem* se 1× objevilo *-jdeme*;

oproti 5 výskytům *-jedem* se 4× objevilo *-jedeme*;

naopak koncové *-e* převažovalo u *budeme* a *můžeme*:

oproti 5 výskytům *budem* se 14× objevilo *budeme*;

oproti 7 výskytům (*ne*)*mů/užem* se 18× objevilo (*ne*)*mů/užeme*.

Někdy stojí tvary s koncovým *-e* a bez něj dokonce těsně vedle sebe:

My jedeme do Prahy dne 11ho května v pátek ranním vlakem, zůstanem pres sv. Jána Nep. v Praze, a určíme společný odjezd z Prahy.

Zkoumaný jev se vyskytuje i v dopisech Josefa Srba:

zahrajem, *potřebujem*.

Zachytili jsme jej také v celku přijaté korespondence, např.:

provedem (Jan Ludevít Procházka); *pošlem* (Josef Paleček); *provedem*; *Potřebujem* (obojí Jan Neruda); *odjedem*; *budem jíst*; *budem mít*; *jestli se dohodnem*; *Zítra se sejdem* (vše u Josefa Jiránka).

To, že jde o záležitost hojně se objevující, dokládají výroky autorů dobových gramatik: od HANKY („V eme [...] odpadává rádo poslední e“; 1849, 173)[127] přes HATTALU („m jen v obecné češtině zhusta [...] slýchati“; 1857, 262) po ZIKMUNDA („-e zhusta odpadá“; 1865, 94) a TOMÍČKA, který si všímá, že *-e* u tohoto tvaru někteří spisovatelé vynechávají (1867, 169).

[127] Ve vlastním textu jen o něco dále Hanka sám užívá tvar 1. os. pl. indikativu prézenta aktiva bez *-e*: „V sprosté řeči **prodlužujem** takové í v její“ (HANKA, 1849, 174; vytučnění L. R.).

Prézentní tvary slovesa *moci*

Z jevů pocházejících z obecného mluveného úzu se v celku Smetanovy korespondence objevují také tvary *M/mů/užu* (celkem 4×) a *mu/ůžou* (také celkem 4×). Z uvedeného počtu výskytů je zřejmé, že ve Smetanových dopisech nepřevažují, častější je *mohu* (celkem 54×) a *mohou* (celkem 29×).

V přijaté korespondenci jsou užívány výlučně podoby *mohu* a *mohou*. Tvary *můžu* a *můžou* však registruje Bohuslav Havránek v literárních textech Karla Hynka Máchy (HAVRÁNEK, 1963c, 170).

Jako tvary z obecné mluvy jsou tyto formy hodnoceny ve slovníku Františka Štěpána Kotta (srov. heslo *moci* in KOTT, 1878, 1053).

Jevy teritoriálně přínakové, rozšířené v mluvě v Čechách

Kondicionálové tvary

Opakovaně se ve Smetanově korespondenci objevují kondicionálové tvary tvořené podle modelu *by* (*aby*, *kdyby*) + prézentní tvar slovesa *být* + *l*-ové příčestí. Časté jsou zvláště ve 2. os. pl., např.:

Mohlí by jste [...] *poddat*; *mohli by jste* [...] *dávat*;

a to většinou při vykání, např.:

by jste [...] *vyložil*; *by jste* [...] *pujčil*; *by jste byl tak laskav*; *by jste odevzdal*; *by jste* [...] *musel určit*; *aby jste mohl použit*; *aby jste* [...] *obsadil*; *aby jste* [...] *mohla vydat*; *aby Jste* [...] *užívati ráčila*; *kdyby jste* [...] *nalehal*; *kdyby jste* [...] *ponechal*; *kdyby jste* [...] *vrátila*;

v celku Smetanou psaných dopisů se vyskytuje *by jste* 167×; *aby*(*s*) *j/Jste* 66×; *kdyby*(*s*) *j/Jste* 39×.

Ve 2. os. sg. se analogicky objevuje např.:

aby si byl tak dobrý; *aby si* [...] *hleděl zpraviti*; *Kdyby si* [...] *byl cizím* (nebo stažené *by jsi*: *by´s* [...] *vyslovil*, které bychom ale mohli chápat jen jako pravopisnou variantu *bys*).

V celku Smetanou psaných dopisů se nachází *by* (*j*)*si* 17×; *aby* (*j*)*si* 12×; *kdyby si* 6× (*by´s* 4×).

V 1. os. pl. Smetana píše např.:

by jsme prozatím mohli titul nechat stranou; *by jsme se* [...] *odebrati mohli*; *by jsme si* [...] *ustanovili*; *by jsme* [...] *jednali*; *Aby jsme předešli*; *aby jsme* [...] *drželi tajemství*; *aby jsme to spořádali*.

Ve všech Smetanou psaných dopisech se nachází *by jsme* 13×; *aby jsme* 9×; *kdyby jsme* 0×.

Z celku Smetanou psaných dopisů můžeme doplnit také jediný případ užití daného modelu pro tvoření kondicionálu v 1. os. sg.:

by jsem penize poslal.[128]

Ačkoli uvedený způsob tvoření kondicionálu u Smetany převažuje, vyskytují se v celku Smetanou psané korespondence také následující tvary:

ve 2. os. pl. 4× *byste* + *l*-ové příčestí[129] a 17× *abyste* + *l*-ové příčestí (*kdybyste* + *l*-ové příčestí se ve Smetanou psaných dopisech neobjevuje);

ve 2. os. sg. 6× *bys* + *l*-ové příčestí[130] a 5× *abys* + *l*-ové příčestí (*kdybys* + *l*-ové příčestí se ve Smetanových dopisech nevyskytuje ani jednou);

v 1. os. pl. 2× *bychom* + *l*-ové příčestí, jeden z těchto případů je však vázán na název árie *Proč bychom se netěšili* (*tak se musel první sbor: "Proč bychom se netěšili,, opakovat*)[131].

Jedině v 1. os. sg. proti jedinému výskytu *by jsem* převažuje *bych* + *l*-ové příčestí. *Bych* + *l*-ové příčestí se objevuje 450×; *abych* + *l*-ové příčestí 168×; *kdybych* + *l*-ové příčestí 42×.

V dopisech Josefa Srba se kondicionálové tvary tvořené spojením *by* s prézentními tvary slovesa *být* a *l*-ovým příčestím neobjevují. V celku přijaté korespondence jsme je zachytili zvláště ve 2. os. pl., např.:

by jste udělal recitativa; *by jste požádal p. Kolára mladšiho*; *by jste to vzal jen co můj osobní náhled* (vše Josef Paleček);

Byl by jste tak laskav (Jan Ludevít Procházka);

méně často v 1. os. pl., např.:

Pak by sme jeli; *aby sme se trochu ohřáli* (obojí Josef Jiránek);

vynasnažíme se, bysme se vyznamenání žádaného stali hodnými (Hudební spolek v Táboře).

---

[128] Doklad *Dorozumět se s těmi velkymi firmi německými je zapotřebí, aby jsem spolu sestavili hudebniny...* ponecháváme stranou, jde zde jen o přesmyknutí písmen *m* a *e*.

[129] Stranou ponecháváme ne zcela jasný doklad *kdybyli byste mohl* [...] *zaplatit*.

[130] Nejednoznačné *Tak Tě prosím značně, bys si mně častejí psala* ponecháváme stranou.

[131] Teritoriálně příznakový tvar *bychme* (k tomu srov. BALHAR a kol. 2004: 598, 601), který zmiňují dobové gramatiky (viz dále), Smetana nepoužil ani jednou.

Na základě vyhledávání v celku přijaté korespondence však můžeme říct, že výše uvedený způsob tvoření kondicionálu zde nepřevažuje:

v 1. os. sg. se vyskytuje jen *bych*, *abych*, *kdybych* + *l*-ové příčestí, a to celkem 378×;

ve 2. os. sg. pouze *bys*, *abys*, *kdybys* + *l*-ové příčestí, a to celkem 3×;

v 1. os. pl. se tvary *by* (*j*)*sme*, *aby* (*j*)*sme*, *kdyby* (*j*)*sme* + *l*-ové příčestí jen 6×, proti tomu *bychom*, *abychom*, *kdybychom* + *l*-ové příčestí 66×[132];

ve 2. os. pl. se *by* (*j*)*ste*, *aby* (*j*)*ste*, *kdyby* (*j*)*ste* + *l*-ové příčestí 85×, proti tomu *byste*, *abyste*, *kdybyste* + *l*-ové příčestí 279×.

Dobové mluvnice uvádějí kondicionálové formy *bych*, *bys*, *bychom*, *byste* + *l*-ové příčestí (srov. HANKA, 1849, 83, který v 1. os pl. připouští i *bychme* a *bysme*; HATTALA, 1857, 11; ZIKMUND, 1865, 129–131, jenž má v 1. os. pl. i *bysme*; TOMÍČEK, 1867, 174 uvádějící v 1. os pl. i *bychme* a *bysme*). Podob *by jsme* a *by jste* si všímá také Kott, hodnotí je jako špatné (KOTT, 1878, 112).

Zatímco zjištěné tvary v 2. os. pl. je namístě hodnotit jako jev pravopisný, uplatnění stejného modelu při tvoření dalších tvarů je záležitostí systémovou. Domníváme se, že Smetana je přitom ovlivněn místní mluvou, užité formy pro 2. os. sg. a 1. os. sg. a pl. jsou totiž teritoriálně příznakové. Ve 2. os. sg. je téměř na celém českém jazykovém území rozšířena forma *bys*, ale v západní polovině Čech vedle ní funguje dubleta *bysi*, v 1. os. sg. je opět téměř na celém českém jazykovém území *bych*, ale v západních Čechách je jako dubleta užíváno *bysem*, podoba *bysme* pro 1. os. pl. je běžná v celých Čechách a odtud částečně přesahuje na Moravu (srov. BALHAR a kol., 2002, 595, 596, 598–601). Smetana pouze tyto tvary běžné pro projevy mluvené přizpůsobuje projevu psanému, tj. zapisuje je způsobem, který považuje za správný: podle *by jste*, píše *by jsi*, *by jsme* anebo *by jsem*.[133]

Tvary minulého času

Smetana ve svých dopisech občas užívá tvary minulého času v 1. os. sg. a pl. bez pomocného slovesa *být*, jehož funkci přebírá osobní zájmeno:

já komponoval; *My mysleli*;

[132] Některými gramatikami připouštěné *bychme* se v přijaté korespondenci nevyskytuje.

[133] Při vynechání náslovného *j*- může sehrávat roli podoba tvarů minulého času. V jejich případě tvary bez *j*- uvádějí i některé dobové gramatiky (srov. HANKA, 1849, 83; HATTALA, 1857, 9), novější gramatiky už ale mají *js*- (srov. ZIKMUND, 1865, 129–130; TOMÍČEK, 1867, 170), Tomíček si však ve svém *Pravopisu českém dle ústrojnosti českého jazyka* všímá, že *j*- v této pozici bývá vynecháváno (TOMÍČEK, 1862, 12). Více k této problematice viz kapitolu 4.1 Pravopis.

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

já viděl; *já nikdy nežádal*; *já mohl zase mluvit*; *já napsal dlouhá a namahavá díla*; *já nic jiného neznal než: "Prodanou nevěstu„*; *já to zapomněl*; *Já vzal tu routu přes Kostníci*; *Já tajil celé rodinně*; *mí oba* [...] *se vrátili do Jabkeníc*; *my ho ale neviděli.*

V 1. os. sg. jde v celku Smetanou psaných dopisů o 33 případů, v 1. os. pl. o 3 případy.[134] Z těchto počtů výskytu plyne, že uvedené tvary minulého času jsou ve Smetanou psaných dopisech spíše řidší, zcela jasně převažují formy tvořené pomocným slovesem *být* a *l*-ovým příčestím.

V korespondenci Josefa Srba jsme sledovaný způsob tvoření minulého času zachytili pouze jednou: *já však stál na svém*. Jak odhaluje delší kontext: *rozpředla se o tom hádka dosti tuhá; já však stál na svém a tvrdil jsem...*, je užití osobního zájmena v tomto případě primárně motivované zdůrazněním postoje subjektu (a je otázkou nakolik mohl jeho výskyt ovlivnit následné vynechání pomocného slovesa ve formě pro vyjádření minulého času).

V celku přijaté korespondence se vyskytuje např.:

že právě já to byl (František Pivoda);

Já učinil tak; *já se posud domníval* (obojí František Augustin Urbánek);

já mu však dosud nedal ani odpovědi; *já Vás hledal* (obojí Jan Ludevít Procházka).

Pokud jde o názory gramatiků 19. století, u Hanky se dočteme, že k vypouštění tvarů *sem* a *sme* v minulém čase dochází v obecné mluvě, a to tehdy, jestliže jsou nahrazeny zájmeny *já* nebo *my* (HANKA, 1849, 175). HATTALA (1857, 9) a ZIKMUND (1865, 133) vynechání pomocného slovesa připouštějí jen ve 3. os., následující Tomíčkova mluvnice z r. 1867 bez nějakého dalšího komentáře nebo hodnocení konstatuje, že v 1. os. sg. a pl. k vynechávání pomocného slovesa a k jeho nahrazování osobními zájmeny *já* a *my* v minulém čase dochází (TOMÍČEK, 1867, 171).

Uvedené tvary minulého času jsou z hlediska územního typické pro nářečí v Čechách, u formy pro 1. os. pl. ovšem s výjimkou severovýchodní části Plzeňska, kde je běžné *jsme* + *l*-ové příčestí (k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 592–594 pro 1. os. sg. a BALHAR a kol., 2002, 595, 597 pro 1. os. pl.).

[134] Tvary 2. os. sg. tvořené přidáním koncového *-s* k příčestí činnému či ke spojovacímu výrazu jsme nezaregistrovali.

Infinitivy na *-cti*

Dalším teritoriálně příznakovým jevem vyskytujícím se ve Smetanově korespondenci jsou infinitivní tvary zakončené na *-cti*. U Smetany jsme je zachytili u sloves s původním *-st* (ke změně dochází po vsunutí *-d-* z kmene prézentního: *-dst* > *-tst* > *-ct*; k tomu srov. BALHAR a kol., 2002, 486), např.:

u cizího nakládatele se nemohu uvéct; *Změny v opeře mohou si zavéct*;

dále u slovesa *jet* (kam *c* proniká analogicky podle sloves na *-st*; BALHAR a kol., 2002, 486), např.:

Jiránek tam chce ject;

a u infinitivu slovesa *říci* a *moci*, kde probíhá změna infinitivní koncovky *-ci* v *-cti*, resp. *-ct* (*-t* se sem dostává analogicky podle zakončení jiných sloves; BALHAR a kol., 2002, 488), např.:

Mám Vám své mínění řícti; *mohu řícti*; *budu moct zaplatit*.

Jak je z uvedeného patrné, k obměnám podob infinitivu dochází na základě změn hláskových.

Z celku Smetanovou psaných dopisů dále: *vpléct*, celkem 25× se objevuje sloveso *-vélect*(*i*); celkem 18× *-ject*; celkem 29× *-ří*/*i*/***i***ct*(*i*), celkem 20× *-moct*.

Uvedené formy převažují, proti tomu se 0× vyskytuje *-plést*(*i*), jen 3× *-vést*(*i*), 4× *-jet*(*i*), 5× *-říci*, 1× *-moci*.[135]

V dopisech Josefa Srba jsme tento jev nezaznamenali, v celku přijaté korespondence jsme nalezli jediný obdobný případ:

Litují velice že musím odject (Robert Nostic).

Z hlediska teritoriálního jsou infinitivy na *-ct* místo *-st* běžné pro mluvený jazyk velké části území v Čechách, odkud částečně přesahují na západní Moravu (srov. BALHAR a kol., 2002, 489–492, mapovány byly infinitivy *kvést* a *ukrást*). Užší územní rozšíření platí pro infinitiv *ject*: vyskytuje se v západní polovině Čech (srov. BALHAR a kol., 2002, 485–486). Pokud jde o poslední skupinu, zakončení *-ct* vytlačující původní *-ci* proniklo nakonec do spisovného jazyka, František Štěpán Kott však ve svém

[135] Distribuci infinitivních koncovek *-t* × *-ti* jsme nesledovali. Na základě sond učiněných do 100 primárně zkoumaných Smetanových dopisů se zdá, že převažují infinitivy na *-t*. Objevují se však i zakončení na *-ti*, někdy se obě koncovky vyskytují dokonce v rámci jedné věty:
*mohu **ubezpečit**, že dojem na mně byl tak mohutný, že jsem alespoň děj* [...] *co skromný dárek obecenstvu norských zemí **podati** mohl*;
*že by jsme prozatím mohli **t**itul **nechat** stranou, až bude líbretto celé, potom že se dá lehčejí řádný titul **nalézti***;
(vytučnění L. R.).

slovníku tyto podoby (tj. s *-ct* nebo s *-cti*, např. *moct*, *pomocti*, *říct*/*řícti*) ještě hodnotí jako vyskytující se v obecné mluvě (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906).

Příčestí činné

Méně často než jevy, jimiž jsme se zabývali dosud, se u Smetany objevují tvary příčestí činného bez koncového *-l*, předchází-li mu souhláska:

můj jubilejní koncert vypad nad míru skvěle; *aby* [...] *vytísk*;

z celku Smetanovy korespondence dále:

Rád bych si [...] *domá zaved pořádek*; [psík Rokko] *zakous kůřátka*; *jsem* [...] *uposlech*.

V sondách do dopisů Josefa Srba jsme zkoumané tvary příčestí činného nezjistili. V celku korespondence přijaté se nám podařilo zachytit pouze dva obdobné doklady, a to v dopisu Elišky Krásnohorské. V obou případech se však sledovaný tvar vyskytuje jen v názvu árie, který je reprodukcí mluvené řeči (spíše než o doklad průniku tohoto jevu do psaného vyjadřování jde tedy o doklad jeho živosti v mluvě):

nezapomenutelný jest mi klassický výstup: „jak jsem to řek, už je to tak;“; *Na potkání si místo pozdravení zpíváme „jak jsem to řek, už je to tak!“*.

Týž jev registruje také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy (např. *roztlouk*, *sněd*), vyskytuje se však jen v Máchově korespondenci, nikoli v textech literárních (srov. HAVRÁNEK, 1963c, 179).

Poznámky k odsouvání koncového *-l* lze najít v dobových gramatikách. Hanka píše, že: „Na konci l po jedné neb více spoluzvučkách se často pohlcuje: spad místo spadl, utek místo utekl, přiběh místo přiběhl...“ (HANKA, 1849, 175). Hattala hodnotí odsouvání koncového *-l* jako vlastní „obecné češtině“ (HATTALA, 1857, 266). Tomíček si všímá, že „v obyčejném životě vynechává se l: kladl = klad“ (TOMÍČEK, 1867, 134). Pouze Zikmund se o možnosti odsunutí koncového *-l* nezmiňuje, uvádí jen tvary náležité, tvořené příponami *-l*, *-la*, *-lo* (ZIKMUND, 1865, 95).

Z hlediska územního rozšíření jsou podoby činného příčestí bez koncového *-l* běžné v celých Čechách[136] (k tomu srov. mapované podoby příčestí činného in BALHAR a kol., 2002, 539n).

[136] Stranou přitom ponecháváme izolovanou oblast výskytu těchto tvarů v severovýchodní části našeho jazykového území, která nemá se Smetanovou biografií spojitost.

Tvar *nejní*

Teritorálně příznakovým jevem, který stojí na pomezí hláskosloví a tvarosloví, je záporný tvar slovesa *být* pro 3. os. sg. indikativu prézenta aktiva v podobě *nejní*. Jde o podobu, která je vysvětlována jako pravidelná hlásková obměna stč. *nýnie* (tj. po diftongizaci *ý* > *ej*), výskyt *j* je navíc posilován tím, že je i v dalších prézentních tvarech slovesa *být* (*ne-jsem* atd.). U Smetany se objevuje např.:

vinnou moji to nejní; *nejní-li to možne*; *že moje povahá nejní ta, by sloužila k choutce každého*;

z celku Smetanovy korespondence dále např.:

Nového nejní nic; *stráta peněžita tak veliká nejní*; *nejní tu příjemno pro cizinze*; *letos pro mně žádného červná nejní*; *mně* [...] *nejní dovoleno*.

Celkem se tvar *nejní* ve Smetanou psaných dopisech vyskytuje 14×, *není* proti tomu 105×.

Ani v dopisech Josefa Srba, ani v celku přijaté korespondence se záporný tvar *nejní* neobjevuje.

Kott tvar *nejni* hodnotí jako vyskytující se v obecné mluvě (srov. heslo *není* in KOTT, 1880, 127).

Nejní je běžně rozšířeno v celých Čechách (s výjimkou západočeských nářečí a širšího Podkrkonoší), většinou koexistuje s dalšími variantami, jako jediná možná podoba bylo zaznamenáno zvláště ve východních a jižních oblastech uvedeného areálu (BALHAR a kol., 2002, 607–608).

Prézentní tvar slovesa *být* pro 2. osobu singuláru

Ze sledované skupiny mluvených jevů rozšířených na značné části území Čech můžeme z celku Smetanovy korespondence doplnit ještě 2× se objevující tvar 2. os. sg. indikativu prézenta aktiva (plnovýznamového nebo sponového) slovesa *být* ve formě *seš*. U Smetany se ovšem vyskytuje pouze jako *jseš*:

Ty jseš mě všecko na světě; *jseš ve své mladostí ještě příliš odvážná*.

Ani v dopisech Josefa Srba, ani v celku přijaté korespondence se tvar (*j*)*seš* neobjevuje.

O formách *jseš*, *seš* se ve svém slovníku zmiňuje František Štěpán Kott, stejně jako k tvaru *nejní* k nim připojuje poznámku, že jsou vlastní obecné mluvě (srov. heslo *býti* in KOTT, 1878, 114).

Pokud jde o teritoriální rozšíření, pokrývá tento tvar v podstatě střed českého jazykového území, tj. oblast severovýchodočeských nářečí, východní část středočeských dialektů a jihovýchodní okraj jihozápadočeských nářečí, dále celou oblast nářečí českomoravských a dialekty středomoravské (s výjimkou jejich severní a severovýchodní části) (BALHAR a kol., 2002, 605–606).

Jevy výrazně teritoriálně příznakové

Tvary typu *obdařejí*

Do uvedené skupiny jevů patří tvary 3. os. plurálu indikativu prézenta aktiva sloves 4. třídy dnešního typu *prosit* a *trpět* tvořené sufixem *-e/ějí*, např.:

se [...] *hodějí*; *kalejí*; *nepatřejí*; *obdařejí*; *platejí*; *se* [...] *plazejí*; *utržejí*; *stojejí*; *si volejí*; *Braniboři vyplnějí* [...] *veškeré požádavky*;

z celku korespondence Smetanovy dále např.:

Souček, mladší Čech a Doubravský [...] *se* [...] *bavěji*; *že "Libuši,, držejí za obyčejnou, všední, někde i nudnou operu*; *tony vyšších oktav jinák ladějí*; *všude mluvějí*; *Ty maličky* [...] *se mračejí*; *až se navrátejí* [Zdeňka a Boženka]; *skorem nevidějí a neslišejí* [Sofie a Boženka]; *jak dámy nosejí*; *Pastilli tyto položejí se* [...] *na jazýk*; *že se mně ty sammé výminky povolejí*; *o to prosejí* [dítka]; *obě dcerušky* [...] *se* [...] *těšejí*; *které* [skladby] *nyní i budoucně se* [...] *vyplatěji*; *Jak se zhrozejí všecky ty ctihodní lidičky*; *důkladnou komposici zkazejí až k propadnutí*; *take na mně se venkovští zlobějí*.

U uvedených sloves je situace v celku Smetanovy korespondence následující:

opakovaně se vyskytuje *-platě/lejí* 6×; *-volejí* 4×; *těšejí* 4×; *-držejí* 3×; *bavějí* 2×; *z/skazejí* 2×; *-stavějí* 2×; *-viději* 2×; *z/skazejí* 2×; zakončení na *-í* se ve 3. os. pl. indikativu prézenta aktiva u těchto sloves neobjevuje;

u sloves *stát* se ve 3. os. pl. ind. préz. akt. vyskytuje obojí zakončení:

-stojejí 2×, *-stojí* 5×;

ostatní slovesa se ve zkoumaném tvaru objevují pouze jednou, a to ve výše uvedených případech.[137]

[137] Nejspíše pod vlivem těchto prézentních tvarů tvoří Smetana také *l*-ové příčestí jako *dne 13 července jsem vše na čisto dohotověl*; z celku Smetanou psané korespondence dále např.: *bys své zdravy upevněla*; *s hostmí, který* [...] *domi plněli*; *byly by se přání naše vespolek vyplněli*. Proti uvedeným příkladům má Smetana 13× *-hotovil-*, 1× *-pevnil-* a 7× *-plnil-* (jde o výskyty z celku korespondence).

František Štěpán Kott má u těchto sloves v *l*-ovém příčestí příponu *-i-* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906).

Adekvátní koncovku *-í* volí Smetana ve 3. os. pl. indikativu prézenta aktiva u sledovaného typu sloves spíše ojediněle, vedle výše zmíněného *stojí* (např. *Moje skladby stojí Vám k službám*) lze doplnit např.:

A takové [myšlenky] *se arciť nerodí každý den!*; *péro* [...] *děla písmena, která do slova nepatří*; *na co se nesmírně těší* [děvčata]; *až se skrátí dny*; *Hrozí mně kamna v mým pokojčku*.

V dopisech Josefa Srba jsme zakončení na *-e/ějí* ve 3. os. pl. daných slovesných typů nezachytili. V celku přijaté korespondence se objevuje, často jej užívá např. Josef Paleček:

ať se dekorace naznačeji; *Jak to u nás tančeji*; *neplatějí již tolík percent*; *Vám to potom tak zkazejí, že....*; *Národní lísty choději velmi nepořádně*; *Russove na formalitu velmi držejí*.

Objevují se ale i u dalších mluvčích, např.:

že se většinou chodníky dlážději dubovýma prknama (Josef Jiránek);

odpisuji taky do Brna kde mně prosejí hráti v besedě (Ferdinand Laub).

Můžeme doplnit, že tyto tvary zjišťuje v hojné míře také Bohuslav Havránek v různých typech textů Karla Hynka Máchy (např. *řítějí*, *zrosejí*, *zvonějí*, *nestydějí se*, *hledějí*). Do Máchova projevu podle něj pronikají „podle lidového úzu“, Havránek dále dodává, že „tvary takové jsou v době obrozenské v literatuře značně rozšířeny“ (HAVRÁNEK, 1963c, 170).

Dobové gramatiky přitom v těchto případech připouští pouze *-í* (HANKA, 1849, 162; HATTALA, 1857, 284–286, 290; ZIKMUND, 1865, 108–110; TOMÍČEK, 1867, 168). Hanka k tomu však uvádí, že: „V sprosté řeči prodlužujem takové í [koncovku 3. os. pl. 4. a 5. časování, tj. u sloves typu *hledět* a *honit*; pozn. L. R.] v ejí, ačkoli ejí jen začínavým a opětovaným (čas. 7.) náleží [tj. slovesům typu *shánět*; pozn. L. R.]“ (HANKA, 1849, 174). Situaci zde ovšem komplikuje skutečnost, že některá slovesa přecházejí mezi uvedenými slovesnými typy, a tak může být ke stejnému základu připojeno *-í* i *-e/ějí* (všímá si toho např. ZIKMUND, 1865, 110 nebo TOMÍČEK, 1867, 169). K uvedené problematice se vyslovuje také *Brus jazyka českého*. Jeho autoři jednak upozorňují, že u některých sloves dochází ke kolísání (např. je možné *bydlí* od *bydlit* i *bydlejí* od *bydlet*), jednak zdůrazňují, že u některých sloves existuje pouze jedna možnost. Při potížích s rozeznáním toho, zda připojit *-í* nebo *-ejí*, doporučují vycházet z rozkazu pro 2. os. singuláru (Brus jazyka českého, 1881, 20–21).

Pokud jde o slovesa zachycená v odeslané i přijaté korespondenci Bedřicha Smetany, je v jejich případě ve 3. os. pl. indikativu prézenta aktiva možná pouze koncovka *-í*. Přesvědčuje nás o tom pohled do slovníku Františka Štěpána Kotta, jestliže je v daném hesle uveden i zkoumaný tvar, pak je zakončen na *-í* (u sloves *držet* a *vidět* je dokonce výslovně uvedeno, že tvary zakončené na *-ejí* jsou nesprávné; srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906).

Ačkoli by situace ve Smetanově korespondenci mohla být pouze odrazem existujícího kolísání u zkoumaného typu sloves, domníváme se, že zde roli sehrává také místní mluvený úzus. Uvedené formy jsou u daných sloves typické pouze pro část českého jazykového území, setkáme se s nimi v oblasti nářečí středočeských a v severovýchodní části dialektů jihozápadočeských (srov. BALHAR a kol., 2002, 448–449, mapováno je sloveso *nosit*), pojednáváme o nich proto v rámci této kapitoly.[138]

Příčestí činné slovesa *dělat*

Teritoriálně omezené jsou také hláskově obměněné tvary *l*-ového příčestí slovesa *dělat*. Ve 100 primárně zkoumaných Smetanových dopisů se objevuje, např.:

ďáli by; *by to neďálo*; *Přiďal*; *jste uďála*; *Hakon Jarl* [...] *se uďál nelibým*.

Z celého korpusu Smetanou psané korespondence lze doložit celkem 21 výskytů. Zmíněná podoba *l*-ového příčestí však u Smetany není výlučná, naopak převládá forma *-dělal-*, tu Smetana užil celkem 43×.

Ani v dopisech Josefa Srba, ani v celku přijaté korespondence se příčestí slovesa *-dělat* v podobě *-ďál-* nevyskytuje.

Formy *-ďá/al-* zasahují zhruba severovýchodní polovinu Čech s výběžkem přes Prahu na Lounsko (BALHAR a kol., 2002, 515, 518).

[138] Jejich výskyt je z teritoriálního hlediska vysvětlitelný i u pisatelů přijaté korespondence: Josef Paleček pochází z Kolínska, Josef Jiránek z Mladoboleslavska, Ferdinand Laub se narodil v Praze.

4.2.1.3 Jevy, které jsou výsledkem interference češtiny s němčinou

4.2.1.3.1 Přídavná jména

Záměna tvarů přídavných jmen a příslovcí

Ve Smetanou psaných dopisech jsme několikrát zachytili záměnu tvarů adjektiv a adverbií, např.:

co kontrast proti živě, údatně, počínání pohanských obyvatelů;

lehčejí sloh [...] *do této hudby vložit*;

Ostatně podruhy. Zpěchám!;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

aby naše přátelství zůstalo trvanlivě.

Ve 100 primárně analyzovaných dopisů jsme se setkali také s případy:

Diplomaticky by to psaní muselo být; *nezná jiný titule* [...] *nežli německy*.

Přistupujeme k nim však s opatrností, neboť u nich nelze vyloučit, že pouze chybí čárka nad *y*. Zamýšlené výrazy by tudíž měly podobu *diplomatický*, *německý* a byly by výsledkem úžení *é* > *í*.

Méně často jsme zaznamenali užití adjektiva místo adverbia:

zná český psát; *píšu špatně český*; *Též srdečně a přátelský Vás pozdravuje*; *kterou* [...] *tak častokrát a tak vítězné nám podával*, *posel schvalní musí sem a tam psaní donašet*; u prvních tří případů lze ovšem opět namítnout, že jde jen o projev rozkolísané kvantity a jejího problematického značení v psaném projevu.

Z celku Smetanou psané korespondence můžeme dále jmenovat např.:

na [...] *svěření od Tebe též německé psané*.

K záměně, nebo spíše nerozlišení tvarů adjektiv a adverbií u Smetany dle našeho názoru dochází nejspíše pod vlivem němčiny, která zmíněné slovní druhy tvarově neodlišuje.

V sondách do korespondence Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence jsme tento jev nezaznamenali.

4.2.1.3.2 Zájmena

Zájmeno *svůj*

V rámci zkoumání tvarů zájmenných nelze opominout problematiku pronomina *svůj*. Smetana jej proti očekávání neužívá tam, kde přivlastňuje podmětu věty, např.:

nehodlám se vzdáti práva majetku mých oper (navíc s problematickou vazbou); *stratil jsem všechnu chuť všechen interess* [...] *třebas i pro moje vlastní výrobky*; *jím nenechám mojí práci* [...] *pohrabat*; *zapomenu na můj neblahý stav nynější*; *Vás* [...] *budu soužit mým tlacháním, a namáhavými odpovědi*; *Piš tedy brzo / Tvému Tě srdečně / pozdravujicimu přiteli / Bedř. Smetanovi*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

bych tim [...] *a priori devastoval moje vlastní dílo*; *nemohu Vám popsat moje uleknutí.*

Na druhou stranu se lze setkat i s případy opačnými, kdy Smetana užívá zájmeno *svůj*, ačkoli podmětu nepřivlastňuje, např.:

Vždyt Vám pro svoje zdokonalení v umění svém [...] *nezbýva tolik času*; *nespravedlivá kritika u mně vyvolá vždy veselou lhostejnost pro svůj výkon.*

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme se s problematickým užitím zájmena *svůj* nesetkali. V celku přijaté korespondence se objevuje např.:

Z druhých známosti jmenuji p. Rybu, autora své racionální methody pro piano (Josef Jiránek).

Gramatiky 19. století uvádějí, že se zájmeno *svůj* má klást všude tam, kde přivlastňujeme podmětu věty, a užití zájmen přivlastňovacích nezvratných v takových případech označují za chybné (srov. HANKA, 1849, 51–52; HATTALA, 1857, 230–231, 236).

Domníváme se, že uvedené potíže – podobně jako zachycené problémy s rozlišením adjektiv a adverbií – souvisejí se Smetanovým česko-německým bilingvismem. Zvládnutí tohoto jevu může být pro Smetanu obtížnější proto, že z němčiny něco podobného nezná, ve všech odpovídajících pozicích se v ní kladou přivlastňovací zájmena nezvratná. S nutností rozlišovat zvratné a nezvratné přivlastňovací zájmeno se tedy Smetana setkává nejspíše až ve chvíli, kdy si začíná cíleně osvojovat noremní českou gramatiku, němčina mu přitom nemůže být oporou.

4.2.1.3.3 Slovesa

Slovesa s příponami *-í/ýrova-*, *-í/ýruj-*

U Smetany se objevuje skupina sloves s německou kmenotvornou příponou *-í/ýr-*, která jsou z hlediska morfologicko-slovotvorného adaptována tak, že je k tomuto slovesnému základu připojena česká infinitivní kmenotvorná přípona *-ova-* nebo prézentní *-uj-*. U Smetany se vyskytuje:

mám [...] *kassirovat*; *by se kontrolirovalo*; *se mně offeriruje*; *participiruje na zpěvech vážných*; *ryskyrovat se to vždy může*;

z celku Smetanou psané korespondence dále:

mně ty páni doktoři elektrisirují; *mně v ten čas vždy elektrizirují*; *jsem* [...] *na thému tuto fantasiroval*; *gratuliruje*; *participiruje* 2×; *Komická strana prävaliruje*; *restauryruje*; *budu sekundírovat*; *urgirujte*;

připojit můžeme také dnes jedině možné *kopírovat*: *Já jsem* [...] *nechal operu kopirovat*; k dobovému stavu srov. níže údaje ze slovníku Františka Štěpána Kotta;

2× se podoba s *-í/ýr-* objevuje u deverbativních adjektiv:

žádám od Vás odpověd, na mne addressirovanou; *oluvkem pouze skiccirované skladby scházejí*;

v některých případech může užití těchto výrazů souviset s jejich expresivitou, např.:

abych hovíroval blaseovanosti; *Já neumím podlezat, hofirovat*; *jému drošku kažulírovat*; *až by moje opery více po světě kursirovali*; *že si taxiruju své skladby výše, než ředitelstvo*; *zamuzicirujeme*; *člověk je k tomu sekirovan*.

Neplatí však, že by Smetana uvedená slovesa používal výhradně s německým komponentem *-í/ýr-*. Některá z nich se v jeho dopisech vyskytují také bez něj, a to:

elektrisovat 1× + 2× jako slovesné substantivum *elektrisování*, proti tomu s *-í/ýr-* 2×;

adresovat/addresovat 9×, proti tomu s *-í/ýr-* 1×;

gratulovat 9×, proti tomu s *-í/ýr-* 1×;

skicovat, resp. deverbativní adjektivum *skicovaný* (*mám* [...] *tak roztrhaně skicovanou*) 1×, proti tomu s *-í/ýr-* 1×.

Ostatní ze zmíněných sloves má Smetana pouze s *-í/ýr-*, jak je však z výše uvedených dokladů patrné, jejich frekvence je mnohdy omezena na jediný výskyt. Vedle *elektris/zirovat* se pouze tvary od *participirovat* a *hof/vírovat* objevují 2×.

V dopisech Josefa Srba se slovesa, u nichž by byly zkombinovány obě přípony, nevyskytují, slovesa cizího původu řazená k typu *kupovat* užívá Srb bez *-í/ýr-*, např.

gratuluji Vám k Hubičce; *budeme zase co nejdříve korrigovat Libuši*. Skutečnost, že podoby prokazující vliv němčiny byly ještě koncem 19. století zřejmě běžně užívané, však dokládá pohled do celku korespondence přijaté. Vyskytuje se v ní např.:

aplaudirovat; *debutirovala*; *jest velmi krásně arangirovana* (Josef Paleček);

urgiroval jsem; *by se* [...] *rentirovalo* (Jan Ludevít Procházka).

V období, jímž se zabýváme, nebylo užívání sloves s oběma příponami nijak neobvyklé. Jak dokládá Adolf KAMIŠ (1981, 162–163), byly uvedené slovesné podoby v dané době běžně rozšířené, do češtiny začaly pronikat dokonce už na konci 16. století. V národním obrození však vzniká snaha odstranit z nich německý komponent *-í/ýr-*. Přístup ke slovesům zakončeným na *-irovati* může ilustrovat *Brus jazyka českého*. Podle jeho autorů by bylo nejsprávnější nahradit tato slovesa výrazy domácími, pokud to není možné, mají být do češtiny začleněna pouze pomocí přípony *-ovati* (srov. Brus jazyka českého, 1881, 126). O odmítání podob s *-í/ýr-* ve sledovaném období nás může přesvědčit i pohled do slovníku Františka Štěpána Kotta, který má většinu sloves objevujících se u Smetany jen s *-ova-*: *adressovati*, *fantasovati* (dokonce s poznámkou „Ne: fantasirovati“, srov. KOTT, 1878, 361), *gratulovati*, *kassovati*, *participovati*, *restaurovati*, *riskovati*, *sekundovati*, *skizzovati*, *taxovati*, v dodatcích je pak jako ekvivalent německého *musicieren* uvedeno *musikovati/muzikovati* a jako ekvivalent německého *elektrisieren elektřiti*, *elektrovati*. Jedině sloveso *kopírovat* připouští Kott v obou podobách, tj. jako *kopiovati* i *kopirovati*, pouze s *-í/ýrovat* má jen expresivní *sekýrovati* a *hofirovati* a sloveso *urgovat* uvádí Kott jen německy jako *urgiren* (srov. příslušná hesla in KOTT, 1878–1906). Ostatní slovesa se Kottově nevyskytují, nalezneme je však v pozdějším *Příručním slovníku jazyka českého* (PSJČ) nebo *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ) (do závorky připojujeme informaci, jak je daný výraz ve slovníku hodnocen): *kašulírovat*(*i*)/*kažulírovat*(*i*)/*kašulovat*(*i*)/ /*kažulovat*(*i*)[139] PSJČ (fam.) i SSJČ (hovor.), *kursírovati*[140] PSJČ (fam.); naopak jen bez *-í/ýr-* *oferovati*[141] PSJČ (obch.) i SSJČ (práv., obch.); *prevalovat*(*i*)[142] PSJČ (neuvádí žádný příznak) i SSJČ (řidč. kniž.).

[139] ‚Lichotit, pochlebovat‘.
[140] ‚Konat cesty, přejíždět, pohybovat se‘.
[141] ‚Nabízet, podávat ofertu‘.
[142] ‚Převládat‘.

4.2.1.4 Jevy ostatní

4.2.1.4.1 Podstatná jména

Vlastní jména osobní cizího původu

Samostatnou skupinu, jíž je třeba věnovat při zkoumání tvarosloví pozornost, tvoří vlastní jména osobní cizího původu. Jejich skloňování může být pro mluvčí problematické, proto volí různé strategie. U Smetany se v těchto případech setkáváme s nominativem jmenovacím, a to místo různých pádů:

genitivu: *Trio od Pohle*; *od H. Pohle*; *psaní* [...] *jeden od Polliniho, druhý přiložený Bote et Bock*;

dativu: *panu Pohle*; *Psal jsem rukavičkáři Träger*;

akuzativu: *Pro p. Pohle*; *na Bote et Bock*;

instrumentálu: *budu vyjednávat* [...] *s Bote a Bock*.[143]

Z celku Smetanovy korespondence můžeme doplnit např.:

nepište o Richard III nic; *rozdil mezi výpravou k Dimitrij a potom k mojí opeře*.

Jindy Smetana cizí vlastní jméno skloňuje, užívá správnou koncovku, ale připojuje ji přes spojovník:

krále Olaf-a; *od Maxe Waldau-a*; *p. Pohle-ovi*; *u Pohle-a*; *Co se týče Pohle-a*; *p. Asché-ovi*; *panu Pasdeloup-ovi*;

výjimečně ji píše odděleně:

u [...] *Kuhé ho*;

z celého korpusu můžeme dále doplnit např.:

p. Kömpel-a či *s Romeo-m a Julií*.

Tento postup může být odrazem nejistoty při skloňování vlastních jmen, jak je ale z některých uvedených příkladů patrné, je také nepochybně motivován snahou zachovat zřetelnou nominativní (základní) podobu jména.[144]

Spojitě píše Smetana koncovku v uvedených případech méně často, např.:

Panu Bockovi (v těsné blízkosti je ovšem výše uvedené *p. Asché-ovi*); *p. Pohléovi*; *s Pohlem* nebo s adjektivní koncovkou *p. Pohlého*,

potíže většinou nečiní ani skloňování vlastních jmen zakončených stejně jako substantiva domácí, srov. např.:

---

[143] Ojediněle jsme nominativ jmenovací zaznamenali také u toponym: *v Shonen*.

[144] Vzhledem k adekvátnosti užité koncovky jde ve většině uvedených případů jen o problém pravopisný, pro přehlednost však o otázce skloňování vlastních jmen osobních pojednáváme souhrnně na tomto místě.

od Liszta; *Lisztovi*; *s Lisztem*; *s Wagnerem*; *k Dk. Hagenovi*.

V dopisech Josefa Srba jsme ani užití nominativu jmenovacího, ani připojování koncovek přes spojovník u vlastních jmen osobních nezaznamenali.

V celku přijaté korespondence se objevuje zejména u Jana Ludevíta Procházky, srov. např.:

u Bote-ho; *pro mého přítele Asche-ho*; *od Slavonce Edm. Mihalović-e*; *odevzdal jsem trio Hugovi Pohle-ovi*; *chce Poll. psáti Bote a Bock-ovi*.

Domácí vlastní jména osobní

Skloňování domácích vlastních jmen osobních nedělá Smetanovi problémy, srov. např.:

u Dk. Procházky; *Bendlovi*; *panu Hlaváčovi*; *Srbovi*; *p. kapelníkovi Čechovi*; *p. Urbánkovi*;

mnohé další příklady bychom mohli doplnit z celku Smetanou psaných dopisů.[145]

U vlastních jmen osobních majících podobu adjektiva však Smetana často volí stejný postup jako u osobních jmen cizích: zachovává nominativní podobu a zakončení v daném pádu píše buď s mezerou:

panu Zelený mu;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

u p. Dk. "Stakatý ho (sic!); *panu Dk. Strakatý mu*;

nebo – jak dokládají příklady z celého korpusu – přes spojovník, např.:

u p. Em. Starý-ho; *p. Zelený-mu*.

Neplatí to však výlučně, naopak častější je spojité psaní: u jména *Starý* 17× spojitě, jen 2× se spojovníkem, *Strakatý* 3× spojitě, 2× odděleně, jen spojitě je psáno např. *Hostinský* (*od D. Hostinského*), *Mikulejský* (*od p. Mikulejskýho*, *panem Mikulejským* [byv vylákán]). Pouze tvary jména *Zelený* nejsou spojitě psány vůbec (2× je zakončení s mezerou a 1× se spojovníkem).

V korespondenci Josefa Srba jsme tyto případy nezaznamenali, v celku přijaté korespondence se vyskytuje např.:

ve společnosti [...] *kollegy – Holý-ho*, *kontrakt Holý-ho odeslán byl* (obojí Josef Jiránek).

---

[145] Ze 100 primárně zkoumaných Smetanových dopisů můžeme doložit jediný problematický případ: *A tu jsem Vás chtěl požádat, kdyby jste hotoviteli klavíru Ceněk Čermák, stavitel pián dlouhá třída č. 612., který reparaturu mého klavíru provedl, laskavě vzdělil...* Roli zde však nejspíše sehrává skutečnost, že je jméno i s adresou pouhou vsuvkou ve vlastním sdělení.

4.2.1.4.2 Zájmena

Záměna *mě/mně, ji/jí, jim/jím, jejich/jejích, moji/mojí* atd.

Ve Smetanou psaných dopisech se opakovaně setkáváme s nesprávným užitím tvarů zájmena *já*. Záměnu tvarů *mě/mně* hodnotíme jako jev čistě pravopisný, nikoli jako záležitost morfologickou (k problematice více viz kapitolu 4.1 věnovanou pravopisu).

S obezřetností je také nutno přistupovat k tvarům lišícím se jen kvantitou, tj. *ji/jí*, *jim/jím*, *jejich/jejích*, *moji/mojí* atd. Jde např. o následující případy:

pro tvary zájmena *ona*:

v letě by ji [opery] *bylo škoda*; *Potom mně jí* [operu] *zase odešle*; *Čech jí* [partituru] *vrátil*; *mně jí* [gáži] *co nejrychlejí zaslati*; *bych* [...] *dílo pro ní* [firmu] *připravil*; *ať* [...] *se na ní* [polku] *podíva*; *při pohledu na ní* [na krajinu];

pro tvary zájmena *oni*:

jím nenechám mojí práci [...] *pohrabat*; *se jím to přece líbi*; *Poslal jsem jím „Vyšehrad a Vltavu“*;

pro tvar *jejich* versus *jejích*:

se obdivuju velikostí jejích;

pro tvary přivlastňovacích zájmen:

při moji direkci; *přenechávám Vaši volbě*; *pro mojí* [...] *skladbu*; *aby* [...] *mojí daň* [...] *zapraviti ráčil*; *kdybych věděl Tvojí adressu*; *pro chorobu svojí*; *Duetto: “Jsme svojí„*; *za Vaší snahu*; *za Vaší obětavost*.

Jsme si vědomi, že při interpretaci některých výše uvedených případů by bylo možné uvažovat o nářečním vlivu (např. akuzativní tvar osobního zájmena *jí* se vyskytuje v Čechách, srov. BALHAR a kol. 2002, 357–358). Spíše zde však roli hraje nesystematické značení kvantity ve Smetanově písemném projevu (k problematice srov. kapitolu 4.1 o pravopisu).

4.2.1.5 Shrnutí

V rámci rozboru tvaroslovné stránky Smetanovy korespondence jsme se zaměřili na:

- jevy, které plynou z nedokonalé znalosti jazykových pravidel nebo z jejich nedostatečného zautomatizování;
- jevy, které odrážejí vliv mluveného úzu;
- jevy, které jsou výsledkem interference češtiny z němčinou;
- další vybrané tvaroslovné jevy.

Některé z analyzovaných jevů přitom stojí na pomezí morfologie a syntaxe, morfologie a hláskosloví či morfologie a slovotvorby, některé z nich lze chápat jen jako záležitost ortografickou.

K jevům, které plynou z nedokonalého osvojení gramatiky psané češtiny, u Smetany patří případy, kdy ke jmenným i slovesným základům připojuje nenáležité koncovky (resp. přípony a koncovky). U substantiv a adjektiv Smetana někdy zachovává nominativní podobu (*při práce*; *z upokojenou mysl*; *Nezapomeňte na "Čertova stěnu*; často to platí u slov cizího původu: *dle mého studium*, *na tom usus*), totéž se týká také číslovek *tolik*, *kolik* (ty Smetana zásadně neskloňuje). Po předložkách občas použije pád, s nímž se sice předložka pojí, ale nikoli v daném kontextu (*na jevíště českém*; *znaje pověst o jeho přikré a hrubé chování*). Víckrát se také setkáváme s tím, že Smetana dané slovo nenáležitě skloňuje nebo časuje podle některého ze silně zastoupených typů (jehož paradigma má pravděpodobně nejlépe osvojeno). Platí to u substantiv (tam jde o pronikání koncovek podle typu *žena*: *Libuša*; *k vůli* [...] *chutě*), u zájmen (k nimž proniká deklinace adjektivní: *v umění našim*) i sloves (zde jde o časování podle typu *kupovat*: *nabýzuje*; *přiložuju*), připojit můžeme také případy, kdy je u zájmen připojována v nominativu a akuzativu plurálu koncovka pro maskulina neživotná a neutra (*na mé díla*; *místa, které*...).

Roli při užití nesprávné pádové formy často sehrává spodoba podle (náležitého) tvaru jména, které se nachází v blízkém kontextu (*co jsem* [...] *dostal nějakou zprávou*; *v mým plnomocenstvým*; *určit jemu v sceně nejbližšimu pana zpěváka*). U zájmen a sloves může být někdy užití neadekvátního tvaru dáno ztrátou výpovědní perspektivy (*o vyrovnání mezi maminkou, Tebou, a mně*).

U adjektiv jsme se u Smetany opakovaně setkali také s tím, že je v koncovce psáno *é* místo *ý* (*při ohromnéch ranách*), což lze dle našeho názoru považovat za výsledek hyperkorekce projevující se na pozadí úžení *é* > *í* (k tomu viz dále). U adjektiv lze

pozorovat také kolísání mezi tvary složené tvrdé a měkké adjektivní deklinace (*kvůli vánočným dárkům* × *o vánočních svátcích*; *k svobodní spotřebě* × *když se budu cítit svobodným*; *něco cizého* × *na cizi prácí*).

V přijaté korespondenci jsme z uvedených jevů výrazněji zaznamenali pouze průnik koncovky *-é* místo náležitého *-á* u adjektivních a zájmenných tvarů v nominativu a akuzativu pl. neuter. Zachytili jsme jej např. u Josefa Palečka, ale i u osob literárně činných, např. u Elišky Krásnohorské, zjišťuje jej také Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy.

Dobová gramatická norma představovaná jazykovými příručkami byla v případech, které jsou u Smetany problematické, v zásadě shodná s dnešní. Rozdíl se týká pouze číslovek *kolik*, *tolik* apod., u nichž některé gramatiky připouštěly vedle tvarů *kolik/kolika*, *tolik/tolika* skloňování podle neuter zakončených na *-o*. Dobově běžné dále bylo kolísání adjektiv mezi měkkým a tvrdým typem (jak u Smetany, tak v Kottově slovníku se vedle sebe vyskytuje např. *písemní/písemný*, *zahraniční/zahraničný*; u Smetany se ovšem kolísání týká i adjektiv, kde Kott připouští pouze jednu z možností, např. *vánoční*, *svobodný*, *cizí*, zde Kott výslovně upozorňuje, že *cizý* je nesprávné). Rozdíl oproti dnešní normě spočíval také ve větší produktivitě typu *kupovat* u sloves domácího původu (dobově běžné bylo např. Smetanou použité *obracovat se*, *protivovat se*, *pochopovat*).

Nejhojněji zastoupenou skupinu jevů, které se odchylují od dobové normy, tvoří ve Smetanových dopisech ty, jež pocházejí z mluveného úzu. Jejich průnik jsme u Smetany pozorovali u všech ohebných slovních druhů. Jak u jmen, tak u sloves je můžeme rozdělit na ty, které jsou vlastní mluvenému úzu obecně nebo jsou alespoň rozšířeny na značné části českého jazykového území, a na ty, které jsou více teritoriálně příznakové.

U jmen k obecně rozšířeným jevům patří tendence k unifikaci koncovek v plurálu, jež se projevuje jednak v instrumentálu průnikem koncovek (vokál +) *-mi* nebo (vokál +) *-ma* (*s kobercemi*, *s penězma*), jednak (přinejmenším v Čechách) sjednocením nominativu a akuzativu plurálu všech tří rodů, které spočívá v tom, že tvary pro maskulina neživotná a feminina (u tvarů podle tvrdé adjektivní deklinace ovšem po zúžení *é* > *í*) pronikají k maskulinům životným (*Pražský pání*) a neutrům (*tyto místa*). V souvislosti s unifikací jsme se věnovali také problematice úžení *é* > *í*, které vede ke sjednocení adjektivního paradigmatu. U Smetany jsme zúžené tvary zachytili jak

v singuláru (*v novým bytu*; *Je to smutný*), tak v plurálu (*ty tajuplný zvuky*; *zmotaný fráze*).

Téměř celé české jazykové území pokrývá u Smetany zaregistrovaný tvar genitivu a lokálu číslovek *dva*, *oba* v podobě *dvouch*, *obouch*, dativ *dvoum*, *oboum* a genitiv číslovky *tři* v podobě *třech*.

Více rozšířen, avšak omezen pouze na území Čech, je u Smetany se vyskytující genitiv a lokál *rukouch* a dativ *rukoum*, téměř na celém území Čech je běžné také skloňování názvů zvířat jako neživotných maskulin (*Zde nové bažanty*).

Mezi jevy více teritoriálně příznakové patří ty, jež jsou typické pro oblast středních Čech (s případnými přesahy také na další území). U Smetany k nim náleží sjednocení genitivu a lokálu pl. (přesněji řečeno průnik lokálového zakončení do genitivu, ať už jde o připojení celé genitivní koncovky: *konec mých starostech*, nebo jen koncového *ch*: *svou zásobu musikaliich*), dále složená deklinace přivlastňovacích adjektiv (*k Shakespearové slavnosti*, v nářečí by ovšem ještě navíc došlo k úžení *é* > *í*; územní rozsah konkrétních tvarů může být různý, vždy ale zasahuje střední Čechy), složená adjektivní deklinace číslovky *jeden* (*jedného krásného rána*; *jedným uchem*; instrumentálový tvar *jedným* přesahuje ze středních Čech do Čech východních), předpokládáme, že stejným způsobem u Smetany dochází také k průniku složené adjektivní deklinace k zájmenu *onen* (*aby si oné recitativy prispůsobyli*). Pro oblast severovýchodních Čech, tj. oblast, z níž Smetana pocházel, je typické užití nominativu místo akuzativu plurálu životných maskulin (*nemůžete si představit rekové*).

Pokud jsme uvedené jevy zaznamenali v přijaté korespondenci, bylo to pouze u osob, u nichž pozorujeme odklon od normy psaného jazyka i v jiných případech (např. u Josefa Jiránka či Josefa Palečka, u nichž se vyskytují mj. unifikované tvary instrumentálu plurálu, podoby zúžené, nenoremní tvary číslovek *dva*, *oba*). I u jazykových profesionálů (např. u Josefa Srba či Elišky Krásnohorské) jsme se setkali pouze s užitím složených tvarů přivlastňovacích adjektiv. Jejich výskyt potvrdil Bohuslav Havránek také u Karla Hynka Máchy, u Máchy se objevuje rovněž složená deklinace zájmena *onen* a číslovky *jeden*, tvar *třech*, vyskytují se u něj i unifikované tvary instrumentálu plurálu. Jak ale Havránek podotýká, tvar *třech* Mácha užívá jen v textech neliterárních a koncovku *-mi* uváděly v paradigmatech pro instrumentál maskulin a neuter také některé starší gramatiky.

K jevům, u nichž lze sledovat posun v normě, patří zmíněné tvary instrumentálu pl. maskulin a neuter. Mluvnice, s nimiž jsme pracovali, totiž užití koncovky (vokál +) *-mi*

připouští pouze tehdy, pokud by se tím zabránilo dvojsmyslu vznikajícímu z homonymie tvarů akuzativu a instrumentálu plurálu maskulin. K vývoji dochází také u dativu pl. substantiv *ruka* a *noha*. Zatímco starší gramatiky připouštěly pouze *rukama*, *nohama*, postupně se začíná prosazovat *rukám*, *nohám* (u Tomíčka *rukoum*, *nohoum*). K posunu dochází rovněž v deklinaci přivlastňovacích adjektiv, a to u tvarů na *-in*. U nich ještě Hankova mluvnice pod vlivem starších gramatik připouští (s výjimkou nominativu a akuzativu) tvary složené, novější mluvnice však už mají jmenné tvary nejen u adjektiv na *-ův*, ale také u adjektiv na *-in*.

Co se týče dobově nenoremních slovesných tvarů, jež jsme zaregistrovali ve Smetanových dopisech, patří k těm, které jsou obecně rozšířeny v mluveném úzu, koncovky *-u* a *-ou* pro 1. os. sg. a 3. os. pl. prézentu sloves typu *krýt* a *kupovat* (*ohlašuju*; *udržujou*), prézentní tvar pro 1. os. pl. bez koncového *-e* (*jedem*), tvary *můžu*, *můžou* a infinitivy *moct* a *říct*.

K jevům rozšířeným na značné části území Čech, náleží kondicionálový tvar *bysme* (u Smetany však psaný po vzoru *by jste* jako *by jsme*), tvary minulého času bez pomocného slovesa *být*, jehož funkci přebírá osobní zájmeno (*já viděl*), infinitivy se změnou *-st* > *-ct* (*zavéct*, *uvéct*), tvary příčestí činného bez koncového *-l* (*zaved*), záporný tvar slovesa *být* pro 3. os. sg. v podobě *nejní* a prézetní tvar slovesa *být* pro 2. os. sg. v podobě (*j*)*seš*.

K teritoriálně příznakovějším slovesným tvarům zachyceným u Smetany patří kondicionálové tvary *bysi* a *bysem* a infinitiv *ject*, které jsou rozšířené jen v západní polovině Čech, dále prézentní tvary pro 3. os. pl. sloves *prosit* a *trpět* tvořené sufixy *-elějí* (*nosejí*; *nevidějí*), které jsou typické pro oblast středních Čech s přesahem na jih, a příčestí činné slovesa *dělat* v podobě *ďál*, které je běžné především v severovýchodních Čechách, odkud zasahuje přes Prahu na Lounsko.

V přijaté korespondenci jsme ve větší míře zachytili pouze tvary první vymezené skupiny (s výjimkou infinitivů *moct* a *říct*), tj. tvary běžné v mluveném úzu. Zaznamenali jsme je jak např. u Josefa Jiránka či Josefa Palečka, tak u jazykových profesionálů (tvary typu *pozdravuju*, *pozdravujou* a prézentní tvar 1. os. pl. zakončený na *-m* u Josefa Srba, Jana Nerudy, Jana Ludevíta Procházky; *můžu*, *můžou* zaznamenal Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy). Na výraznější rozšíření těchto tvarů lze usuzovat také z toho, že si jich všímají i dobové příručky, které je většinou hodnotí jako vlastní obecné češtině.

Teritoriálně příznakovější jevy jsme zaznamenali spíše u osob, které pravděpodobně neměly příliš zkušeností s psanou češtinou (tvary typu *nosejí* se objevují např. u Josefa Jiránka nebo Josefa Palečka), některé z těchto tvarů (příčestí bez *-l*, typ *nosejí*) zachytil i Bohuslav Havránek u Karla Hynka Máchy. U tvarů příčestí to však platí pouze pro Máchovy texty neliterární, ve druhém případě zřejmě do hry vstupuje i to, že řada sloves mezi slovesnými typy *prosí*, *trpí* a *sází* přechází, takže je u některých z nich v plurálu možné obojí zakončení. Nejistotu mluvčích, k jakému slovesnému typu dané sloveso zařadit, to mohlo zesilovat, a tak bylo kolísání mezi *-í* a *-ejí* dobově běžné (srov. HAVRÁNEK, 1980, 102). Pro ilustraci této situace uveďme slova autorů *Brusu jazyka českého*: „Veliký zmatek jest ve 3. osobě množného čísla co do přípony -í a -ejí“ (Brus jazyka českého, 1881, 20).

Pokud jde o zmíněné teritoriálně příznakové tvary, stojí za pozornost, že dobové gramatiky připouštějí jako kondicionálový tvar pro 1. os. pl. vedle *bychom* také *bysme* (jistě pod vlivem jeho rozšíření na značné části území Čech), Hanka a Tomíček i *bychme*. Co se týče ostatních zmíněných jevů, všímají si autoři dobových jazykových příruček těch, které jsou rozšířeny ve větší části Čech, označují je za charakteristické pro obecnou mluvu (takto hodnotí např. Kott tvary *jseš*, *nejní*, Hanka tvary minulého času typu *já viděl*, Hattala a Tomíček odpadávání koncového *-l* po souhlásce v příčestí činném).

Ke třetí vymezené skupině jevů, které u Smetany zjišťujeme, totiž k těm, jejichž výskyt je vysvětlitelný interferencí češtiny s němčinou, patří záměna tvarů adjektiv a adverbií a dále nenáležité užití zájmena *svůj*. Smetana občas místo adjektiva užije adverbium (*aby naše přátelství zůstalo trvanlivě*), nebo naopak místo adverbia adjektivum (*posel schvalní musí sem a tam psaní donašet*), zvratné zájmeno nepoužije, přivlastňuje-li podmětu věty (*Piš tedy brzo / Tvému* [...] *Bedř. Smetanovi*), nebo jej naopak použije, i když podmětu věty nepřivlastňuje (*Vždyt Vám pro svoje zdokonalení v umění svém* [...] *nezbývá tolik času*). Domníváme se, že Smetanovy potíže v uvedených případech patrně souvisí s tím, že v němčině může mít týž tvar platnost adjektiva i adverbia, a s tím, že němčina zvratné přivlastňovací zájmeno nemá. Německý jazyk tudíž v tomto případě nemůže být Smetanovi oporou.

Vliv němčiny je dále pozorovatelný u sloves cizího původu typu *kontrolírovat* (*by se kontrolirovalo*), *participírovat* (*participiruje na zpěvech vážných*) atd. Na jejich slovotvorné struktuře (komponentu *-í/ýr-* z německé infinitivní přípony *-ieren*) je zřejmé, že se do češtiny dostávala přes němčinu. Jak ukázal pohled do přijaté

korespondence i do dobových jazykových příruček, není jejich užití pouze Smetanovým specifikem, nýbrž byla v 19. století hojně rozšířená (vyskytují se i u některých jazykových profesionálů, např. u Jana Ludevíta Procházky, u Josefa Srba jsme je naopak nezaznamenali). Jazykové příručky je však pokládají za nežádoucí a zdůrazňují, že by se daná slovesa měla užívat bez sufixu *-í/ýr-*.

K dalším tvaroslovným jevům, jimž jsme věnovali pozornost, patří skloňování vlastních jmen. Zjistili jsme, že Smetana mívá tendenci zachovat zřetelnou jejich výchozí (nominativní) podobu, proto jména cizího původu buď neskloňuje (*Trio od Pohle*), nebo koncovku k nominativnímu tvaru připojuje přes spojovník (*panu Pasdeloup-ovi*). Podobně nakládá se jmény domácími majícími podobu adjektiva, v jejich případě koncovku píše přes spojovník nebo samostatně (*u p. Em. Starý-ho*; *panu Zelený mu*).

Zmínili jsme se rovněž o tvarech zájmen *mě/mně*, *ji/jí*, *jim/jím*, *moji/mojí* apod. Ačkoli jsme si vědomi, že mohou ukazovat Smetanovo tápání, pokud jde o užití správného tvaru, a že u některých z nich může do hry vstupovat také lokální mluvený úzus, pokládáme případy jejich záměny za jev ortografický. Proto o této problematice pojednáváme v kapitole 4.1, kde se věnujeme o pravopisu.

U jevů, kterými jsme se zabývali při analýze tvaroslovné stránky korespondence Bedřicha Smetany, se (utvářející se) dobová spisovná norma od dnešní spisovné normy lišila:

- v instrumentálu plurálu maskulin (dobové gramatiky ve výjimečných případech, kdy se tím zabraňuje dvojsmyslu vznikajícímu z homonymie tvaru nominativu a instrumentálu plurálu maskulin, připouštějí zakončení (vokál) + *-mi*);
- v dativu substantiv *ruka* a *noha* (starší gramatiky uvádějí dativní formu *rukama*, *nohama*, všímají si ale i průniku tvarů *rukám*, *nohám*, popř. *rukoum*, *nohoum*);
- v deklinaci přivlastňovacích adjektiv na *-in* (Hankova gramatika u nich uvádí i v singuláru – s výjimkou nominativu a akuzativu – tvary složené, novější gramatiky však už pouze tvary jmenné);
- u adjektiv se sufixem *-ní/-ný* (uvedené typy si konkurují, u některých adjektiv je možná deklinace podle měkkého i tvrdého typu);
- ve skloňování číslovek *tolik*, *kolik* apod. (mladší mluvnice, s nimiž jsme pracovali, u nich připouštějí deklinaci podle vzoru pro neutra zakončená na *-o*);

- ve tvaru pro 1. os. pl. kondicionálu (vedle *bychom* mluvnice uvádějí i *bysme*, některé i *bychme*);
- větší produktivitou slovesného typu *kupovat* u sloves domácího původu (dobově běžné bylo např. *pochopovat*, *obracovat*).

Naopak mimo normu, kterou prezentují dobové jazykové příručky, byly:

- dnes spisovné infinitivy *moct*, *říct*;
- dnes hovorové prézentní tvary *můžu*, *můžou* a prézentní koncovky *-u* (pro 1. os. sg.) a *-ou* (pro 3. os. pl.) sloves typu *krýt* a *kupovat*.

Srovnání stavu ve Smetanou psaných dopisech s korespondencí přijatou (popř. s výsledky analýzy jazyka Karla Hynka Máchy) ukázalo, které jevy byly v běžném mluveném úzu natolik zakořeněné, že do projevů řady mluvčích pronikají, i když to bylo v rozporu s dobovou normou psaného jazyka. Patří mezi ně zejména tvary typu *mé díla*, složené tvary přivlastňovacích zájmen, slovesné tvary typu *pozdravuju*, *pozdravujou*, *děkujem*, tvary slovesa *moci můžu* a *můžou*, slovesné tvary s formantem *-í/ýrovat*. Všechny tyto jevy jsme zaznamenali opakovaně i u jazykových profesionálů. U mluvčích, u nichž je možné pozorovat odklon od normy i v pravopisu (zejména u Josefa Jiránka a Josefa Palečka), se vyskytovaly i jevy další: např. unifikační tendence v plurálu, nenoremní plurálové tvary číslovek *dva* a *oba*, tvary typu *nosejí*.

Co se týče Smetanova projevu, naznačily některé ze zachycených jevů, že zvládnutí gramatických pravidel psané noremní češtiny nebylo pro Smetanu bezproblémové a že vyjadřování v souladu s nimi pro něj nebylo samozřejmé. Uvedená skutečnost je odrazem toho, že čeština byla pro Smetanu primárně prostředkem mluvené komunikace a že ji až do dospělosti nebyl zvyklý v psané podobě užívat. Proto se také do jeho projevu v tak hojné míře, jak ukázala provedená analýza, dostávají prvky z mluveného úzu. Se Smetanovou biografií souvisí i to, že teritoriálně nejspecifičtější prostředky, které se u Smetany objevují, svým územním rozšířením odpovídají kraji, kde se Smetana narodil (jde např. o severovýchodočeské užití nominativu místo akuzativu v pl. životných maskulin či příčestí slovesa *dělat* v podobě *ďál*). Smetanovým česko-německým bilingvismem lze vysvětlit průnik jevů, jako je záměna tvarů adjektiv a adverbií či potíže s užitím zájmena *svůj*.

Pro žádný ze zjištěných tvaroslovných jevů odklánějících se od normy, jak ji představují dobové příručky, však neplatí, že by se u Smetany vyskytoval důsledně pouze v nenoremní nebo teritoriálně příznakové podobě. Stejně jako při analýze pravopisu, se proto i v tomto případě domníváme, že jde o důkaz, že Smetana byl

s dobovou gramatickou normou (alespoň do určité míry) obeznámen a usiloval o její dodržení.

4.2.2 Syntax

Při rozboru syntaktické stránky Smetanovy korespondence se zaměřujeme jednak na jevy, jejichž výskyt lze vysvětlit nápodobou cizojazyčných vzorů, jednak na jevy, které jsou společné pro soukromou korespondenci a mluvené projevy. Do první vymezené skupiny patří zejména jevy slovosledné, uplatnění cizojazyčných vzorů je však možné pozorovat i mimo slovosled na úrovni jednotlivých syntagmat. V případě zkoumaných slovosledných schémat je třeba zdůraznit, že cizojazyčný vliv je mnohdy posilován uplatněním téhož slovosledného principu v humanistické češtině, která byla v obrozenské době, na niž navázalo námi sledované období, vzorem kultivovaného vyjadřování.

Pro zjištění kvantitativních údajů o výskytu syntaktických jevů je korpusové vyhledávání možné využít jen omezeně, proto v tomto oddílu na rozdíl od kapitol věnovaných pravopisu a tvarosloví neuvádíme přesná frekvenční data.

4.2.2.1 Jevy pronikající pod vlivem cizojazyčných vzorů

4.2.2.1.1 Slovosled

Jak bylo řečeno výše, vliv cizojazyčných vzorů je patrný především v slovosledu Smetanových dopisů. Zatímco dnes se slovosled ve spisovné češtině řídí principem aktuálního větného členění, principem rytmickým (týká se postavení příklonek) a jen částečně principem gramatickým (týká se zejména postavení přívlastku a přístavku),[146] ve slovosledu česky psaných textů 19. století se gramatický princip pod vlivem cizojazyčných vzorů projevoval mnohem více. V následujícím oddílu pojednáme o vybraných slovosledných jevech Smetanovy korespondence, a to o postavení slovesa ve větě hlavní, postavení slovesa ve větě vedlejší, postavení příklonek a postavení přívlastku shodného.

[146] Viz GREPL – KARLÍK, 1998, 497–498, podobně PANEVOVÁ a kol., 2014, 209–210.

4.2.2.1.1.1 Postavení slovesa ve větě hlavní[147]

Slovesný přísudek vyjádřený jednoduchým slovesným tvarem

Co se týče postavení slovesa, nalezneme ve Smetanově korespondenci jen zřídka případy, kdy se jeho pozice (tak jako to bylo ještě v 1. polovině 19. století běžné; k tomu viz dále) nejspíše řídí gramatickým principem, a tak je sloveso kladeno na konec věty hlavní. Srov. např.:

S Vašeho psaní se teprve dovídám, že...;

z celku Smetanou psaných dopisů např.:

Já Tobě na každý pád aviso dám, kdy...

Mnohem častější je v tomto případě nekoncové postavení slovesa, např.:

Tu se blíží Ctirad se zbrojnoši;

Přiležitostně vyřiďte laskavě Bendlovi mojí upřimnou gratulaci k uspěchu jeho nejnovější operetty;

Od nynejška zapišu každou půjčku, každou hru;

Od května nedostávám žádnou gáží.

Z celku Smetanou psaných dopisů můžeme doplnit případy, kdy se nekoncové postavení určitého slovesa vyskytuje i v korespondenci oficiálnější (u které lze předpokládat, že se pisatel bude ve větší míře držet dobových větných schémat), srov. např.:

Mnozí vzdychají po starých časech (Družstvu královského českého zemského divadla);

Repertoir letošní saisony vydrží porovnání s každým jiným (Družstvu královského českého zemského divadla);

Při té příležitostí prosím značně o pisemní kontrakt se mnou (JUDr. Robertu Nittingerovi).

S nekoncovým postavením jednoduchého slovesného přísudku se setkáme hojně rovněž v korespondenci Josefa Srba, srov. např.:

Včera hrál p. Sobotka s Rozkošným druhé duetto z domoviny v zábavě Um. besedy s velkým úspěchem...;

[147] Problematice postavení slovesného přísudku ve starší češtině se věnovala Šárka ZIKÁNOVÁ (2009). Pozici přísudku popisuje s ohledem na aktuální členění věty, u koncové pozice rozlišuje, zda jde o přísudek tematický, tranzitivní nebo rematický. Obdobným způsobem by bylo možné přistoupit i k materiálu Smetanovy korespondence, není to však hlavním cílem práce, proto tak detailní analýzu neprovádíme.

Předešlý úterek hralo vídeňské šmyčcové kvartetto Vaši skladbu v Konviktě velmi pěkně a s obzvlástním ohněm…;

Matice hudební žádá klavirní výtah Libuše, aby…;

S přípravami k otevření národniho divadla to vypadá velmi smutně.

Také v celku přijaté korespondence nalezneme četné případy, kdy sloveso v hlavních větách není kladeno na konec, např.:

Dočtěte se zajisté dnes v „Národních listech“, že… (Adolf Čech);

Krom toho má Vlasta taktéž zádumčivý, ba strašlivý ráz (Eliška Krásnohorská);

K přání Vašemu umístila jsem v opeře té ballet (Eliška Krásnohorská);

Milé Vaše řádky překvapily mne dnes u snídaně (Jan Ludevít Procházka);

a to i v těch, které mají ryze oficiální charakter, např.:

Skladba Vaše vyhověla z velké části všem požadavkům vkusu a umění hudebního (Jan Harrach, v souvislosti s oceněním opery Braniboři v Čechách);

Vzhledem k ctěnému dopisu Vašemu ze dne 1. t. m. proskoumal správní výbor opětně protokoly a Vaše ctěné dopisy ohledně práva ku provozování opery „Libuše“ (Emilián Skramlík).

Dobové gramatiky pro zkoumání problematiky slovního pořádku ve větě příliš velkou oporu neposkytnou. Autoři v této souvislosti zmiňují především volnost českého slovosledu, a tím také možnost zdůraznit různá slova ve větě, srov. „Jako latinská honosí se i česká řeč volným slovosledem; mnohonácterým spůsobem možná proměniti slova ve větě“ (TOMÍČEK, 1867, 303). Konkrétnější poučení, z nichž však plyne závěr totožný s Tomíčkovým obecným výrokem, nalezeneme ve starších gramatikách. Hanka uvádí, že v oznamovacích větách „stává podmět nejvíce prvním místem“ a až za ním následuje sloveso (pokud se jedná o přísudek jmenný se sponou, může přitom spona být před jmennou částí i za ní), v postavení ostatních větných členů „jest čeština ovšem velmi volna“ (HANKA, 1849, 256–257). Hattala sice jako přirozený označuje takový slovosled, kdy je předmět až za slovesem, dále však hovoří o svobodě češtiny a možnosti větu *otec miluje syna* „beze všeho porušení smyslu šestkráte přestaviti“ (HATTALA, 1857, 101–102). Podobně podle Zikmunda mohou „předmětná a příslovečná omezení“ stát jak za slovesem, tak před ním (ZIKMUND, 1866, 142). Podrobněji se Zikmund k postavení slovesa vyjadřuje ve své *Skladbě jazyka českého*, kde uvádí, že při tzv. logickém pořadí slov je sloveso v hlavní větě za podmětem, a pokud je podmět nevyjádřen, stojí před ostatními větnými členy (ZIKMUND, 1863, 681–682). Při tzv. řečnickém slovosledu je však běžné koncové postavení slovesa, díky němuž se „části

vedlejší částkami hlavními [tj. podmětem a přísudkem] úžeji v jedno stáhnou“ (ZIKMUND, 1863, 681).

Uplatnění zmíněného řečnického (tj. gramatickým principem řízeného) slovosledu, který vychází ze vzoru latiny, resp. českých humanistických textů, zjišťuje jak Miroslav Grepl v prozaických textech Josefa Kajetána Tyla (GREPL, 1959), tak Milan Jelínek v obrozenských odborných textech (JELÍNEK, 1960). Mnohdy však tímto způsobem dochází k porušení plynulosti sdělení, tzn. že není dodržen postup od východiska k jádru, a tak lze zhruba od 40. let 19. století stále výrazněji pozorovat, že je princip gramatický vytlačován principem významovým (GREPL, 1959, 248; JELÍNEK, 1960, 25). Uvedený posun dokládá i stav ve Smetanově korespondenci, v níž sloveso nebývá mechanicky kladeno na konec větného celku. Přispívá k tomu jistě i fakt, že korespondence má blízko k projevům mluveným (a jak poznamenává Milan Jelínek, slovosled mluvené češtiny obrozenské se s největší pravděpodobností řídil stejnými principy jako slovosled dnešní mluvené češtiny; JELÍNEK, 1960, 25).

Přísudek vyjádřený složeným slovesným tvarem a přísudek slovesný složený

Koncové postavení slovesa ve větě hlavní se u Smetany neuplatňuje ani tehdy, jestliže je přísudek vyjádřen složeným slovesným tvarem nebo jde-li o přísudek slovesný složený (tj. tvořený spojením modálního, fázového či jiného slovesa a infinitivu). V těchto případech se po vzoru němčiny u Smetany často objevují tzv. rámcové konstrukce, které spočívají v tom, že pomocné sloveso či určitý slovesný tvar stojí uvnitř věty a příčestí (činné anebo trpné) nebo infinitiv až na jejím konci. U přísudku vyjádřeného složeným slovesným tvarem srov. např.:

tak bych se milerád všem podminkám Vámi mně ústanoveným podrobyl;

Mezi tim bych jsi rád zase s menšími komposicemu ňáký groš, miserný nákladatelský, vydělal;

Korrekturu bych potom v tom padu sám udělal;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

Tak jsem přes Nimburk do Peček, a potom po dráze do Prahy jel;

a zrovna tu dobu nínejší jest pan Vávra skorem ve všech zpěvohrách zaměstnán.

U přísudku slovesného složeného jsme u Smetany zaznamenali např.:

Tím arciť nechcí nikterak ani dost málo na ujmu výkonů slečny Síttové něco zkrátit;

nechci svůj klavír zase do té male komurky jejich bytu nechat postavit;

Chtěl jsem Vám alespoň něco potěšitelného ohlásit;

a v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

A jakým spůsobem chcete summu 150 zl sehnat, a mě ji vyplatit?;

a tak chtěl taky něco podobného vydat.

Nezřídka však u Smetany není respektována ani rámcová konstrukce. U přísudku vyjádřeného složeným slovesným tvarem srov. např.:

Dnes jsem dohotovil první výstup celý druhého jednání;

Byl bych ji [partituru] *hned odeslal po obdržení Vašeho psaní*;

a sotva se budu starat o nový pokus takový;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

a budu Vám dávat místo 4 zlatých měsíčně 6 zl. dohromady na Vaše malé vydání;

O mém zdejším způsobů žití jsem již Švarcovi a Žofii napsal dost;

Jsem k tomu vázán smlouvou.

U přísudku slovesného složeného srov. např.:

Adressu na Vás musela Zdeňka napsat podle Vašého předpisu;

a psaní by muselo čekat zase až na zytra;

chce jí [operu Dvě vdovy] *koupit i s právem vlastnictví*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

Snad ji [zhudebněnou Píseň na moři] *můžete ještě tuto saisonu použit k produkci*;

Pištěk v Ml. Boleslavi chce dávát "Hubičku„;

Očividně chce [Bock] *s mojí operou dělat dobré "Geschäfte„*.

Prostřednictvím sond do dopisů Josefa Srba jsme u obou sledovaných typů přísudku zaznamenali jen nemnoho výskytů tzv. rámcových konstrukcí, např.:

Peníze byl bych už dříve zaslal;

Partituru nemohu Švandovi dříve zaslat, než...;

dříve musím nutné a neodkladné práce vykonat.

Josef Srb mnohdy do středu věty přesouvá celý slovesný tvar, např.:

Na to jsem obdržel list;

Vávrovi jsem psal lístek;

Chci napsati ostrý článek do knihy přání;

Zároveň pak račte snad zaslati partituru.

Z celku přijaté korespondence lze jmenovat např. následující doklady výskytu rámcových konstrukcí:

Kéž by vše co nejrychleji příznivý a utěšený obrat vzalo (Eliška Krásnohorská);

Bote a Bockovi jsem již v lednu psal (Jan Ludevít Procházka);

můžete tudiž sám s nakladatelem honorář vyjednat (Jan Ludevít Procházka);

Nicméně musí na ni [na škole] *něco znamenitého být* (Josef Jiránek).

Jejich užití však není ani v celku přijaté korespondence důsledné, srov. např.:

avšak dlouho jsem se rozmýšlela nad druhou změnou (Eliška Krásnohorská);

Vaše trio budu hráti v zdejší jednotě hudební. (Jan Ludevít Procházka);

Přede vším musím Vám vyříditi vzkázání pí. Světlé. (Eliška Krásnohorská);

Ale musel by to dělat básník à la Kolár (Jan Ludevít Procházka).

Zjištění o stavu ve Smetanově korespondenci navazují na závěry Miroslava Grepla, k nimž dospívá při analýze Tylovy prózy (GREPL, 1959). Zatímco jinde byl u Tyla posun slovesa z koncové pozice pozvolný, v případech, kdy je přísudek vyjádřen spojením modálního, fázového či jiného slovesa a infinitivu, je podle Greplových poznatků v podstatě důsledný. Koncové postavení zde zachovává jen infinitiv (jde o zmiňovanou rámcovou konstrukci). Grepl se proto domnívá, že již koncem 30. let bylo koncové postavení sloves modálních a fázových ve spojení s předcházejícím infinitivem pociťováno nejspíše jako knižní (GREPL, 1959, 250). Jak jsme ukázali výše, Smetanova korespondence odeslaná i přijatá jde v tomto směru ještě dále, neboť její pisatelé mnohdy do středu věty přemísťují všechny části přísudku. To odpovídá dobové tendenci, na to, že by infinitiv neměl být vzdálen „od slovesa, jež doplňuje, až na konec věty“, upozorňuje *Brus jazyka českého* (1881, 229).

4.2.2.1.1.2 Postavení slovesa ve větě vedlejší

Oproti větám hlavním byla tendence klást sloveso na konec větného celku zakotvena v případě vedlejších vět silněji. Důvodem je nejspíše to, že koncové postavení zde bylo podporováno nejen slovosledem latinským, nýbrž také německým (srov. JELÍNEK, 1960, 21). Podle Miroslava Grepla byla tato tendence pravděpodobně natolik silná a ustálená, že mohla být v obrozenské češtině pociťována jako součást spisovné normy (GREPL, 1959, 251).

Slovesný přísudek vyjádřený jednoduchým slovesným tvarem

Pevnější koncové postavení slovesa ve větách vedlejších můžeme pozorovat i u Smetany. Jak jsme konstatovali výše, pokud je přísudek vyjádřen jednoduchým

slovesným tvarem, bývá na konci vět hlavních zřídka, doklady, kdy stojí na konci věty vedlejší, jsou u Smetany četnější. Srov. např.:

Všem [...], *které moje starý Branibory z novu do života přivádějí*;

nabydl jsem se těm pánům, že nově přepracovanou zpěvohru "Dvě vdovy„ co nejrychlejí dohotovím;

vinnou moji to nejní, že ty, pání se mnou tak nešetrně nakládají;

dokud valná hromada prý můj poměr k divadlu nerozhodne;

z celku Smetanou psané korespondence dále např.:

která [věta] *dle uznání panů hráčů tohoto quartetta, naprosto k provedení není*;

že to tak dobře šlo [jsem se divil];

proto že to pozdějí také pravdou možná bude;

jelikož sám u sebe skorem nic ze svých skladeb nemám.

Na druhou stranu se ale i u vedlejších vět ve Smetanově korespondenci opakovaně objevují případy, kdy je cizojazyčné schéma opouštěno a postavení určitého slovesného tvaru se řídí (podobně jako ve větách hlavních) významovým slovosledným principem. Srov. např.:

která [závrať] *mě zadržuje v práci*;

od zetě, který má dostí skromnou službu;

Nezazlýte mne zajistě, že se obrácím k Vám s velkou prosbou tou, by jste... ;

Říká se, že mám jakési zásluhy o domácí umění;

Pro mně je to těžko, když nemám noty před sebou;

[Je to věru smutná věc, tím smutnější,] *že vše to závisí jen od vůle jediného člověka*;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

které [opery] *sl. ředitelstvo dává zdarma*;

která ale zůstane dlouhá [syllaba];

Vířid všem, že jím přeju šťastné a veselé svátky;

jak mile se shodneme stran podminek provozování nové skladby;

proto že patři [opera Dvě vdovy] *mezi starší*.

Podobná situace jako v dopisech psaných Bedřichem Smetanou je také v korespondenci přijaté. Nemotivované koncové postavení slovesa ve větách vedlejších není časté ani v korespondenci Josefa Srba, např.:

kdyby se opera „Tajemství i na venku dávala;

Slyšel jsem v Praze vyprávět, že se Vám velmi špatně daří;

Slíbil, že ve středu jeho dělník k Vám zavítá a vše upraví;

doufám, však, že se to nyní co nejdříve stane.

Častěji se i u Josefa Srba řídí postavení určitého slovesa ve vedlejší větě principem významovým, např.:

abych mu zaslal opis partitury ouvertur ku „Prodané nevěstě“ a k „Hubičce“;

doufám že během 8 dnů bude vše hotovo;

Těším se, že Hlahol co nevidět zase překvapíte nějakým sborem, neb sborečkem;

až přijedete do Prahy;

poněvadž týká se to věci veledůležité.

Koncové i nekoncové postavení slovesa můžeme u týchž pisatelů doložit také z celku přijaté korespondence. Ke koncovému postavení srov. např.:

ve kterém [přípisu] *naší nepatrné práci (mé a orkestru) tak veliké uznání věnujete* (Adolf Čech);

možná že jich ještě více najdu (Eliška Krásnohorská);

Nepamatuji se ani, jestli Jste mne tento rok dopisem poctil (Josef Jiránek).

Ke kladení slovesa do středu věty srov. např.:

kterou [naivností] *nebudí velký respekt* (Josef Jiránek);

které [hudební myšlenky] *odmítáte jako nepotřebné* (Eliška Krásnohorská);

[Nesmírně ráda to vidím], *že se nevzdáváte léčení* (Eliška Krásnohorská);

protože arie tvoří jeden celek (Adolf Čech).

Přísudek vyjádřený složeným slovesným tvarem a přísudek slovesný složený

Pokud je přísudek ve vedlejší větě vyjádřen slovesným tvarem složeným nebo je ve větě složený slovesný přísudek, může nastat několik situací. Pravidlo o koncovém postavení slovesa může být plně respektováno, na konci věty stojí slovesný tvar neurčitý a za ním teprve tvar určitý. U Smetany jde např. o tyto případy:

ti páni, kteří s Prahy ku skouškám letošním do Bayreuthu se odebrati hodlají;

který [kapelník Čech] *partituru u sebe míti musí*;

Kdo český sloh pouze v písničkách hledati chce;

přál bych si, abych se Vám už brzo lépe odměniti mohl;

který [klid] *jest* [...] *zapotřeby, abych pochoutky tak jak náleži užíti mohl*;

abych Vás ubezpečil, že si Vaše právo k tisku libretta a jeho uveřejnění co výminku od ředitelstva divadla požadovat budu;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

který [Smetanův bratr Karel] *z jeho pense vše zplácet musí*;

čas k práci kráti tak, že jen malé dílky zpracovati mohu;

já viděl, že celý den pršet bude.

Uvedené slovosledné schéma však u Smetany bývá rozrušováno, takže se objevují případy, kdy na konci vedlejší věty stojí naopak neurčitý tvar a určitý slovesný tvar (pomocného nebo plnovýznamového slovesa) mu předchází:

v kterém [v koncertu] *by se celá tetralogie mohla dávat*;

z celku Smetanovy korespondence dále např.:

ten [háček], *že 50 zl. měsičně bude dávat*;

tou měrou, že jen po velkých odstavcích časových mohu pracovat;

[prosím, by se i mně to písemně dalo vědět], *abych rečitativy s německým textem mohl přiložit*;

[Račte ho přiložit k partituře], *aby ho do hlasu hned na první místo mohli napsat*.

Nebo je na konci větného celku pouze infinitiv a určitý slovesný tvar je přemístěn do středu věty, např.:

[že dělám též tuto podminku] *že první provozování opery na jeho jeviští v Hamburku musí ještě tuto saisonu se stát*;

[Kdo ví] *jest-li by se v závěrku celé synfonii, nemohl pouze poslední verš (hudební) místo celé hymny provézt!*;

poněvadž nechtěl jsem zbytečně nové hořkosti vyvolávati;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

který [časopis Dalibor] *bude od 1 ledna vycházet*;

Jak dlouho u Vás zase budu Vaší trpělivost skoušet, nevím;

kouře a prachu v Praze tolik, že jsme kolikkrát ani na 20 kroku nevyděli.

Opětovně se ve Smetanově korespondenci objevují také případy, kdy Smetana cizojazyčné schéma opouští zcela a do středu věty se přemísťují všechny části přísudku, např.:

Patrno, že chce [divadelní ředitel] *vydobit velký zisk z mé prace*;

Oznamují Vám, že chci pilně pokračovat v komposici Vašeho nového textu;

[nemají moc naděje] *že budu psát pro jejích zábavy lechké kalamajky*;

Změna, kterou jste uďála slovi: "Ha, poklad!„;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

kterou hodlám [operu Čertova stěna] *dohotovíti ku podzimku*;

[tak dlouho] *než by se mohl zpět navrátiti zase do Čech*;

prosím, by jste ráčil vyslišeti prosbu mou;

proto že se dle toho budu starat o prodej jinde.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme případů, kdy je gramatický princip uplatňován u přísudku, který stojí ve vedlejší větě a není vyjádřen jednoduchým slovesným tvarem, mnoho nenalezli, např.:

bylo by to věru imposantní, čímž by se jiný honositi nemohl.

Spíše se opět setkáváme s tím, že je gramatický princip porušován, takže na konci věty stojí infinitiv a určitý slovesný tvar mu předchází, např.:

odepsal, že na Smíchově operu tu nesmí hrát;

anebo je do středu věty přesouván celý slovesný tvar, např.:

Kdybyste do té doby mohl napsat ještě jinou vážnou operu, bylo by to výborné;

jenž [Pištek] *bude hráti příští zimu též v Brně*;

uhlídáte, že budou všude míti vaše skladby na programu.

Přesun slovesného přísudku, který není vyjádřen jednoduchým slovesným tvarem, můžeme pozorovat také v celku přijaté korespondence. Vedle dokladů, kdy je na konci určitý slovesný tvar a tvar neurčitý mu předchází, např.:

jakými [díly] *se české umění honositi může* (Eliška Krásnohorská);

prosím, abyste skromný tento honorář laskavě přijmouti ráčil (František Augustin Urbánek);

se vyskytují případy, kdy je na konci infinitiv a určitý slovesný tvar je před ním, např.:

které bych [intence] *ještě zevrubněji od Vás chtěla vyzvěděti* (Eliška Krásnohorská);

abyste mi laskavě ráčil udati [...] *abych se dle toho mohl zaříditi* (František Augustin Urbánek);

případy, kdy je na konci pouze tvar neurčitý, zatímco pomocné nebo modální sloveso je ve středu věty, např.:

který v zimě budu [koncert] *s orkestrem a zpaměti hrát* (Josef Jiránek);

[doufám] *že brzy budu moci oba akty Vašnosti odeslati* (Eliška Krásnohorská);

anebo dokonce doklady, kdy se pisatelé gramatickým slovosledným principen neřídí vůbec a celý slovesný tvar se posouvá do středu věty, např.:

[dovolení] *aby si směl opatřiti opis partitury té arie* (Jan Ludevít Procházka);

[Odepište mi] *kdy hodláte přijít do Prahy* (Adolf Čech);

[prosil], *aby směl hráti všecky čtyři* [tance] (Eliška Krásnohorská);

[dostane 300. rublů. hned], *aby si mohl zaplatít dluhy nekteré* (Josef Paleček).

Pro posouzení toho, zda v postavení slovesa ve vedlejší větě dochází k posunu v normě spisovné češtiny 19. století, můžeme opět využít poznatků Miroslava Grepla o Tylově próze. Stejně jako u vět hlavních konstatuje Grepl i v tomto případě, že dochází k postupnému, i když ve srovnání s větami hlavními pomalejšímu, průniku významového slovosledného principu. U Josefa Kajetána Tyla se však ještě neprosazuje plně, ve větách vztažných totiž Tyl koncové postavení slovesa zachovává (GREPL, 1959, 252). Výše uvedené příklady ze Smetanovy korespondence odeslané i přijaté dokládají, že v námi zkoumaném období už k přesunu slovesa z koncové pozice dochází běžně i ve větách vztažných.[148] Na to, že je třeba „vystříhati [se] toho, by po způsobě německém nebo latinském" bylo sloveso mechanicky kladeno na konec vedlejší věty, upozorňuje také *Brus jazyka českého* (1881, 229).[149]

4.2.2.1.1.3 Postavení přívlastku shodného[150]

Dalším jevem, na který jsme se při sledování vlivu cizojazyčných vzorů ve skladbě zaměřili, je postavení shodného přívlastku vůči rozvíjenému jménu.

Na základě provedené analýzy lze říci, že u Smetany převažuje antepozice. Postpozice je ve zkoumaných dopisech řidší, ve vyšší míře se vyskytuje především tehdy, pokud je přívlastek vyjádřen přivlastňovacím zájmenem, např.:

Uzdravení moje, je-li vůbec možné, spotřebuje dlouhého času;

Potom bude osud můj úrčen;

tantiémy které se z oper mých platit museji;

Celý ten čas pobytu mého v Praze;

Tu jsem řekl kap. Čechovi při návstěvě jého u mne;

[Nikdo jiný mě netanul v mysli než] *bratr Váš*;

---

[148] Pro další období se této problematiky dotkl Dušan Šlosar, který zkoumal publicistické texty Leoše Janáčka. Zjišťuje, že ani u Janáčka není určitý slovesný tvar kladen ve vedlejších větách na konec, u jiných mluvčích to však bylo ještě koncem 19. století obvyklé (ŠLOSAR, 1998, 63–69).

[149] S problematikou koncového postavení slovesa souvisí také slovosled v přechodníkových konstrukcích. Ačkoli jsme jejich zkoumání nevěnovali soustavnou pozornost, zdá se, že i v jejich případě dochází u Smetany k posunu oproti předchozímu stavu. Miroslav Grepl konstatuje, že se u Tyla uplatňuje gramatický princip, proto u něj přechodník stává na konci celé konstrukce (GREPL, 1959, 253). U Smetany však proti tomu čteme např.: *Vzdavaje diky za pohostinstvý v tomto měsici*; *Čekaje na brzké zprávy*; *nežádaje žádný honorár*.

[150] K problematice postavení přívlastku v obrozenských textech srov. studii:
JELÍNEK, Milan (1967). Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře. *SPFFBU*, A15, s. 69–84.
K poloze přívlastku v současné češtině srov. příslušné pasáže v díle:
UHLÍŘOVÁ, Ludmila (1987). *Knížka o slovosledu*. Praha: Academia.
a také:
UHLÍŘOVÁ, Ludmila (2002a). Slovosled nominální skupiny. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

aby jste cíle Vašého dosáhl;

bych Vám k jmeninám Vaším gratuloval;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

srdečné díky za provedení čísla mého;

Úmysl Váš, podporovati národní umění [...] *mně velice potěšil*;

kdežto p. Mayr jich [oper] *dle udání Vašeho nastudoval během čtyr roků 57*;

Darem Vaším byl jsem velkou měrou poctěn.

Pokud je ve větě přívlastek postupně rozvíjející, stojí mnohdy rozvíjené substantivum mezi výrazy, jež mají funkci atributu, např.:

v neměckých novinach hudebních;

těch skladatelů zahraničných;

beze všech poznámek kritických;

všem možnostem harmonyckým;

po Tvým psaní předešlým;

titul nového libretta Vašeho.

Z celku Smetanou psaných dopisů můžeme doplnit dále např.:

všem skladatelům českým;

Taky se musí brát ohled na mojí chorobu ušní;

lze slyšeti větších oper národních.

U atributů vyjádřených přivlastňovacím zájmenem není postavení za rozvíjeným substantivem výlučné. Postpozice i antepozice se vyskytuje i v rámci jednoho dopisu, srov. např.:

Rodina moje je krytá, ale mnou; *nervy moje* [...] *se chvěli* a v tomtéž listu *moje choroba*; *moje opery*; *z mé pílnosti*; *svému umělci* apod.;

v jiném dopisu je obojí postavení těsně vedle sebe:

moje vroucné díky za Vaše působení pro skladby mé [jsem Vám projevil].

Kromě toho lze u Smetany doložit další četné případy antepozice:

u přívlastku vyjádřeného přivlastňovacím zájmenem např.:

s mým osudem; *s mým přesvědčením*; *dle mého přesvědčení*; *aby se moje skladby* [...] *uschovávali*; *v mých zpěvohrách*; *na svém místě*; *Abych svou ochotnost* [...] *dokázal*; *Očekávám* [...] *Tvé psaní*; *za Tvou péči*; *prosím o jeho addressu*; *žasne nad její krásou*; *v našich dopisech*; *že jsem se na Váš text velice těšil*; *Vaším psaníčkem* [jaké Jste mně udělal potěšení]; *na Vaši addressu*;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

můj život; *u mého zetě*; *svůj part* [má hrát]; *do svého pokoje*; *dle jeho rozumu*; *její psaní jsem četl*; *Vaše volba* a mnohé jiné;

Ani u přívlastku postupně rozvíjejícího neplatí výlučně, že rozvíjené jméno stojí mezi jeho částmi, např.:

v celém hudebním světě;

jiný zámožný nakládatel;

malé solové číslo zaspívat;

beze všech osobních ohledu;

dle jeho posledního psání;

skládám své nejupřimnější díky;

svou novou operu [jsem dohotovil];

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

...jsem nedal žádný samostatný koncert;

můj nynejší trapný stav;

jeho zdejší existenci podkopat;

její poslední výstup.

V dopisech Josefa Srba není postpozice shodného přívlastku vyjádřeného přivlastňovacím zájmenem příliš častá, nicméně občas se vyskytuje, např.:

za vzpomínku na svátek můj; *Návrh můj pak jest tento...*; *abyste* [...] *podal úsudek svůj o...*; *ve přátelském kruhu Vašem*; *která* [kritika] *je na straně Vaší*.

Pokud jsme v sondách do dopisů Josefa Srba zaznamenali výskyt přívlastku postupně rozvíjejícího, bylo rozvíjené jméno jen zřídka kladeno mezi jeho části, např.:

Ctěný list Váš [...] *jsem obdržel*;

Na poslední dopis můj;

ve přátelském kruhu Vašem.

Z celku přijaté korespondence můžeme doplnit další příklady postpozice přívlastku vyjádřeného přivlastňovacím zájmenem, např.:

Byt náš je na pěkném místě (Josef Jiránek);

Dovolím si Vám poslati článeček svůj (Eliška Krásnohorská);

Úsudek jeho zněl velice příznivě (Jan Ludevít Procházka);

zda-li tato tři udaná díla pro sklad můj sám [...] *upravíte* (František Augustin Urbánek);

nebo příklady kladení jména mezi části přívlastku postupně rozvíjejícího, např.:

neuznávati nižádných závazků takových (Čeněk Bubeníček);

Byl by to nejkrásnější krok Váš (Jan Ludevít Procházka);

dle nejpečlivějšího rozmyslu svého (Eliška Krásnohorská);

drahý příteli můj (Adolf Čech).

Ve všech případech bychom mohli podobně jako u Smetany doložit řadu protipříkladů, srov.

pro přívlastky vyjádřené přivlastňovacím zájmenem:

z dopisů Josefa Srba např.:

na jeho účet; *Co se týká Vašeho zdraví*;

z celku přijaté korespondence např.:

dle mého mínění (Eliška Krásnohorská); *o svých studiích* (Josef Jiránek);

pro přívlastky postupně rozvíjející:

z dopisů Josefa Srba např.:

dle mého nejlepšího vědomí; *Veškerá Vaše psaní* [jsem obdržel];

z celku přijaté korespondence např.:

Jest to pravý bláznovský čas (Josef Paleček); *je mým nejzamilovanějším předmětem* (Josef Jiránek); *dík za Váš vzácný dar* (Eliška Krásnohorská); *na veškerá důležitější jeviště* (Ludevít Procházka).

Pokud jde o názory gramatiků, není jejich pohled zcela jednotný. Hanka uvádí, že přídavné jméno „může po i před statným státi“ (HANKA, 1849, 257). Ačkoli je dle něj běžnější antepozice, není ani postpozice neobvyklá. Platí to jak pro přívlastek adjektivní, tak také pro přívlastek vyjádřený přivlastňovacím zájmenem. Jeho postponované postavení je vysvětlováno jako nápodoba latinského vzoru a Hanka dodává, že je časté zvláště v textu Bible (HANKA, 1849, 257). Stručné, zato však jasné poučení nalezneme u Hattaly, který říká, že „souřadný přívlastek stává pravidelně před jménem, podřízený za jménem, kteréž určuje“. Z příkladů, jež dále doplňuje, je zřejmé, že „souřadným“ přívlastkem se myslí přívlastek shodný, „podřízeným“ neshodný (srov. HATTALA, 1857, 101). V podobném duchu jako Hanka (avšak se specifikací toho, kdy může dojít k postpozici shodného přívlastku) se vyjadřuje Tomíček. Pozici přídavných jmen před podstatnými hodnotí jako obyčejnější, „ač i z husta za nimi se kladou, a to tehdáž, když na přídavném leží zvláštní vaha [sic!]“ (TOMÍČEK, 1867, 304). Tomíček ještě doplňuje, že je-li přívlastek vyjádřen více adjektivy, může stát podstatné jméno mezi nimi (TOMÍČEK, 1867, 304). Zikmund proti tomu ve své gramatice uvádí, že „přívlastková omezení stojí po tom slově, ku kterému příslušejí“, a to tehdy, když „s myslí pokojnou mluvíme“, před něj se kladou jedině tehdy, chceme-li výraz v pozici

přívlastku zdůraznit (ZIKMUND, 1866, 142–143). Podobně i ve své *Skladbě jazyka českého* pokládá za základní postavení shodného přívlastku za rozvíjeným jménem (ZIKMUND, 1863, 683). Je ale třeba mít na paměti, že Zikmund se ve svém výkladu opírá zejména o české humanistické texty, nikoli o živý jazyk.

Stanoviska mluvnic ilustrují, že ve 2. polovině 19. století dochází k postupnému ústupu postpozice přívlastku shodného. V Tylově próze to pozoruje také Miroslav Grepl, který dospívá k závěru, že od 40. let začíná být nemotivovaná postpozice vnímána jako prostředek knižní (GREPL, 1959, 255–256). U zájmenného přívlastku byla postpozice hojnější, i zde však Miroslav Grepl zjišťuje pozvolou náhradu antepozicí, a to zvláště v úpravách přímé řeči povídkových postav. Lze se tedy domnívat, že jde o vliv živého mluveného jazyka (GREPL, 1959, 257).

4.2.2.1.1.4 K postavení příklonek[151]

Ačkoli se, pokud jde o postavení příklonek, uplatňují cizojazyčné vzory pouze u některých ze zkoumaných případů, pojednáváme o problematice slovosledu enklitik souhrnně v tomto oddílu.

Tvary osobních nezvratných zájmen a tvary pomocného slovesa *být*

Co se týče postavení příklonek ve větě, nalezneme v celku Smetanou psaných dopisů ojediněle takové případy, kdy je příklonka z pozice za prvním přízvučným úsekem odsunuta slovesem (popř. i dalšími větnými členy), např.:

Předně děkují Ti;

Choroba moje nedovoluje mi vydělávát ani vyučováním;

Bohužel nedevolují [sic!] *mu nepříznivé poměry, aby...*;

tak chce D. Zoufal ho též při ochrnutím mého ušního nervu použit.

Ze sond učiněných do celku Smetanou psaných dopisů se však zdá, že běžnější je takový slovosled, kdy je příklonka v postiniciální pozici, např.:

Na titulu mi nezáleží;

Dk. Pipich mě prosil;

[151] Problematice postavení příklonek v dřívějších vývojových fázích jazyka se věnuje např. Pavel Kosek, z jeho prací s touto tematikou jmenujme alespoň monografii *Enklitika v češtině barokní doby* (KOSEK, 2011). V češtině soudobé se polohou příklonek zabývá např. Ludmila Uhlířová v monografii *Knížka o slovosledu* (UHLÍŘOVÁ, 1987) a nejnověji v textu *Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik)* (UHLÍŘOVÁ, 2011; 2012).

Tvoje psaníčko mě velice potěšilo;

Vůbec mě těší komponování;

Zde Ti posílám přislibenou onu summu 200 zl.;

Snad ho [sbor Tři jezdci] *mužete provozovat*;

Vždyť mu Pollini operu neproda bez partitury!

Větných konstrukcí, v nichž je ve větách oznamovacích kladen určitý slovesný tvar ve funkci přísudku na druhé místo a první místo obsazuje jiný větný člen (jenž může být sám rozvitý), si při analýze korespondence Boženy Němcové všímá Eva Hošnová (srov. HOŠNOVÁ, 2007, 69–70). Konstatuje, že jde o nápodobu německého vzoru.

Jestliže je na druhé místo ve větě posouváno sloveso v minulém čase, pak velmi často předchází příčestí tvaru pomocného slovesa, jedná se o tzv. kontaktní postpozici,[152] např.:

Darem Vaším byl jsem velkou měrou poctěn;

z 1ho předst. dostal jsem tantiémy;

Stran posledního honoráru z Libuši nedostal jsem dosud ani řádku ze strany vyboru divadelního;

Za ten Ini sešit "Českých tanců„: Furiant a Slepička k. př. dostal jsem 50 zl.

Ani tento slovosledný princip však není v celku Smetanou psaných dopisů uplatňován výlučně, tvar pomocného slovesa naopak příčestí předchází (a dostává se tak za první přízvučný úsek) např. v následujících větách:

Stran Tria jsem upustil od svého požádavku;

Dnes jsem dohotovil první výstup celý druhého jednání;

Domu jsem přišel v čas, a zdráv;

Zrovna jsem obdržel psaní od Švarce;

Vloni jsem napsal 4 Polky pro klavír.

Případy, kdy se klitikon nenachází v postiniciální pozici, lze sledovat i v dopisech Josefa Srba. U zájmenných příklonek jsme sice zachytili např.:

Za to zaslal mi list nakladatel z Londýna;

ale také případy, kdy je příklonka za prvním přízvučným úsekem, např.:

Později mi určíte, jakým způsobem;

Kapelník Čech mi pravil.

[152] Toto slovosledné schéma je dobře známé už ve staré češtině, v současnosti je kontaktní postpozice za určitým slovesným tvarem chápána spíše jako součást individuálního autorského stylu (srov. UHLÍŘOVÁ, 2002b, 425).

V préteritu se pravidlo, dle něhož je plnovýznamové sloveso za prvním (rozvitým) větným členem a teprve po něm následuje sloveso pomocné, drží u Josefa Srba silněji, srov. např.:

Dnes obdržel jsem přiložený program;

Šťastně obdržel jsem včera svázaný houslový part „z domoviny“;

o výletu na Bezděz mluvili jsme s p. Knittlem jen mimochodem;

též list sl. Krásnohorské zaslaný odevzdal jsem hned tehdáž;

Do Turnova održeli jsme též pozvání;

ani v těchto případech však není respektováno výlučně, srov. např.:

Žadané v listě předešlém jsem ihned obstaral;

Hlasy Richarda i Valdštýnův tábor jsem obdržel;

Novotnému jsem vše sdělil;

Kapelníkovi Čechovi jsem vzkázal.

Stejné závěry se týkají celku přijaté korespondence. Srov. doklady, kdy nejsou v postiniciální pozici zájmena, např.:

Naší alternativu sdělím mu písemně (Jan Ludevít Procházka);

Na každý pád prodáte mu pouze právo provozovací (Jan Ludevít Procházka);

a v préteritu např.:

Druhý den na to šel jsem k Schuberthovi (Jan Ludevít Procházka);

Po několik roků sbíral jsem material (Antonín Zavadil);

Před několika dny dal jsem klavírní výtah celé opery našemu kapelníku (Hanuš Wihan);

a vedle toho případy opačné – u zájmen např.:

Od srdce mi ale nejde [Viola] (Eliška Krásnohorská);

v préteritu např.:

Klav. výtah jsem obdržel (Jan Ludevít Procházka);

ke konci opery jsem dostal krásny věnec (Josef Paleček);

Včera po zkoušce jsem slíbil kapelníku Levimu partitury Vyšehradu a Vltavy (Hanuš Wihan).

Dobové mluvnice se (s odlišnou podrobností) k otázce umístění příklonek vyslovují a uvádějí v této souvislosti některé zásady. Např. Hanka říká, že tvary pomocného slovesa *být*, nepřízvučné tvary zájmen i zvratné *se* (k tomu viz dále) mají stát až za slovesem, před ním mají být naopak tehdy, jestliže věta začíná spojkou nebo jiným slovem (HANKA, 1847, 258–259). Hanka dále dodává, že klitika nemohou následovat

bezprostředně po spojce *a* a *i* (HANKA, 1847, 258–259). To, že příklonky nesmí stát na počátku věty nebo po *a* a *i*, zmiňuje rovněž Hattala (HATTALA, 1857, 102) či Zikmund (ZIKMUND, 1863, 683; ZIKMUND, 1866, 143).[153]

Pravidlo, že příklonka nesmí být hned po spojce *a* a *i*, je většinou ve Smetanových dopisech respektováno, k jeho porušení dochází jen zřídka (srov. např: *a mu děkují za zaslanou dedikaci*; *a mu mou žádost projevil*; [že se mně nové moje komposice začinali protivit,] *a mě tak obtěžovat*). Pokud však jde o pozici příklonky ve vztahu k pozici přízvučného tvaru slovesa, pozorujeme u Smetany (jak jsme ukázali výše) větší rozkolísanost. Platí to zvláště, pokud druhou pozici ve větě obsazuje sloveso v čase minulém (srov. dnes běžné *Vloni jsem napsal 4 Polky pro klavír* proti *Darem Vaším byl jsem velkou měrou poctěn*).

Příklonky *se* a *si*

Na základě zkoumání vzorku Smetanou psaných dopisů zjišťujeme, že Smetana krátké tvary zvratných zájmen opakovaně připojuje těsně ke slovesu, k němuž přísluší, zvratné zájmeno přitom slovesu předchází, např.:

U nás zde aš po dnes pořád jen se lilo;

že zase se těšíte uplného zdravy;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

nemohl jsem ani nikdy se zavázat;

chce teprv ten tejden domu do Prahy se navrátit;

že prace tim se zvíšila;

pro síly, jaké jen ve velkých městech se vynacházejí.

Na druhou stranu lze ve Smetanově korespondenci nalézt také doklady, kdy je zvratné zájmeno za prvním přízvukovým taktem, např.:

Všem se nad míru pohádka o větru líbi;

až pry se můj poměr k divadlu od nového družstva urovná;

že se [místa v partituře] *na předešlé motivy vztahujou*;

aby se tíha pakliků vyrovnala těm 2 krejcarům;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

Čistota akkordů se prý nedá docílit;

[153] Tomíček obdobné pravidlo neformuluje přímo, nýbrž pouze uvádí příkladové věty. Zásada, že klitikon nesmí stát na začátku věty, se z nich dá nicméně vyčíst. Srov.: „...věděl jsem (nikoli: jsem věděl) [...] byl jsem volán (nikoli: jsem byl volán) [...] Já jsem to věděl (ne však: jsem já to věděl) (TOMÍČEK, 1867, 304).

dne 18 července se zase provozovala "Prodaná nevěsta?!„ ;

jak se [zpěvohra] *všude jinde teď dává*;

co se ve světě děje.

Případy, kdy je *se* těsně spojeno se slovesem, jemuž předchází, můžeme doložit u Josefa Srba, např.:

Nač tedy se zlobit;

a také v celku přijaté korespondence, např.:

až Pollini se rozhodne (Jan Ludevít Procházka);

že Vaše „dvě vdovy" při včerejším předvedení [...] *nad míru se líbily* (Jan Ludevít Procházka);

lid může z vévodova paláce se vrátit (Eliška Krásnohorská).

I přijatá korespondence však dokládá postupné prosazování slovosledu, který se řídí principem rytmickým, a to u Josefa Srba, např.:

též jeho Lejla se nyní studuje;

i v celku přijaté korespondence, např.:

o které [chorobě] *se k mému žalu zmiňujete* (Eliška Krásnohorská);

abych se s Vámi mohla baviti (Eliška Krásnohorská);

Honorář se ponejvíce neplatívá. (František Augustin Urbánek);

že se bude brzo v Londýně provozovat symfon. báseň Vaše „Má vlasť (Jan Ludevít Procházka).

Co se týče postavení zvratného *se* a *si*, uvádí pro ně gramatiky stejné zásady jako pro ostatní nepřízvučné zájmenné tvary nebo pro tvary pomocného slovesa *být*. Platí tedy, že nemohou stát na počátku věty nebo hned po spojkách *a* a *i*, u zvratného *se* autoři navíc poznamenávají, že mezi něj a sloveso může být vloženo i několik dalších slov.[154] Hanka však v této souvislosti píše: „Přece se však *se* od slovesa tuze daleko oddělovati nemá; pročež Hájek raději píše: že taková náhlost moru v Praze začala se, *nežli* že se a t. d. Nyníby [sic!] se však *se* raději před *začala* postavilo" (HANKA, 1849, 259). Hattala má ve své mluvnici příklady, které také ilustrují, že *se* může být od slovesa odděleno: „zdá se mi, že *se* vám v cizině nikdy tak dobře nepovede, jako *se* vám mezi námi vedlo" (HATTALA, 1857, 102). K tomu, jak daleko může být *se* od slovesa vzdáleno, se nevyjadřuje.

[154] Totéž platí také pro tvary pomocného slovesa *být* (srov. HANKA, 1847, 259).

Zikmundova mladší mluvnice formuluje pravidlo o postavení zvratného *se* poněkud jinak, neboť uvádí, že ve větě hlavní má *se* stát za slovesem, ve větě vedlejší nebo v otázce za spojkou nebo tázacím zájmenem. Ze zmíněných příkladů („Aj ta rozmnoží se Tatar množství. A tam ta smlouva měla se vykonati.“) je zřejmé, že slovesem, za nímž má *se* stát, se míní první sloveso ve větě, bez ohledu na to, zda jde o verbum, k němuž *se* významově náleží (srov. ZIKMUND, 1866, 143).

Dobovou neustálenost normy, pokud jde o postavení *si* a *se*, může dokreslit také mluvnice Jana Slavomíra Tomíčka. Autor v ní ve shodě s ostatními gramatiky píše, že *se* a *si* nemůže stát na počátku věty ani hned po spojkách *a* a *i*, v dále uvedených příkladech však kromě slovosledu „on se honosil“ připouští i „on honosil se“ (srov. *Tomíček*, 1867, 304).

Postavením příklonek *se* a *si* se pro období 1. pol. 19. století zabýval na materiálu Tylovy prózy Miroslav Grepl. Zjišťuje, že při středovém postavení slovesa (což je u Tyla především ve větách hlavních, v nichž se výrazněji upatňuje princip významový) je u Tyla *se* a *si* kladeno za sloveso.[155] Pokud sloveso stojí na konci věty, kladl Tyl původně *se* a *si* před sloveso, v pozdějších úpravách svých textů je však přemísťuje za přízvučné slovo ve větě. Z toho Grepl vyvozuje, že už ve 40. letech byla antepozice *se* a *si* u koncových sloves pociťována jako nepřirozená, k úplnému prosazení fonetického slovosledného principu i v jiných případech však mohlo dojít teprve tehdy, když se vyvinula živá mluvená podoba spisovného jazyka, z níž fonetický slovosled vychází (srov. GREPL, 1959, 258–259). O tom, že se fonetický princip zcela neuplatňoval ještě ani v námi zkoumaném období, mohou svědčit výše zmíněné doklady ze Smetanou psaných dopisů (srov. *nemohl jsem ani nikdy se zavázat*) i z přijaté korespondence (srov. příklad z dopisu Josefa Srba: *Nač tedy se zlobit*). Bez zajímavosti v této souvislosti není ani poznámka, kterou uvádí Hanka, když při koncové pozici slovesa místo *začala se* považuje za lepší slovosled *se začala* (viz výše). V případech, kdy Smetana *se* těsně spojuje se slovesem, možná hraje roli to, že sloveso a zvratné zájmeno chápe jako celek a jako s celkem s ním také nakládá.[156]

---

[155] Případy, kdy je sloveso ve středu věty a za ním následuje zvratné *se*, jsme ve Smetanou psaných dopisech výrazněji nezaznamenali. Vyskytují se však v celku korespondence přijaté, srov. např.: *aby opera Vaše dostala se na různá jeviště* (Jan Ludevít Procházka); *Dopis Váš včerejší dotekl se mne bolestně* (František Augustin Urbánek); *Za rok přestěhujem se do většího domu* (Josef Jiránek).

[156] Na něco podobného upozorňuje při zkoumání současných komunikátů Ludmila Uhlířová. Ta si všímá, že v mluvených projevech, k nimž mají námi zkoumané komunikáty blízko, dochází k přesunu příklonek z druhého (tj. pro ně typického) místa ve větě, a vysvětluje to zejména nedostatečnou výpovědní perspektivou mluvčího, tím, že mluvčí formulují myšlenky postupně. U zvratných sloves tak dochází

Jiné příklady pozice *se* ve Smetanových dopisech však na druhou stranu ukazují, že se fonetický princip prosazuje, a to nejen při koncovém postavení slovesa jako u Tyla (*až pry se můj poměr k divadlu od nového družstva urovná*), ale také při jeho postavení středovém (*dne 18 července se zase provozovala "Prodaná nevěsta?!„*).[157]

Více příklonek ve větě

Pokud vyjdeme z celku Smetanou psaných dopisů, zjistíme, že řazení příklonek může být pro Smetanu problematické také tehdy, jestliže se ve větě výrazů bez vlastního přízvuku vyskytne více.

Jedná se o případy užití více zájmenných předmětů, kdy Smetana píše např.:

Tak jí [partituru] *mu jen dejte*;

tak ho [rest] *mně pošlete poštou*;

takový, jako já ho Vám v duchu přeju.

Pravděpodobně se zde jedná o vliv němčiny, kde má při výskytu dvou zájmenných předmětů přednost ten, který je akuzativní.

Na druhou stranu jindy Smetana řadí klitika v pořadí, které je češtině přirozené, např.:

Nápravník by mu ji [operu] *jistě k opsání přenechal*;

že mi ho [libreto] *daroval*;

v celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

tak mu ji [partituru] *zašlete na podpis*;

kdož mi ho zase může vynahradit.

Jindy není ve Smetanových dopisech respektována skutečnost, že by všechna klitika měla následovat za prvním přízvučným výrazem ve větě, např. (doklady jsou z celku Smetanou psaných dopisů):

Neslyšel jsem nikdy ho jmenovat;

a já jsem musel mu přislíbit;

Chtěl jsem osobně se Vám představiti.

Proti tomu ale Smetana píše např.:

jak jsem ho pro celou tiskem vyšlou operu byl upravil;

---

k tomu, že je mluvčí podvědomě vyslovují v jejich kompletní podobě (UHLÍŘOVÁ, 1987, 86; podobně MÜLLEROVÁ, 1994, 75).

[157] Pozorujeme zde tedy konkurenci dvou modelů (postiniciální a kontaktní pozice pomocného slovesa *být*), která je typická pro celý vývoj češtiny až do 20. století. Za poznámku k tématu děkujeme Pavlu Koskovi.

že jsem mu to hned nepůjčil;

že jsem se Vám o smrti Stopa už snad několikrát zmínil.

V sondách do korespondence Josefa Srba jsme podobné problémy se slovosledem, pokud je ve větě více příklonek, nezaznamenali, v celku přijaté korespondence jen ojediněle (jde o případy, kdy nejsou všechna nepřízvučná slova kladena za první přízvukový takt), např.:

s kterou [ochotou] *jste tak neocenitelně úslužně mi podal data* (Eliška Krásnohorská);

aby Jste laskavě obratem pošty mi zdělil svůj náhled v této věci (Adolf Čech);

příjem můj, který 26tého tohoto měsíce mi přidělen jest (Anna Součková).

Pokud se ve větě vyskytuje více příklonek, uvádějí dobové gramatiky následující pořadí: *-li*, tvary pomocného slovesa *být*, za nimi *se*, *si* a poté jiná slova bez vlastního přízvuku (tedy tvary osobních zájmen) (HANKA, 1849, 259–260, HATTALA, 1857, 102).[158] Hattala k tomu dodává: „Jmenovitě po podřizovacích spojkách je slovosled tento už tak ustálen, že odchýlení se od něho cit a sluch uráží“ (HATTALA, 1857, 102). Ačkoli to autoři mluvnic neuvádějí přímo, plyne z jejich poznámek, že by příklonky měly stát těsně vedle sebe. Poučení, jak postupovat, vyskytne-li se ve větě více zájmenných klitik, však gramatiky nezmiňují.

4.2.2.1.2 Neslovosledné syntaktické jevy odrážející vliv němčiny

Frazémy a slovesné vazby

Vedle výše uvedených případů, kdy lze vliv němčiny pozorovat ve slovosledu Smetanových dopisů, se s nápodobou německých vzorů setkáme také na úrovni jednotlivých syntagmat. U Smetany se objevují kalky německých frazémů, např.:

Moje skladby stojí Vám k službám podle německého zu Diensten stehen;

Ať radějí spíše se opatři o jistotu. podle německého sich über etwas Gewißheit verschaffen

(více viz kapitolu 4.3 věnovanou lexiku).

Výjimečně se vyskytuje německá předložková vazba místo adekvátní české, např.:

[158] Jak Hanka, tak Hattala ovšem upozorňují, že v minulosti nebylo uvedené pravidlo řazení příklonek respektováno. Srov.: „Staří ale kladli často *se* po *mi*, *mu*: staniž mi se...“ (HANKA, 1849, 260). „...nynější spůsob mluvení se již i starým ještě oblíbenému přestavení „zdá mi se“ příčí, „mi se zdá“ anebo „se mi zdá“ pak doprosta zatracuje“ (HATTALA, 1857, 102).

stratil jsem [...] *všechen interess pro umění* podle německého das Interesse für etwas místo *zájem/interes o něco* (popř. lze uvažovat o tom, že zde došlo ke zkřížení německých vazeb das Interesse für etwas haben a das Interesse an etwas verlieren);

chci mit jakýsi regulativ po ruce, jak bych se mohl chovat naproti nakládatelům podle německého sich jemandem gegenüber betragen/benehmen místo *chovat se k/vůči někomu*.

Hojnější jsou doklady německého vlivu spočívající ve výskytu předložkové vazby tam, kde je v češtině vazba bezpředložková. Velmi často se jedná o výskyt předložky *s* místo prostého instrumentálu, např.:

mně obdarovala s novým vňučkem;

Tak buď ať to obdařejí s výšší markou, aneb ať zasilají slabší pakliky;

že mně brzo potěšíte s pokračováním textu?;

S tou divokou pomstou skončí celá skladba;

my přijedem v pátek 17ho s poledním vlakem do Prahy;

nechci s tím na žádný pád předpisovat Vám;

z celku Smetanou psaných dopisů dále např.:

se mi po 100 exempl. s 50 zlatymi bude honorovat;

Překvapil jste mne velmi mile s překladem recitativ z "Prodané nevěsty„;

přijedu do Prahy [...] *s poledním vlakem*, podobně, avšak expresivně *přikulhám k Vám do Prahy s poledním vlakem*;

Ta možnost, že si s praci mojí mohu příjmi zlepšit.[159]

Z ostatních případů jsme u Smetany zaznamenali např.:

Já sám jsem často trápen od závrati nejspíše podle něm. jemand ist von etwas gequält.

Sondami do korespondence Josefa Srba jsme obdobné případy nezachytili, v přijaté korespondenci jsme je zjistili jen v omezené míře, srov. užití předložkové vazby místo adekvátní bepředložkové např. v těchto dokladech:

přijedeme v ponděli z polednim vlakem (Bettina);

potřebuje orkestru vysvětlit co Jste s tím neb oným motivem, harmonickým obratem neb instrumentálním vtipem řici chtěl (Adolf Čech).

[159] Do hry zde ale možná vstupuje skutečnost, že si v češtině u řady sloves konkurují *s* + instrumentál a prostý instrumentál, problematiky si všímá např. i *Brus jazyka českého* (1881, 219–221).

Zájmeno osobní v pozici podmětu

Jako vliv němčiny lze chápat také užití osobního zájmena v pozici podmětu. Případů, kde je nesporné, že jde o užití nemotivované (a jedině to bychom mohli skutečně označit za reflexi němčiny), však nemůžeme doložit mnoho, např.:

Hakon Jarl byl pohan, a on nemohl snésti slabou nímravou vládu krále Olafa;

Co základ běře [sic!] *on naší correspondenci* [...] *a dává jim důležitost*.

Obdobné případy, které by byly jednoznačné, se nám v sondách do korespondence Josefa Srba ani do celku přijaté korespondence nepodařilo zjistit.

4.2.2.2 Jevy z mluveného úzu

Mezi syntaktické jevy, které sbližují soukromou korespondenci s mluvenými komunikáty, patří např. rozčleňování výpovědi do krátkých celků, naopak jejich zřetězení do jednoho delšího souvětného celku, nepřesné nebo chybějící vyjadřování vztahů mezi větami, doplňování a zpřesňování informací[160], které je syntakticky realizováno formou dodatečně připojených větných členů nebo přídatných konstrukcí. V primárně zkoumaných polooficiálních dopisech je však ve větší míře nenajdeme, stejně jako se v nich výrazněji nenachází pasáže simulující rozhovor s adresátem (místa, kde pisatel klade otázky a hned připojuje předpokládané odpovědi atd.). Uvedené jevy jsou častější pouze v korespondenci intimní, tj. rodinné, případně v pozdějších dopisech Josefu Srbovi. Srov. např. rozčlenění sdělení do kratších vět, a naopak spojení vět tam, kde bychom z hlediska funkce výpovědi čekali rozdělení do samostatných celků, v dopisu manželce Bettině:

Příjel jsem, jak vidiš, šťastně domu. Strávil jsem u Vás tří hezkých dnů, pln krásných úpominek. Teď zase robotuju. Los, který mně otec sebou dal, bych se podival, jest-li vyšel, nevyhral nic, proto že ani nevyšel, řekni to, prosím, otcovi;

zřetězení vět do jednoho syntaktického celku připomínající proud vyprávění v dopisu Josefu Srbovi:

Jedem; na silnici před Taxisovým panským dvorem začal vítr faukat mě na nohy, že jsem honem je chtěl krýt s plaidem, a tu – výkřik uleknutí! ustrnutí!! – o plaidu nebyla žádná památka, než moje zimou se klepetajíci kolena;

asyndetické spojení vět namísto přesného vyjádření vztahů mezi nimi v dopisu Bettině:

Kapelník Majer dostal výpověd; hledají jiného kapelníka;

nebo v dopisu Josefu Srbovi:

Zpěhám, opozdil jsem se, posel čeká na psání;

připojování větných členů (popř. rozsáhlejších syntaktických struktur) v dopisu pro Smetanovu švagrovou Elišku Kolářovou:

Tak Tě prosím, aby si byla tak dobrá, a mně zaopatřila 1 schwal neb šál na krk hedvabný, roza, pro dámy, jen krátky jak dámy nosejí, pro Betty;[161]

---

[160] V mluvených komunikátech zkoumala tento rys např. Olga MÜLLEROVÁ (1994, 78–79). Přičleňování, dodávání a nastavování chápe jako jeden z typických znaků mluvených projevů také Jana Hoffmannová, která v této souvislosti hovoří o parcelaci a kompletaci i o tom, že je mnohdy obtížné je od sebe odlišit (HOFFMANNOVÁ, 2012, 709). Platí to nejen pro mluvené komunikáty, ale také pro korespondenci.

[161] Informace mohou být doplňovány také formou různých přípisů či dodatků, jež jsou připojeny až za rozloučením a podpisem. I v těchto případech máme co do činění s postupným zpřesňováním sdělovaného obsahu, s jeho korigováním, např.:

„dialogickou“ pasáž v dopisu Betině:

Až psaní tuto čísti budeš, mysli si mně dáleko z Prahy – ku příkladu ve Vídní – a Ty uhodneš. Ano v neděli po celí den bude me se, totíž já ze Starým po Vídní potloukat. A proč? – Nechal jsem se přemluvit, k zavitání do Peští...;

anebo v jiném dopisu pro Bettinu:

Co nejnovějšího víz, že jsem na Božím těle ve čtvrtek byl, kde? – v Drážďanech! – Proč? – Proto že jsem si jel pro peníze. – Vyhráli jsme! – Jen se nelekej! – Není to až hrůza![162]

Z dalších syntaktických jevů, které jsou běžné pro mluvené projevy, se u Smetany hojně vyskytují kontaktové prostředky. Mezi ty, které se u Smetany uplatňují častěji, patří oslovení: *Milý a ctěný příteli!*; *Velectěná slečno!*; *Velectěný pane kapelníku!*;
obracení se na adresáta formou otázek, např.: *Co pak se vyjednalo se Švandou?* [...] *Jak jste se měl v Plzni?*;
výzvy k odpovědi, např.: *Pište mi!*; *prosil bych o zprávu o tom*; *Těším se na brzké zprávy od Vás! Tedy píšte mě, a nenechejte mě dlouho čekat.*

Tyto prostředky však nejsou ani specifikem dobovým, ani specifikem Smetanových projevů, nýbrž vychází z povahy zkoumaného materiálu: jejich užití je typické i pro oficiálnější a hlavně pro neoficiální soukromé epistolární texty.

---

*NB * dole.* [...] **NB. Trágicky nemůžete si představit rekové z doby fraků a cilindrů; ale ideální rekove ze dávno minulých století, ano.* (Adolfu Čechovi).
Smetana si přitom uvědomuje, že provedené úpravy mohou být pro adresáta nekomfortní, že ztěžují proces čtení, srov. dopis Adolfu Čechovi:
*Jelikož choroba moje nedovoluje mi čerstvě pracovati, a nedovoluje, abych se teď k stáři * věnoval slohu oblibenýmu* [nynejší] *mládeže, a dával národu hudební taitrlictví, místo národního vážného díla: to přece ode mně, mně zakládátele českého slohu, jak v absolutní hudbě, tak vzlášt též v dramatické,* ~~*a nechci*~~ [se nemuže žádat, a já nechci] *aby se moje skladby v tu dobu do kouta uschovávali, kde teprv hojným provedením obecenstvu* [by] *se sta~~nou~~li přistupnějšími, a oblibenejšími.*
** odpusťte tychlé zatrolené korrektury, já jsem při psaní vždy umdlen, a tak povstanou zmotaný fráze, které nemohu nechat stát, a nebo opsat celé psaní na čísto? – To bych nevydržel.*
Z hlediska jazykového bádání jsou však taková sdělení obsahující vsuvky a dodatky a zachovávající veškeré škrty cenná. Na rozdíl od čistopisu totiž mohou podat důkaz o postupném utváření textu (srov. MÜLLEROVÁ, 1994, 79) a o jazykové sebereflexi pisatele.

[162] Dokladem toho, že Smetana chápe komunikaci prostřednictvím dopisů jako skutečný hovor s adresátem, je také užití verb dicendi, např.: *Dosud je oučinek, jak jsem již řekl, slabý.* (Zdeňce Smetanové); *Dále nechci více o tom mluvit, věc je již odbyta.* (Adolfu Čechovi).

4.2.2.3 Shrnutí

Při rozboru syntaktické stránky Smetanovy korespondence jsme se zaměřili na:

• jevy, které odrážejí vliv cizojazyčných vzorů, v jejich rámci jsme se soustředili na:

- jevy slovosledné (postavení slovesa ve větě hlavní, postavení slovesa ve větě vedlejší, přívlastku shodného a postavení příklonek);
- jevy další, které vznikají nápodobou cizojazyčných syntaktických struktur (německý vliv na úrovni frazémů a slovesných vazeb a při obsazování pozice podmětu osobním zájmenem);

• jevy, které jsou běžné v mluveném úzu.

V návaznosti na poznatky o obrozenské češtině, konkrétně o slovosledu v Tylově próze (tj. v dílech ze 30.–40. let 19. století), které publikoval Miroslav Grepl, jsme zkoumali, nakolik se tatáž slovosledná schémata jako u Tyla uplatňují i v námi zkoumaném materiálu (tj. ze 60.–80. let 19. století). Jsme si přitom vědomi, že při zjištění rozdílů může hrát roli nejen časový posun, ale také odlišnost typu zkoumaných textů.

Pokud jde o postavení slovesa, bylo v obrozenské češtině po vzoru latiny a humanistické češtiny kladeno na konec věty hlavní i vedlejší. Grepl však už u Tyla pozoruje postupné opouštění tohoto gramatického slovosledného principu, zjišťuje, že přísudek je z koncové pozice ve větě hlavní posouván tehdy, je-li vyjádřen jednoduchým slovesným tvarem, jestliže je ve větě přísudek slovesný složený, pak se do středu věty přesouvá pouze určitý slovesný tvar, zatímco infinitiv zůstává na konci. U Smetany jde odklon od gramatického slovosledného principu ještě dále, ve Smetanových dopisech se totiž vyskytují i případy, kdy je do středu věty umísťován celý složený slovesný přísudek (*Adressu na Vás musela Zdeňka napsat podle Vašeho předpisu*) nebo celý slovesný přísudek vyjádřený složeným slovesným tvarem (*Dnes jsem dohotovil první výstup celý druhého jednání*).

Ve vedlejších větách se koncové postavení slovesa drželo silněji, a to proto, že slovosledné latinské schéma je v tomto případě podporováno slovosledem německým. Přesto Miroslav Grepl zjišťuje, že Tyl sloveso z koncové pozice přemísťuje i v tomto případě, výjimku však tvoří věty vztažné. Ve Smetanově korespondenci je sice ve vedlejších větách koncové postavení slovesa zachováváno častěji než ve větách hlavních, na druhou stranu lze dobře pozorovat, že se místo mechanické nápodoby cizích slovosledných vzorů prosazuje také zde češtině přirozený princip aktuálního větného členění. Ve srovnání se situací u Tyla je sloveso z koncové pozice odsouváno v různých typech vět, včetně vět vztažných. Lze to sledovat u přísudku vyjádřeného

jednoduchým slovesným tvarem (*které* [opery] *sl. ředitelstvo dává zdarma*) i u přísudku slovesného složeného (doložit můžeme nejen případy, kdy je pouze přehozeno pořadí infinitivu a určitého slovesného tvaru, který pak nestojí na úplném konci věty, např. *v kterém* [koncertu] *by se celá tetralogie mohla dávat*, ale také případy, kdy je určitý slovesný tvar posouván do středu věty, např. *který* [časopis Dalibor] *bude od 1 ledna vycházet*, anebo dokonce případy, kdy se do středu věty dostávají všechny části přísudku, např. *kterou hodlám* [operu Čertova stěna] *dohotovíti ku podzimku*).

Prostřednictvím doplňkových sond do celku Smetanovy korespondence jsme se pokoušeli zjistit, zda lze říci, že je koncová pozice přísudku ve vedlejších větách v některém z typu Smetanových dopisů zachovávána výrazněji. Na základě našich pozorování se zdá, že k ústupu slovesa z koncové pozice u Smetany dochází nejen v korespondenci rodinné, ale také např. v dopisech věcného, obchodního charakteru psaných nakladateli Františku Augustinu Urbánkovi. Častěji jsme koncovou pozici zachytili např. v listech Karlu Bendlovi a Elišce Krásnohorské (pokud je ve větě přísudek slovesný složený, předchází však často určitý slovesný tvar infinitivu). Domníváme se, že v tomto případě mohla sehrávat roli osoba adresáta, před nímž se chtěl Smetana prezentovat jako kultivovaný mluvčí. Na stylizaci svého projevu si proto dával více záležet a volil knižní slovosledná schémata, přestože dobová norma je už opouštěla.

Ústup různých typů přísudku z koncové pozice ve větách hlavních i ve větách vedlejších jsme registrovali také v sondách do korespondence Josefa Srba i do celku přijaté korespondence. Tato zjištění potvrdila, že pokud jde o postavení slovesa, nebylo prosazování významového slovosledného principu omezeno jen na Smetanovy dopisy, nýbrž bylo obecnou dobovou záležitostí.

Vliv latiny (od humanismu přes obrození dlouhodobě působící na syntax spisovného jazyka) se kromě zmíněného kladení slovesa na konec větného celku projevoval ve zkoumaném období také postpozicí přívlastku shodného, názory dobových gramatiků však i v tomto případě dokládají opouštění latinou motivovaného slovosledného schématu. Postpozici pokládá za základní jen Václav Zikmund, u něj je však třeba vzít v potaz, že se opírá o starší (zejména humanistický) jazykový materiál. To, že k ústupu postpozice přívlastku shodného skutečně dochází, demonstruje už Miroslav Grepl na Tylově próze. Výraznější je u Tyla kladení přívlastku za rozvíjené jméno pouze tehdy, je-li přívlastek vyjádřen přivlastňovacím zájmenem. Tomuto zjištění odpovídá také stav ve Smetanově korespondenci, ani u Smetany není postpozice shodného přívlastku

běžná. Pozorovat ji můžeme stejně jako u Tyla pouze tehdy, pokud jde o přívlastek vyjádřený přivlastňovacím zájmenem (*osud můj*; *z oper mých*). U přívlastků postupně rozvíjejících se u Smetany opakovaně setkáváme s tím, že je rozvíjené jméno kladeno mezi části atributu (*všem skladatelům českým*). Ani v těchto případech však není postpozice přívlastku (resp. jeho části) výlučná.

Nahrazování postpozice shodného přívlastku antepozicí potvrzuje také korespondence přijatá.

V rámci zkoumání slovosledných jevů jsme se dále zaměřili na postavení příklonek. Zjistili jsme, že se ve Smetanou psaných dopisech ještě plně neuplatňuje princip fonetický (rytmický), jímž se slovosled příklonek řídí dnes a podle něhož by příklonky měly stát v postiniciální pozici (tj. na druhém místě ve větě). Jestliže je sloveso v minulém čase, dochází u Smetany poměrně často k tomu, že druhé místo ve větě zaujímá *l*-ové příčestí, zatímco tvar pomocného slovesa stojí až za ním (*z 1ho předst. dostal jsem tantiémy*). Méně běžné jsou u Smetany případy, kdy je na druhé místo ve větě kladeno určité sloveso, které z této pozice odsunuje zájmennou příklonku (*Předně děkují Ti*). Eva Hošnová tento případ chápe jako nápodobu německého vzoru (v německých oznamovacích větách je sloveso kladeno na druhé místo ve větě).

Německé slovosledné pravidlo je dle našeho názoru aplikováno také tehdy, když Smetana při užití více zájmenných předmětů klade zájmeno v akuzativu před zájmeno v dativu (*tak ho* [rest] *mně pošlete poštou*). Pokud jde o ostatní případy výskytu více příklonek ve větě, nebývá u Smetany vždy dodrženo, aby všechny příklonky stály těsně za sebou (*Neslyšel jsem nikdy ho jmenovat*).

V souvislosti se zkoumáním postavení příklonek jsme se zabývali také pozicí *se* a *si*. Analýza ukázala, že Smetana často připojuje *se* těsně ke slovesu, *se* přitom slovesnému tvaru předchází. Je možné, že zde roli sehrává skutečnost, že Smetana chápe spojení slovesa a zvratného zájmena jako celek, proto ho také jako celek dosazuje do věty. Dobové gramatiky sice upozorňují, že mezi *se* a sloveso mohou být vložena jiná slova, Hanka k tomu však dodává: „Přece se však *se* od slovesa tuze daleko oddělovati nemá“ (HANKA, 1849, 259). Je zajímavé, že Hanka jako lepší variantu při koncovém postavení slovesa chápe v této souvislosti slovosled *se* + sloveso. Tomu odpovídá i stav u Smetany, ve většině zjištěných případů, kdy je *se* těsně přimknuto ke slovesu, jde o koncovou pozici (srov. *chce teprv ten tejden domu do Prahy se navrátit*; *že prace tim se zvíšila*). Přitom, jak předpokládá Miroslav Grepl na základě zkoumání Tylovy prózy, byla antepozice při koncovém postavení slovesa už ve 40. letech považována za

nepřirozenou. Grepl dále zjišťuje, že při středovém postavení slovesa je u Tyla *se* kladeno za sloveso. Obdobné doklady se nám u Smetany nepodařilo zjistit, zaznamenali jsme je však v korespondenci přijaté.

Ke všem uvedeným případům postavení příklonek je nutno říci, že zmíněná slovosledná schémata nejsou ve Smetanových dopisech uplatňována důsledně. Četněji se vyskytují pouze věty, v nichž je tvar pomocného slovesa *být* až za příčestím, jež obsazuje druhé místo ve větě, a věty, v nichž je *se* těsně u slovesa, ani tento slovosled však není výlučný (srov. *Vloni jsem napsal 4 Polky pro klavír*; *Čistota akkordů se prý nedá docílit*). Stav ve Smetanově korespondenci tak můžeme chápat jako odraz skutečnosti, že pravidla kladení příklonek nebyla ve sledovaném období ještě pevně ustálena, současně lze na materiálu Smetanovy korespondence pozorovat postupné prosazování principu fonetického.

Kromě výše zmíněných dokladů, v nichž se vliv němčiny projevuje ve slovosledu, jsme se u Smetany setkali s nápodobou německých vzorů také v dalších případech. Jedná se o kalky německých frazémů (*Moje skladby stojí Vám k službám*), užití německé předložkové vazby místo české (*interess pro umění* místo zájem/interes o něco), výskyt předložkové vazby tam, kde je v češtině vazba bezpředložková (*přijedu do Prahy* […] *s poledním vlakem*), a rovněž (ojedinělé) obsazení pozice podmětu osobním zájmenem (*Hakon Jarl byl pohan, a on nemohl snésti slabou nímravou vládu krále Olafa*).

Při zkoumání syntaxe Smetanových dopisů jsme neopominuli ani jevy, které sbližují soukromou korespondenci s projevy mluvenými. U Smetany jsme doložili případy rozčleňování sdělení do samostatných krátkých vět, řetězení vět připomínající bezprostřední proud vyprávění, dále případy dodatečného připojování větných členů, jejichž prostřednictvím jsou do sdělení doplňovány informace, nebo případy nepřesného či zcela chybějícího vyjádření vztahů mezi větami. Okrajově jsme reflektovali i prostředky kontaktové. Náleží mezi ně zejména oslovení, jehož užití je v některých kompozičních částech dopisu přímo součástí epistolární normy, běžné jsou také otázky směřované na adresáta nebo pobídky k odpovědi. Zatímco první vymezenou skupinu mluvenostních jevů lze výrazněji pozorovat pouze ve Smetanově korespondenci ryze soukromé, a to nejspíše díky tomu, že je spontánnější než jiné typy dopisů, prostředky kontaktové se jako rys epistolárních textů vyskytují i ve Smetanově korespondenci oficiálnější.

Rozbor syntaktické stránky Smetanovy korespondence doložil pohyb v normě, pokud jde o postavení slovesa ve větě hlavní i vedlejší (přesun slovesa z koncové pozice do středu a rozrušování tzv. rámcových konstrukcí) a postavení shodného přívlastku (posun od postpozice k antepozici). Smetanovy dopisy dále ilustrují dobovou neustálenost normy, pokud jde o postavení příklonek (v tomto případě se začíná prosazovat princip fonetický, tzn. příklonky jsou ve větě kladeny za první přízvukový takt).

Co se týče Smetanova projevu, pozorovali jsme u něj vliv němčiny i v užití frazémů, předložkových vazeb nebo osobního zájmena v pozici podmětu. Tyto jevy jsou přitom vysvětlitelné skutečností, že Smetana byl česko-německým bilingvním mluvčím, proto mohl mít některá německá syntaktická schémata natolik zažitá, že je přenášel i do projevu českého.

Při zkoumání jevů charakteristických jak pro soukromou korespondenci, tak pro projevy mluvené se ukázal zřetelný rozdíl mezi Smetanovými dopisy ryze soukromými a jeho dopisy oficiálnějšími. Pouze u prvních z nich lze uplatnění syntaktických struktur běžných pro mluvený jazyk sledovat výrazněji. Pro nás je tato skutečnost potvrzením adekvátnosti výběru primárně zkoumaného vzorku dopisů. Naším cílem je totiž zjistit, jaké jevy odchylující se od dobové spisovné normy do projevů Bedřicha Smetany pronikají i přes jeho úsilí vyjadřovat se noremně. Jak analýza syntaxe potvrdila, nejvhodnějším materiálem by pro takové zkoumání nebyly dopisy ryze soukromé, neboť ty Smetana z hlediska jazykového na rozdíl od dopisů polooficiálních méně kontroluje a promýšlí.

4.3 Doplněk: lexikum

Pochopit charakter Smetanova českého vyjadřování a posoudit Smetanův vztah k češtině není možné, pomineme-li zcela lexikální stránku jeho projevů. Ačkoli rozbor Smetanovy slovní zásoby, kterou je možno poznat z jeho dopisů, není primárním cílem této práce, nastíníme v následující kapitole alespoň ilustrativně její nejvýraznější rysy. Poznámky předložené v této části práce se opírají o celek Smetanou psaných dopisů.

4.3.1 Termíny

Vzhledem ke Smetanově profesi tvoří významnou vrstvu lexika užitého v jeho korespondenci odborné názvy z divadelní, a zvláště z hudební oblasti. Výběrově uvádíme jen některé z nich, řadíme k nim i slova z daného tematického okruhu, která přísně terminologický rámec překračují. Tyto výrazy jsou jednak původu domácího, např.: [163]

činohra, *divadlo*, *hlas* (*mužský*, *ženský*), *hra*, *jednání*, *píseň*, *předehra*, *sbor* (*mužský*, *ženský*, *smíšený*), *skladba*, *výstup*, *zpěvohra*;

jednak, a to častěji, pocházejí z cizích jazyků (zvláště z italštiny), jejich přejetí však nemusí být přímé, např.:

Adagio, *Akord/akkord*, *Allegro*, *alt*, *Andante*, *arie*, *ballet*, *bass/bas*, *cantáta/Kantáta*, *dirigent*, *dramaturg*, *duetto*, *filharmonie*, *fraška*, *fuga*, *genre*, *impressario*, *instrumentovat*, *kánon*, *koloraturní/kolloraturní*, *komponovat*, *libretto*, *Molto vivo*, *monolog*, *oktáva*, *opera*, *operetа/operetta*, *oratorium*, *orchester*, *orchestrální*, *ouvertura*, *partitura*, *polyfonický*, *prima donna*, *quartetto/quarteto*, *recitativ*, *regisseur*, *repertoir*, *repertoirní*, *rhytmus*, *role/rolle*, *rondo*, *solista*, *solo*, *solový*, *sonata*, *soubretta/subretta*, *sinfonie/synfonie*, *synfonický/synfonyckýsinfonický*[164], *tenor*, *terzetto/tercetto*, *tetralogie*, *tragöd*, *tragödie/tragödye/tragedie*, *tragický*, *trio*, *vivace*.

---

[163] Výrazy pro přehlednost uvádíme v nominativu či infinitivu, zachováváme přitom Smetanou užitou pravopisnou podobu. Jestliže jsme slovo zachytili ve více pravopisných variantách, zaznamenáváme je všechny, nereflektujeme však rozkolísanost kvantity vokálů (tzn. pokud je zápis daného výrazu u Smetany z hlediska kvantity nejednotný, píšeme slovo jen tak, jak to odpovídá dnešní kodifikaci). To platí i pro slova cizího původu zmíněná dále. Ke grafické stránce cizích slov viz kapitolu 4.1 Pravopis.

[164] U Smetany se zmíněné substantivum a adjektivum vyskytuje většinou v podobě s *-n-* – celkem 90× (+ 1× jako *synforický*), pouze 4× má Smetana *symfonie/symfonický*. Kott přitom uvádí pouze podobu *symfonie* (srov. KOTT, 1882, 825), ta převažuje také v korespondenci přijaté, celkem se vyskytuje 21× (např. v dopisech od Elišky Krásnohorské, Jana Ludevíta Procházky, Františka Augustina Urbánka), jen

Velké množství termínů se vyskytuje především v dopisech, které Smetana adresuje spolupracovníkům, s nimiž řeší otázky tvorby či jevištního provedení svých děl, např.:

První alle con fuoco (každá půl nota) uhoz jeden dolu, druhý nahoru. Hned na to Piu modto přejde v celý takt C asi každá čtvrt, a zůstane tak skorem až k 3/4 taktu, před tím ten takt s Adagiem trillo hodně dlouho. Ten 3/4 takt Mod. to skorem v tom samým pohybu, jako před tím celý takt C. a poslední Molto vivo zase jak první.

(Adolfu Čechovi);

Celli IIdi a Contrabassi držejí hluboké c s korunou, lunga pausa, potom začne toto číslo C taktu v šesnáctkách – šumění větřicku v listech lípových – šmicové nástroje con sordini, pozdějí 12/8 takt zpěv: "O vy lípy!,,

(Janu Ludevítu Procházkovi).

4.3.2 Slova cizího původu

Slova cizího původu jsou ve Smetanových dopisech velmi frekventovaná, nemusí přitom být pouze povahy terminologické. Jak termíny, tak řada dalších cizích slov objevujících se ve Smetanových projevech jsou dokladem Smetanovy vzdělanosti, tj. souvisí s jeho obecným i hudebním vzděláním a profesním i společenským působením a v textu mohou být mj. prostředkem intelektualizace. U některých slov cizího původu však lze naopak předpokládat, že byla rozšířena v běžně mluveném úzu, např. *almara*, *skrupule*, *paraplé*, *plaisir*, platí to zvláště o slovech původu německého (k tomu viz dále).

Mnohé výrazy, které se nachází ve Smetanou psaných dopisech, pochází primárně z latiny, např.:

acceptovat, *applaus*, *atribut*, *decennium*, *dedikace*, *deficit*, *definitivní*, *difference*, *direktně*, *disposice*, *effekt*, *elegantní*, *exaktní*, *exemplár/exemplář*, *factum*, *formální*, *honorár*, *honorovat*, *humor*, *imitace*, *intence*, *jubileum*, *kompetentní*, *konkurovat*, *konsortium*, *korrektura*, *manuscript/manuskript*, *massa*, *neutrální*, *plagiator*, *presentovat*, *privatní*, *produktivní*, *proposice*, *protekce*, *recepis*, *reflektovat*, *resoluce*, *resultát/resultat*, *revidovat*, *solidní*, *summa*, *suspendovat*, *text*, *usurpátor*, *usus*;

může se jednat též o citátová slovní spojení, např.:

7× ve objevují tvary s *-n-* (v dopisech Josefa Srba a 1× v listu Aloise Hniličky). Grafická podoba s *n* je nejspíše odrazem italského *sinfonie* nebo německého *die Sinfonie*.

ad personam / *ad personam suam* (pro vlastní osobu, osobně), *ad vocem* (stran něčeho), *nota bene* (a k tomu ke všemu, mimoto, dokonce), *sub rosa* (důvěrně, pod slibem mlčení), *summa summarum* (celkem, úhrnem, zkrátka a dobře), *vice versa* (naopak, obráceně);[165]

dále se ve Smetanově korespondenci vyskytují slova původu řeckého, např.:

akademický, *authentický*, *bibliotheka*, *episodní*, *esthetický*, *genesis*, *harmonisace*, *chronologický*, *kategorický*, *kosmopolitický/kosmopolitycký*, *kritika*, *lithograf*, *mechanický*, *mentorský*, *methoda*, *paralella*, *paragraf*, *program/programm*, *sympatie*, *technický*, *telegrafovat*;

francouzského, např.:

addressa/adressa, adieu, *a la* (*a la Dvořak*), *arrangeování*, *brožura*, *detail*, *gáže*, *journal*, *komitét*, *kontorolovat*, *passáž*, *routa/růta*, *sentimentální*, *sesóna/saisona*, *tantiéma*, *vignetta*;

či italského, např.:

bagatell, *brutto*, *conto*, *finale*, *firma*, *motto*, *netto*, *skizza*.

U většiny uvedených cizích výrazů je však třeba vzít v potaz také možný prostředkující vliv němčiny, přes niž se tato slova mohla do Smetanovy korespondence dostávat (a jíž mohla být ovlivněna i jejich grafická podoba; k tomu více viz kapitolu 4.1 Pravopis).

S výjimkou *adieu* jsou všechna slova cizího původu, která jsou uvedena v této podkapitole, obsažena ve slovníku Františka Štěpána Kotta, i když ne vždy ve stejné pravopisné podobě jako u Smetany (v Kottově slovníku nalezneme rovněž spojení *vice versa* a *sub rosa*). Řada z těchto výrazů se nachází také v celku přijaté korespondence, zvláště to platí pro mezinárodní slova řeckého a latinského původu. S ohledem na to, kdo patří mezi Smetanovy korespondenční partnery, souvisí užívání cizích slov i v přijaté korespondenci nejspíše se vzděláním dané osoby a s jejím působením v umělecké oblasti.

[165] Významy citátových slovních spojení jsou uvedeny dle *Akademického slovníku cizích slov* (srov. PETRÁČKOVÁ – KRAUS a kol., 1998).

4.3.3 Vliv němčiny

S ohledem na Smetanův česko-německý bilingvismus i dobovou jazykovou situaci není překvapivé, že lze v lexikální složce stejně jako v jiných jazykových plánech Smetanovy korespondence pozorovat vliv němčiny. Ten není omezen jen na přejímání jednotlivých výrazů, nýbrž je rozsáhlejší, proto se mu věnujeme samostatně.

Jak bylo řečeno výše, přes němčinu se do Smetanova projevu, ale i do češtiny obecně, dostávají i některé z výše uvedených výrazů, jež jsou původem z jazyka jiného (nebo je jejich přejetí tím, že výraz existuje i v němčině, alespoň podpořeno). Přímo z němčiny pochází řada dalších Smetanou užívaných výrazů, např.:

futterál, *kistna*, *marka* (*s výšší markou*, tj. ve smyslu ‚známka', nikoli jako označení území nebo platidla), *natrefit*, *offerirovat* (*nehledám žádné libretto; ale když se mně offeriruje dobré, příjmu ho*), *paklik*, *-pakovat* (*v tom vaku zapakovanou*; *že jsem hned zase vypakoval kuffr*), *passovat*, *rantl*, *šikovat se* (*neb se mi velmi dobře v tom místě šikovalo* [dueto], tj. ve smyslu ‚hodit se'), *treffný*, *trefit* (*Ano i číst jsem netrefil*; *Ale nová rána mě trefila*).

Je však třeba zdůraznit, že uvedená slova nejsou omezena pouze na Smetanovu korespondenci, nýbrž byla dobově obecně rozšířená, a to především v běžné mluvě. S výjimkou slov *offerirovat* a *rantl*[166] jsou všechna uvedena (byť v jiné pravopisné podobě) i ve slovníku Františka Štěpána Kotta (srov. hesla *futrál/futteral*, *kystna*, *marka*, *natrefiti*, *paklík*, *pakovati*, *pasovati*, *šikovati se k čemu*, *trefný* in KOTT 1878–1906). Pouze k *trefiti* Kott uvádí: „Vyber raději některý z následujících významů: hozením n. střelením dosáhnouti, dotknouti, zasáhnouti [...] dokázati, s to býti..." Kott připojuje řadu dalších českých ekvivalentů (srov. heslo *trefiti* in KOTT, 1884, 158). České výrazy, které by měly být užívány místo něm. *treffen*, uvádí také *Brus jazyka českého* (1881, 246), k ostatním výše zmíněným výrazům se nevyslovuje.

V přijaté korespondenci jsme ale z germanismů objevujících se u Smetany, kterým zde věnujeme pozornost, zachytili jen *zapakovat* (u Josefa Srba):

Oluvkové náčrty „Violu" i ostatní zapakoval jste před svým odjezdem z Prahy do kufru;

a *trefit* (opakovaně u Elišky Krásnohorské):

Nemohu a nemohu trefit, co jste mi uložil;

[166] V *Příspěvcích* ke Kottově slovníku nalezneme pouze výraz *rantlovka*, který je regionálním označením sukně s lemováním (srov. toho heslo in KOTT, 1906, 326).

ale provést je [scény], *aby byly Vaší hudby hodny a abych i já se nemusela za své verše stydět, – to jsem posud netrefila*;

Proto, že mám k naší famozní divadelní správě tu důvěru, že starý efekt, který z Fausta a Egmonta umí naspaměť, také v naší opeře zas trefí.

U Smetany se dále vyskytují kalky německých slov, které dobové brusy označovaly za nevhodné. Týká se to např. slovesa *vynacházet se* podle něm. sich befinden (u Smetany např. *doufám že se výborně vynacházíte*), místo něhož bylo doporučováno *býti*, *dařit se*, *mít se*, *vést se* (HATTALA, 1877, 289; k tomu srov. také Brus jazyka českého, 1881, 261). Podobně negativně Hattala hodnotí také výrazy, které se později staly pevnou součástí české slovní zásoby. Jde např. o slova s předponou *sou-* jako *soudruh* (u Smetany např. *od svých vlastních soudruhů zavražděn*) místo *druh* nebo *souhlasit* (u Smetany např. *souhlasí uplně s mým předsvědčením*) místo *přisvědčovat* a *srovnávat se*. Dle Hattaly jde o: „...nad míru chatrné a zbytečné plody nevšedně poněmčených myslí českých“ (HATTALA, 1877, 286; k tomu srov. Brus jazyka českého, 1881, 233–234). Připojit můžeme také dnes hovorové *nechat* ve smyslu ‚způsobit, aby někdo něco udělal‘ podle něm. *lassen* (u Smetany *Nechte mně dát zprávu o výsledku vašeho čestného večera*), za správné je místo toho považováno *dáti* (Brus jazyka českého, 1881, 152).

Místy Smetana začleňuje do česky psaného textu německá slova přímo, v citátové podobě, v některých případech je jejich příznakovost reflektována alespoň tím, že jsou psána v uvozovkách a/nebo kurentem. V uvozovkách a kurentem je v originálu např.:

aby konec arii byl “applausfähig„;

bez ohledu na “Applaus„ obecenstva, jenž často je buď líné buď taky “begriffsstützig„;

aby tím take u Vás v Hamburce moje quartetto dostálo jakejsi “Geleitsbrief„;

Ale bez špásu: Ten malý: “Abstecher„ můžete dýcky udělat;

bez uvozovek kurentem např.:

Krásena a Lutobor – das ist der wunde Fleck;

My mysleli, že jsme mohli zde o všech těch Geschäftsangelegenheiten hovořit;

než-li někam dělat Aufwartung, raději platím;

v uvozovkách latinkou např.:

Zapovidám si jakékoliv: “Abgänge auf Applaus und Hervorruf„ s kopati dle směru operett;

bez uvozovek latinkou např.:

Vám věrně oddanný Bedř. Smetana Jabkeníce 7 září 880. In Gallop!;

Wichtig: Nezapoměnte na gáži!

Německé výrazy se objevují mj. v rámci odborné komunikace. Jedná se o případy, kdy chce Smetana zřejmě zabránit neporozumění, k němuž by při užití českého slova mohlo dojít, případně si není odpovídajícím českým výrazem/spojením jist, např.:

s pomocnými tony – Hilfstönen;

kde panuje pravá směšíce názvu Liebhaber, Held, komischer Alter, Intriguant a. t. d.;

docela psan [text] *dle Videnských "Bänkelsängerart*.

Dle německého vzoru se ve Smetanou psaných projevech někdy vyskytují také doslova přeložené frazémy nebo slovesně jmenná spojení (a také slovesné vazby, k tomu viz kapitolu 4.2.2 věnovanou syntaxi, oddíl 4.2.2.1.2), např.:

než co právě pod rukou mám podle něm. etwas unter den Händen haben;

Já vzal tu routu přes Kostníci podle něm. eine Route nehmen;

jsem si vzal tu smělost podle něm. sich die Freiheit nehmen;

pří skoušce, kterou jsem s nímy na jevíští držel; *Orchestralní skouška* [...] *se svědemítě držela* podle něm. die Probe halten;

držel by tu rolly za episodní; *Co pak mně drží za ňákého "Hungerleidera,,* podle něm. etwas für etwas halten ve smyslu ‚považovat někoho/něco za něco';

A což, aby jsme o ní drželi tajemství podle něm. geheimhalten;

Moje skladby stojí Vám k službám; *stojím ještě k službám*; *stojí Vašemu plesu k službě* podle něm. zu Diensten stehen;[167]

Moje zpěvohry stojí Vám k dísposici; *stojí Vám* [skladby] *k disposici dle možnosti* podle něm. zur Verfügung stehen;[168]

Všem pánům a dámám, které moje starý Branibory z novu do života přivádějí podle něm. etwas ins Leben setzen;

chtěl jsem dámě [...] *jen v paměti úvéct, že...* podle něm. in Erinnerung bringen;

Rád bych brzo s operou byl v pořádku! zřejmě podle něm. hiemit ist die Sache in Ordnung ve smyslu ‚tím je věc vyřízena, odbyta';

---

[167] Smetana má ovšem i *jednotlivé skladby Vám* [...] *jsou k službám*; *jsem Vám k službám*; *Jsem Vám vždy k službě ochotný*. Poměr užití zmíněných vazeb je u Smetany téměř vyrovnaný: *být k službě/službám* se objevuje celkem 5×, kdežto *stát k službě/službám* 4×.

[168] Na druhou stranu Smetana v těchto případech užívá i slovesa *dávat*, *zasílat* a *mít* (*má k tomu tři všelijaká dáta k disposici*). *Stát k disposici* se vyskytuje 9×, spojení s jinými slovesy 3×.

Sám jsem ještě ktomu osobně jednotlivým pánům udělal svou návštěvu a poctu; zde došlo nejspíše ke spojení něm. bezpředložkové vazby jemandem einen Besuch abstatten a předložkové vazby bei jemandem einen Besuch machen.

Některých z uvedených obratů si všímají také dobové příručky. Např. spojení *učinit návštěvu* komentuje František Štěpán Kott, který uvádí, že je to „prý germanismus" místo *navštívit někoho* (KOTT, 1880, 95). Obratům se slovesem *držet* zase věnuje pozornost Brus Matice české. Obecně k němu uvádí: „Hledě však k tomu, že u spisovatelů doby staré a střední proti německému slovesu halten našeho držeti užívá se o mnoho méně, nahrazuj je dle potřeby slovesy jinými" (Brus jazyka českého, 1881, 106). Ve vazbě *držet někoho za nějakého*, doporučuje místo *držet* užít slovesa *mít*, *pokládat*, „neboť ačkoli držeti na místě míti a pokládati najdeš také u dobrých spisovatelů, přece zdá se býti germanismem, poněvadž rčení toho neznají Slované druzí" (Brus jazyka českého, 1881, 107). Podobně jsou brusiči odmítány také další obraty, které nalezneme ve Smetanou psaných dopisech a které jsou i dnes běžně užívané, např.:

vyslovit díky podle něm. Dank aussprechen (u Smetany např. *budiž mi dovoleno* [...] *moje nejvroucnější diky vysloviti*), lepší má být *díky činiti* „anebo prostě děkovati" (Brus jazyka českého, 1881, 101);

držet slovo podle něm. Wort halten (u Smetany např.: *Jen držte slovo konečně*), za lepší je pokládáno *dostáti slovu*, *v slově státi*, *slovu dosti učiniti* (Brus jazyka českého, 1881, 107);

vyrozumět koho o čem podle něm. jemandem zu wissen tun, zu verstehen geben (u Smetany *račiž mě povolení* [...] *uděliti, a o tom mě vyrozuměti*), jako správné je označeno *dáti komu co věděti* (Brus jazyka českého, 1881, 263).

4.3.4 Expresivita

Rysem Smetanových projevů, který naopak dokládá, že pro Smetanu nemohla být čeština cizí, je mj. bohatost expresivních výrazových prostředků vyjadřujících emocionální postoje, intenzifikaci, posilujících obraznost a celkovou barvitost textu. Jak bude patrné z příkladů dále, může se přitom jednat o expresivitu inherentní, adherentní i kontextovou (k tomuto dělení viz ZIMA, 1961).

S intenzifikační a evaluační funkcí jsou spojena např. slova:

mizerných pár... (*k vůli miserným pár zlatým*); *hrozně* (*Vůbec jsem letos hrozně líný člověk*); *škvár* (*každy škvár se nejen tiskne, ale i rozšiřuje provozováním*); *mudrlant* (*ty křiklouni a mudrlanti*); *blbský* (*kde pro takové komposice nepanuje více ní chutě ni blbské pochopení těch uloh*).

Expresivita užitých výrazů může souviset s jejich hláskovou podobou, např.:

chňapat (*časem jsem chňapal po vzduchu*); *prošťourávat* (*Den ob den prošťourávám svou zásobu musikaliich*);

často plyne z užití slova v přeneseném významu, např.:

vyřvat si (*kde zpěvák si muže applaus vyřvat*); *vyloupnout se* (*k druhé hodině bych před Vaším bytem z drošky se vyloupl*).

Výrazně zastoupenou skupinu slov, jejichž prostřednictvím Smetana vyjadřuje svůj citový postoj, tvoří deminutiva.[169] Jsou častá (jak je v soukromé korespondenci obvyklé) zvláště v oslovovacích a závěrečných formulích osobních dopisů, např.:

Má drahá ženuško! [...] *aní slovíčka od sebe nenecháš slišet* [...] *Naše dítky z líbej od mně vroucně.* [...] *Ještě 100 000 hubinek*;

Nejdražší andjlku můj!;

Drahá, milovaná Babinko! [...] *Libám Ti tisickrát ručinky, a jsem / do smrti / Tvůj oddaný / Bedřich*

(vše manželce Bettině);

Moje drahé dětičky! Vaše psanička mně dělají velkou radost...

(dcerám Zdeňce a Boženě).

Užití deminutiv má ve Smetanově korespondenci také další funkce. Může být např. součástí zdvořilostní strategie,[170] kdy Smetana prostřednictvím zdrobněliny upozaďuje sám sebe, např.:

---

[169] K uvedené problematice srov.:
HLADKÁ, Zdeňka (2013b). Corpora of Private Correspondence as a Source of Material Focused on a Research of Diminutives. In: Gajdošová, K. – Žáková, A. (eds.). *Natural Language Processing, Corpus Linguistics, E-learning*. Lüdenscheid: RAM Verlag, s. 80–91.

prosím o laskavé trpení mé osobičky;

výjimečně jsme zaznamenali užití zdrobněliny nesoucí negativní, ironizující příznak, např.:

Jsem skorem dospělím, snad abých věděl, co mám dělat, a než se nechám ponaučit, podivám se take drobet na ty lidičky, kteří to chtějí na mně skusit.

K expresivitě a obraznosti Smetanova projevu přispívají také hojně užívané frazémy.[171] Smetana užívá přirovnání, a to ustálená, např.:

jest tak jísto, jako že 2 x 2 = 4;

Teť mam moc práce, jsem zapřažen jako kuň samímy skouškami;

hlas zní jako nový;

Ostatně jsem hluchý jako pařez;

A taky nedovedu tak jako z rukávu sypat nové hudebníny;

šetřte se, aby jste byl zase jako ryba;

jak jsem zase jako z novu zrozen;

ale také aktuálně utvořená, a tedy nefrazeologická, např.:

Je to ale papír! Co se namahám aby inkoust neroztahoval se tak jako bláto v měke pudě!;

Možna taky, že se ocítnu najednou jako mokrý jarní dešt zase v Praze;

Jest-li scena na Rüttli nešla snad podle šňůry aneb hole kapralské na komando utrhnout osminu, jako při třelbě vojenské na parádě, tak si to zrovná zakládám za zásluhu.

Méně frekventované jsou frazémy neslovesné, např.:

po čertech málo;

Že den a noc na to myslim;

pro prázné kapsi zpýž do Prahy nemohu příjit [*až 8 dní před představením "Libuši,,*];

---

[170] K tomu srov.:
NEKULA, Marek (1994). Některé zdvořilostní strategie a jejich výrazové prostředky v češtině. In: Rusinová, E. (ed.). *Přednášky a besedy z XXVII. běhu LŠSS*. Brno: MU, s. 54–58.
NEKULA, Marek (2004). Deminutiva a zdvořilost. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.). *Čeština – univerzália a specifika 5*. Praha: NLN, s. 110–119.

[171] K využití frazémů coby prostředků mluveného jazyka pro docílení živosti a bezprostřednosti vyjadřování srov. Havránkův článek *Jazyk Boženy Němcové* (HAVRÁNEK, 1964, 1–11). Zatímco u Němcové jde však při umělecké tvorbě o vědomou stylizaci, u Smetany lze díky povaze zkoumaného materiálu uvažovat o tom, že se naopak jedná (alespoň do určité míry) o výsledek spontánnosti jeho projevu.

v novým rouchu;

Z ručky do ruky;

naopak hojně se vyskytují frazémy slovesné, např.:

že jste dostal aviso od někud, mně veřejně drobet dát za ucho;

jsemť jím velkým břemenem;[172]

Jsem hluchý, nikomu více v cestě;

by se [sic!] *všeliký ty křiklouni a mudrlanti a la Jirásek et Consorten hlavy lámali*;

Tak jsem uplně na holičkách;

přislíbil hory a doly;

Jíž bych věru rád udělal konec všemu tomu handrlování sem a tam;

moje záležitost stran té staré gáže dospěla o krok dále;

Jsem docela svým pánem v každém ohledu;

nmě [sic!] *práce* [...] *jde, jak bych řekl, od ruky*;

později vezmu do práce Karneval, a novou operu / V práci mám: Karneval Pražsky / Dne 15 řijna jsem Váší báseň vzal do pradla hned ráno;

nemám při ruce tuto operu / Já tim pouze chci mit jakýsi regulativ po ruce;

Mně vždy pohné až k slzám [árie], *neb jde mě od srdce*;

kámen mně tím padl od srdce;

už teď na srdci Vám léží / nepíšu všecko, co mám na srdci / Co bych ještě měl na srdci;

mám co dělat, abych svou trpkost nad takovým jednáním se mnou udržel na úzdě;

jsem dán v šanc.

Někdy se expresivita týká celého rozsáhlejšího textového úseku, nevyplývá tedy z charakteru jednotlivých lexémů, ale až z kontextu, např.:

Ucho je zevneiš zdravé. Ale vnítřní apparát – ta klaviatura obdivuhodná našeho vnitřního ústrojí – jest porouchaná, rozladěná, kladivka vězejí, a žádný ladič dosud nedovedl, tuto klaviaturu zase úpraviti.

Často je expresivita posilována kumulací příznakových vyjadřovacích prostředků a vzájemným působením jejich různých typů, srov. např. ukázku z dopisu Janu Ludevítu Procházkovi:

[172] Model „být nějakým/něčím“ lze chápat i jako transformaci frazému neslovesného.

... nikdo ani před provozováním, ani mezi provozováním neměl to nejmenší tušení, že by opera tak mizerně šla, aby s toho se mohlo tak teskně do budoucnosti naší opery hledět, jak Vy povidáte. [...] *Jest-li scena na Rüttli nešla snad podle šňůry aneb hole kapralské na komando utrhnout osminu, jako při třelbě vojenské na parádě, tak si to zrovná zakládám za zásluhu, a bude mně velice líto, když podobné exaktní produkce na komando: "Eins, zwei, – pům!,, sotva kdy při moji direkci uslišíte; třebas by se zlosti nad takovou neprecisnost všeliký ty křiklouni a mudrlanti a la Jirásek et Consorten hlavy lámali. Bohudiky mám ještě jiný estheticky cit, než tyto pání, abych zamezil nešvarý, který se zde z předešlých dob zahnízdili, a vkus obecenstva, a bohužel taky, jak vídime, i hudebníků spletli a zkazili. Bůh ví, jest-li jste dobře neslyšel, aneb foukal vítr z jiné strany, ale nám, a všem kteřý s námi mluvily, se zdálo, že Tell šel velmi dobře, aneb jsme mý spali?* [...] *O budoucností naší opery může celý svět byt tíchým a pokojným. Dokuď já řídím operu, nemusí se o budoucnost nic obávat. Nejsem ale nádeník a robotář, který má sloužit jen k tomu, aby rozmrzelé arrogantní darmoštlapové – a la Jirasek et Consorten, byli večír z jejích blaseovaností a dlouhé chvíle polechtání a proto obden s operní novinkou obveselování a uchlachování. Bohda, že to dosahnu – jest-li vůbec ze vším nepraštím, a těch oběti už nechám – že se tolik oper nebude dávat, jako teď.*

4.3.5 Shrnutí

Pro lexikální stránku Smetanových dopisů je charakteristické hojné užívání termínů a výrazů cizího původu, které souvisí se Smetanovým všeobecným i hudebním vzděláním. Poměrně výrazně můžeme v lexiku sledovat také vliv němčiny. Jak ukázalo srovnání s přijatou korespondencí i pohled do dobových jazykových příruček, nebyly výrazy německého původu, které jsme v počeštěné podobě zaregistrovali v korespondenci Bedřicha Smetany, ani obraty vzniklé nápodobou německého vzoru omezeny jen na Smetanovy projevy, nýbrž jejich užití bylo dobově obecně rozšířeno.

Naopak za specifikum Smetanova vyjadřování lze považovat výraznou expresivitu, která není vlastní pouze Smetanovým dopisům osobním, ale prostupuje také jeho korespondenci polooficiální, anebo dokonce oficiální (viz poslední ukázka z dopisu Janu Ludevítu Procházkovi coby redaktorovi časopisu Dalibor). V této souvislosti jsou zajímavá rovněž zjištění Marka Nekuly, který se věnoval jazykové stránce Smetanových německy psaných dopisů. Pokud jde o jejich rovinu lexikální, konstatuje Nekula např. Smetanovy nedostatky v osvojení německé frazeologie (jak vyplynulo z našeho zkoumání, českou frazeologii Smetana naopak ovládá ve velkém rozsahu a bez problémů), a především zjišťuje případy, kdy Smetana v německy psaných dopisech českým adresátům přechází u expresivních sdělení do češtiny, srov. pasáže z dopisů manželce Bettině:

Denke Dir nur, einfache Fenster haben diese guten Sachsen [...] *und zum Unglück für mein Zimmer eine Thüre, die schlecht schließt, unten fuči to naramně!*;

Schon ihr singendes Deutsch macht sie komisch und beinahe läppisch, höchst gemüthlich läppisch. Mi Češi jsme přec kuliferdowe.

(Nekula – Rychnovská, 2014, v tisku).

Bohatost barvitých výrazových prostředků a metaforických pojmenování, kterou u Smetany pozorujeme a kterou jsme se alespoň výběrově pokusili přiblížit v této kapitole, je dle našeho názoru dokladem, že čeština nebyla pro Smetanu jazykem cizím, nýbrž pro něj byla jazykem, v němž dokázal myslet i vyjadřovat emoce, postoje a hodnocení, jazykem, jehož prostřednictvím se vztahoval ke světu.[173]

[173] Je možné, že expresivita vyjadřování souvisí se Smetanovým tvůrčím založením, avšak na otázku, zda tomu tak skutečně je, nejsme kompetentní odpovědět.

5 Závěr

Cílem práce bylo představit češtinu Bedřicha Smetany prostřednictvím analýzy jeho korespondence a také přispět k poznání utvářejícího se spisovného jazyka 2. poloviny 19. století. Češtině tohoto období byla dosud věnována relativně malá pozornost, vědecký zájem o jazyk 19. století však v poslední době roste, o čemž svědčí mj. skutečnost, že v rámci diachronní složky Českého národního korpusu by měl v nejbližší době vzniknout subkorpus textů právě z 19. století.

Sledované jazykové období je zajímavé zejména z toho důvodu, že ve funkci vyšší dorozumívací variety je němčina postupně vystřídána češtinou a že se konstituuje česká spisovná norma. Na modelu Bedřicha Smetany jsme se snažili zjistit, jak tuto normu zvládali doboví mluvčí, kteří se na jejím utváření sami nepodíleli (tj. nebyli jazykovými profesionály jako literáti, publicisté apod.) a kteří k jejímu zvládnutí neměli optimální podmínky (vyšší než triviální vzdělání bylo v době jejich dětství a mládí vázáno na němčinu, němčina byla úředním jazykem, čeština byla pro tyto mluvčí především jazykem mluvené, zpravidla neformální komunikace).

Materiálovým východiskem se pro nás stala Smetanova korespondence uložená v Muzeu Bedřicha Smetany v Praze, konkrétně 424 dopisů odeslaných a 337 dopisů přijatých. Dopisy jsme měli k dispozici jednak ve fotokopiích, jednak v transliterované podobě. Po kontrole transliterace jsme s technickou podporou Pavla Rychlého z Fakulty informatiky MU vytvořili elektronický *Korpus odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany*, který představuje jeden z výstupů naší práce (není však volně přístupný, jeho užívání je vázáno na souhlas Muzea Bedřicha Smetany). Podle modelu, který na Filozofické fakultě MU vytvořila Zdeňka Hladká, obsahuje korpusové zpracování dopisů mj. doprovodné informace o adresátech/pisatelích, jejich vztahu ke Smetanovi a roce napsání dopisu.

Metodologicky jsme práci založili na detailní analýze jazyka Smetanových dopisů využívající nástrojů korpusové lingvistiky a na interpretaci zjištěných dat opřené o znalost Smetanových životopisných údajů a dobového společenského kontextu. Nezbytný podklad pro náš výzkum představovaly jazykové příručky informující o stavu dobové spisovné normy.

Motivováni Smetanovou reflexí vlastního projevu v dopisu Janu Ludevítu Procházkovi z 11. března 1860, kde se Smetana omlouvá za *wšecky chybi jak*

ortograficky tak grammatykálnj, které se mají v jeho psaní hojně vyskytovat, jsme se zaměřili na zmapování všech výrazněji zastoupených nenoremních jevů, které se u Smetany objevují v pravopisu i v gramatice (tvarosloví a syntaxi). Doplňkově jsme se věnovali také lexiku. Množství sledovaných jevů nám nedovolilo zabývat se všemi stejně detailně, vždy jsme se je však pokusili klasifikovat s ohledem na Smetanovy životopisné údaje, s ohledem na míru obecné dobové rozšířenosti a s ohledem na vztah k dynamice rodící se spisovné normy. Zjištěné nenoremní jevy jsme rozdělovali na ty, které souvisejí se skutečností, že Smetana nezvládá dobová pravopisná a gramatická pravidla (nebo je nemá plně zautomatizovaná), na ty, které pocházejí z mluveného úzu, a na ty, které jsou ovlivněny Smetanovým česko-německým bilingvismem. Podrobné shrnutí všech analyzovaných jevů Smetanovy češtiny, jejich srovnání s jazykem korespondence přijaté i vztažení k dynamice dobové normy uvádíme za příslušnými kapitolami.

Obecně lze říci, že v pravopisu u Smetany převládají jevy plynoucí z neznalosti odpovídajících pravidel (psaní *i*/*y*, *mě*/*mně*, předložek *s*/*z*), méně časté jsou jevy čerpající z mluveného úzu (odraz asimilace znělosti, ztráta znělosti na konci slova, zjednodušování skupin hlásek). V gramatice je tomu naopak: mnoho jevů pramení z mluveného (nenoremního) úzu, zčásti teritoriálně podmíněného (např. unifikační tendence v plurálu, úžení *é* > *í* vedoucí k unifikaci celého paradigmatu tvrdé adjektivní deklinace, složené adjektivní skloňování přivlastňovacích adjektiv, zájmena *onen* a číslovky *jeden*, užití tvarů *jseš* a *nejni*, připojování koncovek *-e*/*ějí* ve 3. os. pl. indikativu prézenta aktiva sloves typu *prosit* a *trpět*, teritoriálně výrazněji příznakové užití nominativu namísto akuzativu plurálu: typ *opije zbrojnoši*, výskyt *l*-ového příčestí slovesa *dělat* v hláskově obměněné podobě *ďál*), méně jevů je dáno jen nezautomatizováním pravidel (chybné připojování koncovek, popř. přípon a koncovek, opakované užívání nominativní formy v různých pádech, skloňování nebo časování slova podle silně zastoupeného typu; roli hraje i spodoba podle tvaru nacházejícího se v blízkém kontextu nebo ztráta výpovědní perspektivy). S ohledem na to, co víme o Smetanovi, je uvedené rozložení nenoremních jevů pochopitelné: Smetana byl až do dospělosti zvyklý v češtině pouze mluvit, nikoli psát, proto mu činí potíže zvládnutí pravopisných pravidel a na úrovni tvaroslovné silně pronikají tvary mluvené.

Jak v pravopisu, tak v gramatice jsme pozorovali vliv němčiny (v pravopisu např. při psaní apelativ s velkým písmenem, značení geminátу vodorovnou čarou nad příslušným grafémem, užití německých grafémů, v grafické podobě slov cizího původu;

v gramatice němčina sehrává roli např. při potížích s užitím zvratného přivlastňovacího zájmena *svůj* a při záměně tvarů adjektiv a adverbií). Vliv němčiny, resp. obecněji cizích vzorů, je významný také v syntaxi. Projevuje se nápodobou cizojazyčných slovosledných schémat (např. kladením slovesa na konec věty, užitím rámcových konstrukcí, postpozicí přívlastku shodného), užitím německých předložkových vazeb namísto odpovídajících vazeb českých nebo užitím předložkových vazeb místo bezpředložkových. Na Smetanově korespondenci však lze dobře sledovat, jak byla cizí slovosledná schémata postupně opouštěna a nahrazována principy, kterými se (ve 2. polovině 19. století stejně jako dnes) nejspíše řídil slovosled v projevu mluveném (princip aktuálního větného členění, rytmický princip). V této souvislosti stojí za pozornost, že zatímco jevy pocházející z mluveného úzu, které u Smetany zjišťujeme v pravopisu a gramatice, jdou proti dobové normě a jsou (až na výjimky) v rozporu i s normou budoucí, v syntaxi jevy pronikající pod vlivem mluveného úzu upozorňují na rozkolísanost dobové normy a jejich uplatnění je s vývojovým směřováním spisovné normy v souladu.

Protože naším cílem bylo zjistit i míru obecného rozšíření daných jevů, srovnávali jsme stav ve Smetanou psaných dopisech s korespondencí přijatou, doplňkově jsme využívali také poznatků ze studií o jazyce jiných mluvčích (šlo o práce Roberta Adama o korespondenci Boženy Němcové, Bohuslava Havránka o jazyce Karla Hynka Máchy, Miroslava Grepla o jazyce Josefa Kajetána Tyla ad.). Komparace s přijatou korespondencí ukázala, že u osob, které jsme označili jako jazykové profesionály (jedná se např. o Josefa Srba nebo Elišku Krásnohorskou), se odklon od dobové normy vyskytoval v podstatě pouze u jevů, které se postupně stávají součástí spisovné normy nebo – v pravopisu – jsou dodnes pro mluvčí problémové (jde např. o tvary typu *kupuju*, *kupujou*, *můžu*, *můžou*, užití počeštěné podoby cizích slov, v pravopisu chyby v příčestí od slova *-pomněl* a v odvozeninách od slova *rozum*). Z tohoto srovnání by se dalo usoudit, že proniká-li určitý gramatický jev pocházející z mluveného úzu i do jazyka osob literárně činných, platí (minimálně pro sledované období), že jde o předzvěst budoucího vývoje normy spisovného jazyka.

V týchž jevech jako Smetana opakovaně chybovali mluvčí, u nichž předpokládáme, že byli méně jazykově zběhlí (jde např. o Smetanova žáka Josefa Jiránka, zpěváka Josefa Palečka, Smetanovu manželku Bettinu nebo zpěvačku Marii Sittovou). Vyskytovaly se u nich jevy zapříčiněné německým vzděláním na úkor českého, prvky mluvenostní a reflexe jazykového kontaktu češtiny s němčinou. Tato „nevýjimečnost“

Smetanova vyjadřování potvrzuje, že ho lze pro danou dobu chápat jako modelového zástupce jazykově neprofesionálních mluvčích.

V čem je Smetanův projev z jazykového hlediska naopak výjimečný? Jmenovat bychom pochopitelně mohli teritoriálně příznakové jevy vázané na oblast východních Čech, tedy na oblast, z níž Smetana pocházel. U nich se ale dá předpokládat, že by se mohly objevit též u jiných mluvčích pocházejících ze stejného regionu. Za specifikum Smetanova projevu lze pokládat především lexikální stránku jeho vyjadřování, která se vyznačuje značnou barvitostí, obrazností a expresivitou. To, že Smetana dokázal v češtině vyjadřovat city, postoje a hodnocení, je mj. argumentem potvrzujícím předpoklad, že čeština byla jeho skutečným mateřským jazykem. V této souvislosti není bez zajímavosti konfrontace výsledků našeho výzkumu s poznatky Marka Nekuly, který se věnoval rozboru Smetanovy němčiny. Nekula zjišťuje, že v pravopisu a tvarosloví Smetana problémy v němčině v zásadě nemá, deficity však objevuje v lexiku, zejména ve frazeologii. Jde tedy o situaci přesně opačnou než v češtině. Pravopisná a gramatická pravidla němčiny si Smetana osvojil ve škole, proto je ovládá bezpečně, privátní sféra spjatá s mluveným (barvitým, obrazným, expresivním) projevem však s němčinou není tak silně svázána, proto je Smetanovo vyjadřování lexikálně mnohem bohatší v češtině.

Naše práce jistě neřekla ke zvolenému tématu vše, na mnoha místech spíše naznačila, kudy by se mohlo zkoumání Smetanova jazyka i češtiny 19. století dále ubírat. V obecné rovině demonstrovala užitečnost kombinace studia životopisných údajů a dobového společenského kontextu s detailní jazykovou analýzou podloženou korpusovými frekvenčními daty. Vytvořený elektronický korpus korespondence zůstává k dispozici pro další výzkum Smetanovy češtiny, výsledky analýz mohou posloužit jako komparační materiál pro obdobně zaměřené studie. Teprve porovnání s výzkumem jazyka dalších dobových aktérů (ať už profesně spjatých s jazykem, či nikoli) může vést k objektivnějšímu poznání češtiny 19. století.

6 Bibliografie

Prameny

Korpus odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany (2009). Vytvořila Lucie Rychnovská, technická podpora Pavel Rychlý. Brno: Ústav českého jazyka Filozofické fakulty MU [CD-ROM].

Literatura

ADAM, Robert (2003). Ediční poznámka III. In: Němcová, Božena. *Korespondence I. 1844–1852*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 272–278.

ADAM, Robert (2004). Honorifikační výraz Vašnosti v korespondenci Boženy Němcové: měla čeština před sto padesáti lety více osobních zájmen než dnes? In: *Opera Academiae Paedagogicae Liberecensis, Series Bohemistica, Vol. I*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, s. 9–12.

ADAM, Robert (2005). Dopisy Leopolda Hansmanna Boženě Němcové. *Bohemistyka*, roč. 5, s. 171–184.

ADAM, Robert (2006a). Předmluva II. In: Němcová, Božena. *Korespondence III. 1857–1858*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 21–36.

ADAM, Robert (2006b). Jazykové okolí Boženy Němcové: Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných. In: Horký, M. – Horký, R. (eds.). *Božena Němcová – život, dílo, doba*. Česká Skalice: Muzeum Boženy Němcové, s. 12–20.

ADAM, Robert (2008). Korespondenční postoje a dopisové podoby dětí Boženy Němcové. In: Leeuwen-Turnovcová, J. van – Rudolf, S. – Röhrborn, U. (eds.). *Standardisierung und Destandardisierung. (De)Standardisierungsphänomene im Russischen und Tschechischen*. München: Verlag Otto Sagner, s. 81–93.

ADAM, Robert (2010). Grafická stránka korespondence Boženy Němcové. In: Čornejová, M. – Rychnovská, L. – Zemanová, J. (eds.). *Dějiny českého pravopisu*

(do r. 1902). Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu. Brno: Host / Masarykova univerzita, s. 386–401.

ADAM, Robert – JANÁČKOVÁ, Jaroslava – MACUROVÁ, Alena – MARTÍNEK, František (2013). Dopisy jako výzva (Jazykovědný výzkum korespondence Boženy Němcové). In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 137–152.

BALHAR, Jan a kol. (2002). *Český jazykový atlas 4*. Praha: Academia.

BALHAR, Jan a kol. (2005). *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia.

BALTHASAR, Vladimír (1924). *Bedřich Smetana*. Praha: Mojmír Urbánek.

BARTOŠ, František (ed.) (1939). *Smetana ve vzpomínkách a dopisech*. Praha: Topičova edice.

BARTOŠ, František – NĚMEC, Zdeněk (eds.) (1940). *Z dopisů Bedřicha Smetany*. Praha: Pourova edice.

BĚLIČ, Jaromír (1972). *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN.

BĚLINA, Pavel a kol. (1992). *Dějiny zemí koruny české II.* Praha: Paseka.

Brus jazyka českého (1881). Druhé, rozmnožené vydání. Sestavila Kommisse širším sborem Matice české zřízená. Praha: J. Otto.

ČELEDA, Jaroslav (1945). *Smetanův druh sděluje. Život a dílo Josefa Srba-Debrnova*. Praha: Edvard Menšl.

ČERMÁK, František a kol. (2009). *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1–4*. 2. přeprac. a dopl. vyd. Praha: LEDA.

ČIŽMÁROVÁ, Libuše (1985). Ty, či ta Nedvědice. *Naše řeč*, roč. 68, č. 5, s. 229–233.

DOLENSKÝ, Antonín (ed.) (1928). *Výbor dopisů Bedřicha Smetany*. Praha: Adolf Synek.

FRANCESCHINI, Rita (2004). Sprachbiographien: das Basel-Prag-Projekt (BPP) und einige mögliche Generalisierungen bezüglich Emotion und Spracherwerb. In: Franceschini, R. – Miecznikowski, J. (eds.). *Leben mit mehreren Sprachen / Vivre*

avec plusieurs langues: Sprachbiographien / Biographies langagières. Bern: Peter Lang Verlag, s. 121–145.

GREPL, Miroslav (1956). Spojka *an* ve spisovném jazyce první poloviny 19. století. *SPFFBU*, A4, s. 45–50.

GREPL, Miroslav (1958a). Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie. *SPFFBU*, A6, s. 74–87.

GREPL, Miroslav (1958b). K podmínkám diferenciace spojovacích prostředků v obrozeneckém spisovném jazyce. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 109–118.

GREPL, Miroslav (1959). Vývoj slovosledu v Tylově próze. *Slovo a slovesnost*, roč. 20, s. 247–260.

GREPL, Miroslav (1960). Předmětový genitiv v jazyce Tylovy prózy. *SPFFBU*, A8, s. 29–40.

GREPL, Miroslav (1962). K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století. *SPFFBU*, D9, s. 137–160.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1998). *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.

HANKA, Václav (1849). *Mluvnice českého jazyka na základě soustavy Dobrovského*. Třetí vydání. Praha: Knihkupectví Václava Hessa.

HATTALA, Martin (1855). *Obrana skladby prof. Martina Hattaly proti panu J. Frantovi Šumavskému a jakémusi panu *n sepsaná jím samým*. Praha: [s. n.].

HATTALA, Martin (1857). *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*. Praha: Nákladem Calve-ova kněhkupectví.

HATTALA, Martin (1877). *Brus jazyka českého: příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1963a). Lidový podklad jazyka v Babičce Boženy Němcové. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 200–210.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1963b). K stylu Národních báchorek a pověstí Boženy Němcové. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 210–214.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1963c). Jazyk Máchův. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 164–194.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1964). Jazyk Boženy Němcové. *Slovo a slovesnost*, roč. 25, č. 1, s. 1–11.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1980). *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: SPN.

HLADKÁ, Zdeňka (2003). Korpus soukromé korespondence jako zdroj poznání jazykového úzu. In: *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku*. Bratislava: Veda – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 130–135.

HLADKÁ, Zdeňka (2005). České slovníkářství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku. *Naše řeč*, roč. 88, č. 3, s 140–159.

HLADKÁ, Zdeňka (2006). *Současná soukromá korespondence: korpusové zpracování a lingvistické využití*. Brno. Habilitační práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.

HLADKÁ, Zdeňka (2007). Lexikografie. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 164–198.

HLADKÁ, Zdeňka (2013a). Korpusové zpracování soukromé korespondence v ÚČJ FF MU v Brně. In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 7–17.

HLADKÁ, Zdeňka (2013b). Corpora of Private Correspondence as a Source of Material Focused on a Research of Diminutives. In: Gajdošová, K. – Žáková, A. (eds.).

Natural Language Processing, Corpus Linguistics, E-learning. Lüdenscheid: RAM Verlag, s. 80–91.

HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2005). *Čeština v soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS* [2 CD-ROM]. Brno: Masarykova univerzita.

HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2013a). *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita.

HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2013b). *111 let českého dopisu v korpusovém zpracování* [2 CD-ROM]. Brno: Masarykova univerzita.

HOFFMANNOVÁ, Jana (1993). Dopis jako text, metatext a kontext. In: Ruščák, F. (ed.). *Text a kontext*. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove, ÚPJŠ v Košiciach, s. 151–161.

HOFFMANNOVÁ, Jana (2012). Syntaktická stylistika mluvených projevů. In: Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. – Klímová, J. (eds.). *Čeština v pohledu synchronním a diachronním: Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum.

HOFFMANNOVÁ, Jana (2013). Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem. In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 153–176.

HOLZKNECHT, Václav (1984). *Bedřich Smetana: život a dílo*. 2. rozšířené a upravené vydání. Praha: PANTON.

HORÁLEK, Karel (1958). Několik poznámek o jazyce a stylu Boženy Němcové. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 435–445.

HORÁLEK, Karel (1990). K jazyku a stylu B. Němcové. In: *Studie o populární literatuře českého obrození*. Praha: Československý spisovatel, s. 160–175.

HOŠNOVÁ, Eva (2007). Slovosled v dopisech Boženy Němcové. In: Adam, R. (ed.). *Božena Němcová – jazyková a literární komunikace ve středoevropském kontextu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 68–77.

HRBÁČEK, Josef (1979). *Jazykové zkratky v češtině*. Praha: Univerzita Karlova.

JELÍNEK, Milan (1958). Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 153–171.

JELÍNEK, Milan (1960). Postavení slovesa v obrozenských odborných textech. *SPFFBU*, A8, s. 19–28.

JELÍNEK, Milan (1967). Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře. *SPFFBU*, A15, s. 69–84.

JELÍNEK, Milan (1995). Styl epistolární. In: Karlík, P. – Pleskalová, J. (eds.). *Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Boskovice: Nakladatelství Albert, s. 130–137.

JELÍNEK, Milan (2007). Purismus. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 540–572.

KÁBRT, Jan a kol. (2000). *Latinsko-český slovník*. Praha: LEDA.

KAMIŠ, Adolf (1981). Citovat × citýrovat, pauzovat × pauzírovat. *Naše řeč*, roč. 64, č. 3, s. 162–163.

KOŘALKA, Jiří (1996). *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo.

KOSEK, Pavel (2011). *Enklitika v češtině barokní doby*. Brno: Host / Masarykova univerzita.

KOTT, František Štěpán (1878–1893). *Česko-německý slovník zvláště grammaticko--fraseologický. Díl první–sedmý*. Praha: Tiskem a nákladem knihtiskárny Josefa Koláře / Tiskem a nákladem knihtiskárny Františka Šimáčka.

KOTT, František Štěpán (1896). *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

KOTT, František Štěpán (1901). *Druhý příspěvek k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

KOTT, František Štěpán (1906). *Třetí příspěvek k česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

KRÁLÍK, Jan (2009). Nástrahy středního rodu. In: Králík, Jan a kol. *Každý den s češtinou*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 74–76.

KRAUS, Arnošt (1925). *Smetana v Göteborgu*. Praha: Nakladatelství J. Otto.

KRČMOVÁ, Marie (1995). K pramenům specifika mluveného projevu (mluvenost či spontánnost?). In: Davidová, D. (ed.). *K diferenciaci současného mluveného jazyka, Sborník z mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 21.–22. září 1994*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, s. 26–32.

KRČMOVÁ, Marie (2013). Mluvený a psaný projev. In.: Rusinová, E. (ed.). *Přednášky a besedy ze XLVI. běhu LŠSS*. MU: Brno, s. 106–108.

KUČERA, Karel (2014). Diachronní složka Českého národního korpusu a hranice možností korpusového výzkumu vývoje češtiny. *Naše řeč*, roč. 97, č. 4–5, s. 208–215.

LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav (1986). *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN.

LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – Stráníková, Jana (2011). *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner.

LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – Stráníková, Jana (2012). *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtszeit*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner.

LÖWENBACH, Jan (ed.) (1914). *Bedřich Smetana a Dr Ludevít Procházka. Vzájemná korespondence*. Praha: Umělecká beseda.

MACOUNOVÁ, Petra (2014). *Soukromý dopis v učebnicích českého jazyka 20. století*. Brno. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.

MACUROVÁ, Alena (2006). Poznámky k žánru soukromého dopisu. In: *Sborník prací Filozoficko-přírodovědné fakulty Slezské univerzity v Opavě*, *D3*. Opava 2003, s. 57–65.

MAHLER, Zdeněk (1989). *Nekamenujte proroky: kapitoly ze života Bedřicha Smetany*. Praha: Albatros.

MARTÍNEK, František (2014). Jiřina van Leeuwen-Turnovcová – Jana Stráníková: Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. [Band 1:] Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtszeit. *Slavia*, roč. 83, č. 2, s. 195–201.

MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan (2009). *S kým korespondoval Bedřich Smetana / / Bedřich Smetana's Correspondents / Mit wem korrespondierte Bedřich Smetana*. Praha: Národní muzeum.

MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan (2010a). Dávný dluh české muzikologie: Historie vydávání korespondence Bedřicha Smetany. *Hudební věda*, roč. XLVII, č. 1, s. 5–17.

MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan (2010b). Projekt kritické edice korespondence Bedřicha Smetany: Současný stav. *Hudební věda*, roč. XLVII, č. 1, s. 19–42.

MOJŽÍŠOVÁ, Olga – POSPÍŠIL, Milan (2011). *Bedřich Smetana a jeho korespondence / / and his correspondence*. Praha: Národní muzeum.

MÜLLEROVÁ, Olga (1994). *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia.

MÜLLEROVÁ, Olga – HOFFMANNOVÁ, Jana (1997). Čeština spisovná, hovorová, obecná... a hlavně mluvená (v současné komunikaci a v současném výzkumu). *Slovo a slovesnost*, roč. 58, č. 1, s. 42–54.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1924a). *Bedřich Smetana. I. Doma*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1924b). *Bedřich Smetana I.* Edice Zlatoroh. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1925). *Bedřich Smetana. II. Na studiích*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1929). *Bedřich Smetana. III. Praha a venkov*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1933). *Bedřich Smetana. IV. Ve společnosti*. Praha: Melantrich.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1950a). *Bedřich Smetana. Kniha 1*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1950b). *Bedřich Smetana. Kniha 2. Dětství*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1951a). *Bedřich Smetana. Kniha 3. Na studiích*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1951b). *Bedřich Smetana. Kniha 4. Nová společnost*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1952). *Bedřich Smetana. Kniha 5. Praha*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1953). *Bedřich Smetana. Kniha 6. Na českém venkově*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1954). *Bedřich Smetana. Kniha 7. Ve společnosti*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1962) *Bedřich Smetana: doba zrání*. 2., upr. vydání. Praha: Státní hudební vydavatelství.

NEKULA, Marek (1994). Některé zdvořilostní strategie a jejich výrazové prostředky v češtině. In: Rusinová, E. (ed.). *Přednášky a besedy z XXVII. běhu LŠSS*. Brno: MU, s. 54–58.

NEKULA, Marek (2003). *„...v jednom poschodí vnitřní babylonské věže“ / Jazyky Franze Kafky*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.

NEKULA, Marek (2004). Deminutiva a zdvořilost. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.). *Čeština – univerzália a specifika 5*. Praha: NLN, s. 110–119.

NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2010). Smetanova čeština v dobovém kontextu. *Hudební věda*, roč. XLVII, č. 1, s. 43–76.

NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2012). Jakou češtinu užíval Bedřich Smetana? / Bedřich Smetana's Use of the Czech Language. *Musicalia*, roč. IV, č. 1–2, s. 6–38.

NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2013). Jazyková biografie Bedřicha Smetany a jazyk jeho korespondence se zřetelem ke gramatickým jevům. In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 99–136.

NEKULA, Marek – RYCHNOVSKÁ, Lucie (2014). *Jazyk Smetanových dopisů v dobovém kontextu*. V tisku.

NEKVAPIL, Jiří (2001). Jazykové biografie a analýza jazykových situací: K osudům německé komunity v České republice. *Časopis pro moderní filologii*, roč. 83, č. 2, s. 65–80.

NĚMCOVÁ, Božena (2003). *Korespondence I. 1844–1852*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2004). *Korespondence II. 1853–1856*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2006). *Korespondence III. 1857–1858*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2007). *Korespondence IV. 1859–1862*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

OČADLÍK, Mirko (ed.) (1940). *Eliška Krásnohorská – Bedřich Smetana. Vzájemná korespondence*. Praha: Topičova edice.

PANEVOVÁ, Jarmila a kol. (2014). *Mluvnice současné češtiny 2. Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.

PETRÁČKOVÁ, Věra – KRAUS, Jiří a kol. (1998). *Akademický slovník cizích slov*. Dotisk 1. vyd. Praha: Academia.

PISTORIUSOVÁ, Blažena – PISTORIUS, Luboš (eds.) (1941). *Smetanův žák vzpomíná. Vzpomínky a korespondence Josefa Jiránka*. Praha: Topičova edice.

PLESKALOVÁ, Jana (2007). Historická gramatika. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 121–149.

POLÍVKOVÁ, Alena (1985). K vývojovým tendencím českých místních jmen zakončených na -ice. *Naše řeč*, roč. 68, č. 5, s. 234–236.

Příruční slovník jazyka českého. I.–VIII. (1935–1957). Praha: Státní nakladatelství / Školní nakladatelství / Státní nakladatelství učebnic / Státní pedagogické nakladatelství.

RACEK, Jan (1946). *Bedřich Smetana a Morava*. Brno: Průboj.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2005). *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*. Praha: Univerzita Karlova.

SÉQUARDTOVÁ, Hana (1988). *Bedřich Smetana*. Praha: Supraphon.

SIEBENSCHEIN, Hugo (1992). *Česko-německý slovník*. 4. vyd. Praha: SPN.

SIEBENSCHEIN, Hugo (1993). *Německo-český slovník*. 5. vyd. Praha: SPN.

SKWARCZYŃSKA, Stefania (1937). *Teoria listu*. Lwów: Nakł. Towarzystwa Naukowego.

SKWARCZYŃSKA, Stefania (1975). Wokół teorii listu (Paradoksy). In: Skwarczyńska, S. *Pomiędzy historią a teorią literatury*. Warszawa: Pax, s. 178–186.

Slovník spisovného jazyka českého. I–IV. (1989). 2. vyd. Praha: Academia.

SMETANA, Bedřich (1920). *Články a referáty 1862–1865*. Vyd. J. Reisser. Praha: Česká grafická Unie.

SMETANA, Bedřich (1948). *Kritické dílo Bedřicha Smetany 1858–1865*. Usp. V. H. Jarka. Praha: Pražská akciová tiskárna.

STICH, Alexandr (1974). Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy. In: *Stylistické studie I.* Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 95–139.

STICH, Alexandr (1976). Sabina – Němcová – Havlíček. Textologický a stylistický příspěvek k sporům o Sabinových zásazích do cizího díla. In: *Stylistické studie III.* Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.

ŠLOSAR, Dušan (1998). Jazyk publicistiky Leoše Janáčka a jeho přeměny. In: Karlík, P. – Krčmová, M. (eds.). *Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, s. 63–69.

ŠLOSAR, Dušan (2002). Čeština poobrozenská. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 85–87.

ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav (1982). *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN.

ŠLOSAR, Dušan – PLESKALOVÁ, Jana (2002). Čeština obrozenská. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 82–85.

TEIGE, Karel (1896). *Příspěvky k životopisu a umělecké činnosti Mistra Bedřicha Smetany. II. Dopisy Smetanovy. Kommentovaný výbor šedesáti čtyř Mistrových dopisů*. Praha: Fr. A. Urbánek.

TOMÍČEK, Jan Slavomír (1862). *Pravopis český dle ústrojnosti českého jazyka*. Druhé, rozmnožené vydání. Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského.

TOMÍČEK, Jan Slavomír (1867). *Mluvnice česká*. Osmé, příklady rozmnožené vydání. Praha: Nákladem Bedřicha Tempského.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila (1987). *Knížka o slovosledu*. Praha: Academia.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila (2002a). Slovosled nominální skupiny. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 425–426.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila (2002b). Slovosled klitik. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 425.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila (2011). Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik). Část 1–3. *Săpostavitelno ez ikoznanie*, roč. 36, Část 1, s. 5–17, Část 2, s. 20–31, Část 3, s. 5–16.

UHLÍŘOVÁ, Ludmila (2012). Obštnost i mnogoobrazie na slovoreda na klitikite (săpostavitelno izsledvane na bălgarskija i češkija ezik). Část 4. *Săpostavitelno ez ikoznanie*, roč. 37, s. 5–11.

VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (2007). Mluvnictví. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 11–120.

VONDRÁK, Václav (1926). Reakce puristů proti jazykovým nesprávnostem a jejich t. zv. brusy. In: *Vývoj současného spisovného českého jazyka*. Brno: Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a národní osvěty, s. 78–82.

ZELENKA-LERANDO, Lev (ed.) (1903). *Listy B. Smetany Em. Zünglovi. Příspěvek k životopisu B. Smetany*. Praha: vlastním nákladem.

ZIKÁNOVÁ, Šárka (2009). *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Praha: Karolinum.

ZIKMUND, Václav (1863). *Skladba jazyka českého*. Litomyšl: Tiskem a nákladem Antonína Augusty.

ZIKMUND, Václav (1865). *Grammatika jazyka českého pro nižší gymnasia. I. oddělení: Zvukosloví a tvarosloví*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.

ZIKMUND, Václav (1866). *Mluvnice jazyka českého. II. oddělení: Větosloví, vidy a rozměry řeči vázané*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.

ZIMA, Jaroslav (1961). *Expresivita slova v současné češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

7 Přílohy

Příloha č. 1

Přehled Smetanovy odeslané a přijaté česky psané korespondence

Přehled nejprve představuje Smetanovu odeslanou korpusově zpracovanou korespondenci. V první tabulce uvádí časové rozložení dopisů, v druhé tabulce přináší seznam adresátů, kteří jsou v subkorpusu odeslané korespondence zastoupeni více než jednou dopisovou jednotkou. Adresáti jsou řazeni podle četnosti jim zaslaných dopisů, pokud je více adresátům určen stejný počet dopisů, je zvoleno abecední řazení. Samostatně jsou uvedeny osoby a instituce. Stejným způsobem je zpracován přehled přijaté korpusově zpracované korespondence: obsahuje tabulku zachycující časové rozložení dopisů a dále tabulku se seznamem pisatelů, a to jednak osob, jednak institucí, zastoupených více než jednou dopisovou jednotkou.

Odeslaná korespondence

Celkem 424 dopisů.

Časové rozložení

rok	počet dopisů
1856	1
1860	1
1862	1
1863	6
1864	2
1865	5
1866	6
1867	4
1868	7
1869	4
1870	8
1871	3
1872	8
1873	7
1874	16

1875	14
1876	13
1877	26
1878	24
1879	55
1880	58
1881	51
1882	44
1883	53
1884	4
?	3

tj.:

50. léta	1 dopis
60. léta	36 dopisů
70. léta	174 dopisů
80. léta	210 dopisů
bez datace	3 dopisy

Adresáti

Osoby

jméno	**počet dopisů**	**časové rozložení dopisů**
Josef Srb	128	1876, 1877, 1878 (4×), 1879 (12×), 1880 (19×), 1881 (27×), 1882 (26×), 1883 (37×), 1884
Bettina Smetanová	35	1863 (4×), 1864 (2×), 1865, 1866 (4×), 1867 (4×), 1868 (5×), 1869 (4×), 1870 (4×), 1871, 1872 (4×), 1883 (2×)
Adolf Čech	32	1876, 1877 (4×), 1878 (4×), 1879 (3×), 1880 (3×), 1881 (5×), 1882 (5×), 1883 (5×), 1884, bez datace

Jan Ludevít Procházka	32	1860, 1871, 1874 (6×), 1877 (2×), 1879, 1880 (9×), 1881 (7×), 1882 (5×)
František Augustin Urbánek	31	1879 (20×), 1880 (9×), 1881, 1882
Josef Jiránek	10	1875 (3×), 1876 (3×), 1877 (3×), 1878
Eliška Krásnohorská	8	1876, 1877 (3×), 1878 (3×), 1880
František Pivoda	6	1870 (3×), 1874 (3×)
Josef Lev	5	1878, 1879 (2×), 1881, bez datace
Leopold Hruš	4	1872 (2×), 1873 (2×)
Josef Schwarz + Josef a Žofie Schwarzovi	4 1	1881, 1883 (2×), 1884 1874
Zdeňka Smetanová + Zdeňka a Božena Smetanovy	4 2	1875 (2×), 1877, 1879 1875 (2×)
Emanuel Züngel	4	1874 (2×), 1877, 1882
Čeněk Bubeníček	3	1875 (2×), 1876
Josef Václav Frič	3	1878 (2×), 1879
Eliška Kolářová	3	1877 (2×), 1879
Žofie Schwarzová	3	1874, 1875 (2×)
Emanuel Starý	3	1873, 1877, 1879
Václav Vladimír Zelený	3	1879, 1880, 1883
Karel Bendl	2	1875, 1877
Vojtěch Český	2	1880 (2×)
Ferdinand Heller	2	1865, 1880
Alois Jiránek	2	1878, 1880
Eduard Nápravník	2	1871, 1874
Roman Nejedlý	2	1880 (2×)
Ferdinand Ruth	2	1880 (2×)

Karolina Světlá	2	1876, 1881
František Adolf Šubert	2	1883 (2×)
Rudolf Thurn-Taxis	2	1878, 1879

Instituce

Družstvo a ředitelství českého divadla (adresováno Robertu Nittingerovi)	6	1876 (2×), 1878 (4×)
+ Družstvo a ředitelství českého divadla (adresováno Antonínu Čížkovi)	5	1872, 1874, 1875, 1876 (2×)
+ Družstvo a ředitelství českého divadla	2	1874, 1883
C. k. policejní ředitelství	2	1870, 1873
Zpěvácký spolek Hlahol	2	1865, 1875

ostatní adresáti (63) jen 1×

Přijatá korespondence

Celkem 337 dopisů.

Časové rozložení

rok	počet dopisů
1862	3
1863	3
1864	2
1865	4
1866	4
1867	3
1869	3
1870	7
1871	6
1872	6
1873	1
1874	8
1875	6
1876	9
1877	8
1878	14
1879	23
1880	45
1881	63
1882	61
1883	33
1884	10
?	15 (z toho 4 dopisy od Josefa Palečka z Petrohradu s předpokládanou datací 1870/71)

tj.:

60. léta	22 dopisů
70. léta	88 dopisů
80. léta	212 dopisů
bez datace	15 dopisů

Pisatelé

Osoby

jméno	**počet dopisů**	**časové rozložení dopisů**
Josef Srb	37	1880 (6×), 1881 (12×), 1882 (8×), 1883 (10×), 1884
Jan Ludevít Procházka	35	1872, 1875, 1879, 1880 (8×), 1881 (6×), 1882 (15×), 1883 (3×)
Eliška Krásnohorská	27	1870, 1871 (4×), 1875 (2×), 1876 (4×), 1877 (2×), 1878 (5×), 1879 (5×), 1880 (2×), 1882 (2×)
Josef Jiránek	16	1875, 1876, 1877 (2×), 1878 (3×), 1879 (2×), 1880 (2×), 1881, 1882, 1883 (2×), bez datace
Josef Paleček	10	1870 (4×), 1871 (2×), bez datace (4×)
Adolf Čech	9	1880, 1881 (2×), 1882 (3×), 1883 (3×)
František Augustin Urbánek	8	1879 (5×), 1880 (2×), 1881
Josef Lev	5	1878, 1879, 1880, 1881 (2×)
Jan Neruda	5	1879 (2×), 1880 (3×)
Karel Pippich	5	1881, 1882 (4×)
Rudolf Thurn-Taxis	5	1862 (3×), 1878 (2×)
Otakar Hostinský	4	1875, 1878, 1880, 1882
František Pivoda	4	1869, 1870, 1874 (2×)
Jan Strakatý	4	1876, 1877, 1878, 1882
Roman Nejedlý	3	1880, 1881, 1882
Pavel Švanda	3	1880 (2×), 1881

Antonina Goldsteinová	2	1874, 1877
Jan Harrach	2	1864, 1866
Alois Hnilička	2	1863, bez datace
Karel Kliebert	2	1872 (2×)
Adolf Lorenz	2	1883 (2×)
Robert Nostic	2	1872, 1874
Hynek Palla	2	1880, 1884
Jan Pištěk	2	1881, 1882
Josef Václav Sládek	2	1881 (2×)
Bettina Smetanová	2	1881, 1882
Václav Škarda	2	1880 (2×)
František Adolf Šubert	2	1883 (2×)
Anna Trnobranská	2	1883 (2×)
Hanuš Wihan	2	1882, 1883
Antonín Zavadil	2	1881, 1882

Instituce

Družstvo a ředitelství českého divadla / / Správní výbor družstva Národního divadla (Emilián Skramlík[174])	4	1881, 1882 (2×), 1883
+ Družstvo a ředitelství českého divadla (Antonín Čížek)	2	1873, 1875
+ Družstvo a ředitelství českého divadla (Robert Nittinger)	2	1878, 1881
+ Družstvo a ředitelství českého divadla / / Správní výbor divadelního družstva (Josef Sklenář)	2	1880, 1881
Magistrát hlavního města Prahy	4	1864, 1866 (2×), 1867
Akademický čtenářský spolek	3	1877, 1880, 1881
Akademikové v Litomyšli / Akademický spolek Smetana v Litomyšli	3	1880 (3×)
Rada městská královského hlavního města Prahy	3	1863 (2×), 1879
Akademický spolek Sázavan	2	1881 (2×)

[174] V evidenci použité při korpusovém zpracování uveden na základě tehdejších informací z Muzea Bedřicha Smetany jako Emanuel.

Hudební matice (Velebín Urbánek)	2	1872, 1881
Hudební spolek v Táboře	2	1881, 1883
Pěvecká, literární a divadelní jednota Říp	2	1874, 1884
Spolek českých žurnalistů	2	1883, 1884
Umělecká beseda	2	1881 (2×)
Hudební odbor Umělecké besedy (Václav Vladimír Zelený)	2	1882, 1883
Zpěvácký spolek Boleslav	2	1865, 1881
Zpěvácký spolek Lukes	2	1869, 1879
Zpěvácký spolek Otavan	2	1881 (2×)
Zpěvácký spolek Tyl na Horách Kutných	2	1882 (2×)

ostatní pisatelé (82) jen 1×

Příloha č. 2

Adresáti a pisatelé Smetanovy korespondence

Přehled uvádí jednak abecedně řazený seznam osob, jednak abecedně řazený seznam institucí, které jsou v subkorpusech Smetanou psané a Smetanovi adresované korespondence zastoupeny více než jednou dopisovou jednotkou anebo jejichž dopisy jsou zapojeny do analytické části naší práce. Výběr informací o pisatelích a adresátech se opírá zejména o publikaci *S kým korespondoval Bedřich Smetana* (MOJŽÍŠOVÁ – POSPÍŠIL, 2009). Osoby jsou stručně charakterizovány z hlediska profesního nebo společenského, poté je specifikován jejich vztah ke Smetanovi a jeho tvorbě. U institucí je konkretizován obor jejich činnosti, případně je také uvedena spojitost se Smetanou (pro zjednodušení je Smetana v seznamu uváděn pod iniciálami BS).

Osoby

BENDL, Karel (1838–1897)

skladatel, sbormistr, hudební pedagog; v letech 1865–1877 po Smetanovi sbormistr pražského Hlaholu, v letech 1874–1875 druhý kapelník Prozatímního divadla, v letech 1883–1886 redaktor hudební přílohy *Humoristických listů*

BREYL, Alois (?–?)

úředník, otec žačky BS Marie Breylové

BUBENÍČEK, Čeněk (1808–1888)

pražský podnikatel, zakládající člen divadelního družstva, v letech 1873–1876 jeho předseda

ČECH, Adolf (1841–1903)

dirigent, druhý kapelník Prozatímního divadla v letech 1864–1865 a dále od r. 1866 (od příchodu BS), v letech 1876–1900 první kapelník Prozatímního a následně i Národního divadla; řídil premiéry Smetanových oper *Hubička*, *Dvě vdovy*, *Tajemství*, *Libuše*, *Čertova stěna*, první souborné provedení *Mé vlasti* (r. 1882), většinu koncertních provedení Smetanových děl po r. 1874

ČESKÝ, Vojtěch (1829–1899)
gymnaziální profesor v Jindřichově Hradci, později c. k. školní inspektor; v letech 1973–1886 předseda Hudebního spolku v Jindřichově Hradci

ČÍŽEK, Antonín (1833–1883)
JUDr.; právník a politik; jeden ze zakladatelů divadelního družstva

FOERSTER, Antonín (1837–1926)
slovinský skladatel českého původu, strýc Josefa Bohuslava Foerstera, v 60. letech krátce učil ve Smetanově hudebním ústavu

FRIČ, Josef Václav (1829–1890)
básník a dramatik, politik; v letech 1859–1879 žil v emigraci, usiloval o uvedení Smetanových děl v Paříži; nabízel Smetanovi operní libreto *Ahasver*

GOLDSTEINOVÁ, Antonina (1852–1930)
učitelka hudby; zasloužila se o hudební život v Pardubicích, kde působila ve zpěváckém spolku Ludmila; žačka BS

HARRACH, Jan (1828–1909)
hrabě; politik, statkář, mecenáš umění a vědy; r. 1861 vypsal cenu o nejlepší českou operu, kterou získal r. 1866 BS za operu *Braniboři v Čechách*

HELLER, Ferdinand (1824–1912)
hudební pedagog a sbormistr; spoluzakladatel pražského Hlaholu a jeho sbormistr, v letech 1863–1865 jím byl společně s BS; majitel několika hudebních ústavů, s BS vedl společný ústav v letech 1863–1865; řídil premiéry Smetanových sborů *Tři jezdci* a *Česká píseň*, na jeho podnět napsal BS *Sbory trojhlasé pro ženské hlasy*, které Heller r. 1881 vydal

HNILIČKA, Alois (1826–1909)
skladatel, varhaník, učitel hudby, organizátor hudebního života; působil v Ústí nad Orlicí a v Chrudimi, kde vedl zpěvácký spolek Slavoj

HOSTINSKÝ, Otakar (1847–1910)
PhDr.; univerzitní profesor, estetik, hudební vědec; obhájce Smetanových uměleckých principů a propagátor jeho tvorby; r. 1871 u BS krátce studoval hudební teorii

HRUŠ, Leopold (1842–1901)
JUDr.; advokát, ředitel městské spořitelny v Pardubicích, organizátor hudebního života, sbormistr; v letech 1852–1856 žák Smetanova hudebního ústavu

JIRÁNEK, Alois (1858–1950)
hudební skladatel a pedagog; bratr pianisty Josefa Jiránka

JIRÁNEK, Josef (1855–1940)
pianista, pedagog a skladatel; žák BS, za studia žil ve Smetanově rodině

KLIEBERT, Karel (1849–1907)
německý hudební pedagog a skladatel původem z Čech, dopisovatel *Hudebních listů* a *Dalibora*

KLIMEŠ, Josef (1828–1900)
houslista, zpěvák, sbormistr zpěváckého spolku Slavoj v Chrudimi

KLOGNEROVÁ, Antonie (1817–1884)
matka žačky BS

KOLÁŘOVÁ, Eliška (1837–1903)
švagrová BS, nejmladší sestra Kateřiny Kolářové

KOPECKÝ, Otakar (1850–1907)
houslista, působil v Hamburku, podílel se zde na provedení Smetanova *Tria g moll* a kvartetu *Z mého života*

KRÁSNOHORSKÁ, Eliška (1847–1926)
básnířka a libretistka, autorka libret ke Smetanovým operám *Hubička*, *Tajemství*, *Čertova stěna*, *Viola*

LAUB, Ferdinand (1832–1875)

houslista, působil v zahraničí (v Německu, Rakousku, Rusku), od 50. let udržoval s BS přátelské styky, r. 1860 společně vystoupili v Göteborgu, r. 1863 v Praze

LEV, Josef (1832–1898)

zpěvák, člen opery Prozatímního a později i Národního divadla; ztvárnil řadu rolí ve Smetanových operách (barytonové role psal Smetana přímo pro něj)

LORENZ, Adolf (1864 – ?)

operní zpěvák

NÁPRAVNÍK, Eduard (1839–1916)

dirigent a skladatel; od r. 1861 působil trvale v Rusku, v Sankt-Petěrburgu uvedl Smetanovy opery *Prodaná nevěsta* a *Dalibor*

NEJEDLÝ, Roman (1844–1920)

učitel, skladatel, vydavatel, sbormistr litomyšlského zpěváckého spolku Vlastimil, s nímž nastudoval Smetanovy opery *Prodaná nevěsta* a *Hubička*

NERUDA, Jan (1834–1891)

spisovatel, novinář, překladatel; autor článků a fejetonů o Smetanovi a jeho dílech

NITTINGER, Robert (1838–1907)

JUDr.; advokát a politik; r. 1876 a 1880 krátce předseda divadelního družstva Prozatímního divadla, v letech 1878–1879 a 1881–1882 jeho místopředseda

NOSTIC, Robert (1856–1929)

hrabě; v letech 1871(?)–1874 žák BS

NOVOTNÝ, Václav Juda (1849–1922)

hudební spisovatel, redaktor časopisu Dalibor, skladatel; překládal a upravoval libreta Smetanových oper

PALLA, Hynek (1837–1896)

švagr Elišky Krásnohorské; skladatel, sbormistr, dirigent, organizátor hudebního života v Plzni (sbormistr Hlaholu v Plzni, zakladatel Plzeňského filharmonického spolku, dopisovatel plzeňského tisku)

PALEČEK, Josef (1842–1915)

zpěvák; v letech 1864–1870 působil v Prozatímním divadle, za vedení BS přední člen jeho souboru, účinkoval v premiérách Smetanových oper *Braniboři v Čechách*, *Prodaná nevěsta*, *Dalibor*; později působil v Sankt-Petěrburgu (jako sólista opery Mariinského divadla, poté na tamní konzervatoři), zasloužil se zde o první ruské provedení *Prodané nevěsty* r. 1871

PIPPICH, Karel (1849–1921)

JUDr.; advokát a spisovatel, politik, organizátor společenského a kulturního života na Chrudimsku (mj. místopředseda a předseda spolku Slavoj), referent *Chrudimských listů*, přispěvatel *Hudebních listů* a *Dalibora*; propagátor tvorby BS

PIŠTĚK, Jan (1847–1907)

divadelní ředitel, majitel Pištěkovy společnosti (operní, operetní a činoherní společnost), s níž působil mj. v Plzni, Chrudimi, Brně (zde poprvé uvedl části z *Prodané nevěsty* a *Hubičky*); v sezóně 1884/1885 první ředitel Národního divadla v Brně (provoz zahájilo *Prodanou nevěstou*), poté jím byl znovu v letech 1894–1896, 1897/98

PIVODA, František (1824–1898)

pěvecký pedagog a skladatel, jeden z iniciátorů založení Umělecké besedy, v letech 1874–1875 redaktor *Hudebních listů*; zasloužil se o jmenování BS prvním kapelníkem Prozatímního divadla; ve sporech o českou národní operu patřil k odpůrcům Wagnerova směru, v *Hudebních listech* vedl polemiky i s BS

PROCHÁZKA, Jan Ludevít (1837–1888)

JUDr.; hudební organizátor činný v Hlaholu a Umělecké besedě, hudební kritik, pianista, skladatel; žák BS; působil v Německu, kde propagoval českou hudbu, zasloužil se o provedení opery *Dvě vdovy* v Hamburku (1881)

RUTH, Ferdinand (1859–1947)

litomyšlský notář, vlastivědný pracovník, historik práva, předseda spolku Akademikové v Litomyšli

SCHWARZ, Josef (1845–1939)

zeť BS, manžel jeho dcery Žofie; kontrolor, od r. 1875 nadlesní a od r. 1883 lesmistr u Thurn-Taxisů v Loučeni

SCHWARZOVÁ, Žofie (1853–1902)

třetí dcera BS a jeho první manželky Kateřiny Kolářové; r. 1874 se provdala za Josefa Schwarze

SITTOVÁ, Marie (1852–1907)

pěvkyně, členka Prozatímního i Národního divadla, ztvárnila hlavní role v řadě Smetanových oper

SKLENÁŘ, Josef (1835–1890)

JUC.[175]; v letech 1866–1890 tajemník divadelních družstev Prozatímního a Národního divadla

SKRAMLÍK, Emilián (1834–1903)

rytíř; průmyslník, politik, v letech 1881–1882 předseda divadelního družstva

SLÁDEK, Josef Václav (1845–1912)

básník, překladatel, literární kritik a publicista, redaktor; BS zhudebnil jeho básně *Západ slunce* a *Přiletěly vlaštovičky*

---

[175] Iuris utriusque candidatus – kandidát obojího práva.

SMETANOVÁ, Bettina (1840–1908)
dívčím jménem Ferdinandiová, druhá manželka BS (od 10. července 1860)

SMETANOVÁ, Božena (1863–1941)
mladší dcera BS a Bettiny Ferdinandiové

SMETANOVÁ, Zdeňka (1861–1936)
starší dcera BS a Bettiny Ferdinandiové

SRB, Josef (1836–1904)
znám pod pseudonymem Debrnov; hudební spisovatel a publicista, překladatel, organizátor; přítel a sekretář BS; mj. autor překladatel libret Smetanových oper *Prodaná nevěsta* (recitativy), *Dvě vdovy*, *Hubička* a *Tajemství* do němčiny

STARÝ, Emanuel (1843–1906)
hudební nakladatel, vydavatel děl českých skladatelů (mj. i BS); angažoval se v pražském zpěváckém spolku Hlahol, v Umělecké besedě, v Družstvu ctitelů BS, ve Sboru pro zřízení Národního divadla

STRAKATÝ, Jan (1835–1891)
JUDr.; advokát, politik, překladatel divadelních her, které také upravoval; v letech 1869–1870 spoluředitel a v letech 1870–1872 ředitel Prozatímního divadla, r. 1876 krátce předseda divadelního družstva; působil také v Umělecké besedě a ve výboru Hudební matice

SVĚTLÁ, Karolina (1830–1899)
spisovatelka, publicistka, zakladatelka českého ženského hnutí; autorka povídky *Hubička*, podle níž napsala Eliška Krásnohorská libreto ke stejnojmenné Smetanově opeře

ŠKARDA, Václav (1861–1912)
JUDr., politik, redaktor, působil v pražském Akademickém čtenářském spolku

ŠUBERT, František Adolf (1849–1915)
spisovatel a dramatik, v letech 1883–1900 ředitel Národního divadla a v letech 1906–1908 Městského divadla na Královských Vinohradech; r. 1892 se zasloužil o zájezd souboru Národního divadla do Vídně na Mezinárodní hudební a divadelní výstavu, kde měly velký úspěch Smetanovy opery *Prodaná nevěsta* a *Dalibor*

ŠVANDA, Pavel (1825–1891)
divadelní ředitel, režisér a herec; v letech 1862–1866 dramaturg a režisér Prozatímního divadla, poté provozoval divadlo v Plzni a také v Praze na Smíchově

THURN-TAXIS, Rudolf (1833–1904)
JUDr.; právník, politik, organizátor, spoluzakladatel a první předseda pražského Hlaholu; angažoval se v české společnosti a politice, v jeho pražském salonu se scházeli čeští umělci

TRNOBRANSKÁ, Anna (?–?)
dcera spisovatele Václava Trnobranského, autora textu Smetanova sboru *Rolnická*

URBÁNEK, František Augustin (1842–1919)
nakladatel, hlavní vydavatel Smetanových skladeb

URBÁNEK, Velebín (1853–1892)
bratr Františka Augustina Urbánka; organizátor hudebního života, pražský nakladatel, člen Matice hudební

VESELÝ, Josef (?–?)
autor libreta *Příchod Čechů*, které nabídnul BS

VOJÁČEK, Hynek (1825–1916)
hudební skladatel, pedagog, publicista; později odešel do Ruska, dlouhou dobu působil v divadle v Petrohradu; s BS byl v kontaktu v souvislosti s tamním uvedením *Prodané nevěsty*

WIHAN, Hanuš (1855–1920)

violoncellista, později profesor na pražské konzervatoři; působil v orchestrech doma i v zahraničí, během svého angažmá v Mnichově se zde zasloužil o provedení předehry k *Prodané nevěstě*

ZAVADIL, Antonín (1844–1925)

učitel v Kutné Hoře, jednatel tamního pěveckého spolku Tyl

ZELENÝ, Václav Vladimír (1858–1892)

JUDr.; hudební spisovatel, redaktor *Dalibora*, *Hlasu národa*, kritik; v letech 1882–1883 jednatel hudebního odboru Umělecké besedy, činný i v některých dalších spolcích; propagátor Smetanova díla

ZÜNGEL, Emanuel (1840–1895)

spisovatel, překladatel, dramatik, redaktor *Humoristických listů*; autor libreta Smetanovy opery *Dvě vdovy* a prvního překladu libreta *Prodané nevěsty* do němčiny

Instituce

AKADEMICKÝ ČTENÁŘSKÝ SPOLEK V PRAZE

založen r. 1848 za účelem vědeckého, řečnického a politického vzdělávání, od r. 1853 působnost omezena na čtenářský spolek; BS dirigoval některé spolkové koncerty, r. 1879 jmenován čestným členem

AKADEMICKÝ SPOLEK SÁZAVAN

působil v Praze, soustřeďoval studenty bývalého čáslavského a jihlavského kraje

AKADEMIKOVÉ V LITOMYŠLI / AKADEMICKÝ SPOLEK SMETANA V LITOMYŠLI

spolek působící pod různými názvy od r. 1867, pořádal koncerty, zábavy, výlety apod.; r. 1876 provedl *Prodanou nevěstu*; BS jmenován r. 1880 čestným členem

C. K. POLICEJNÍ ŘEDITELSVÍ (POLICEJNÍ ŘEDITELSTVÍ V PRAZE)
obstarávalo policejní úkony, ale také záležitosti tiskové, spolkové a divadelní, povolovalo např. veřejná představení, schvalovalo jejich program

DRUŽSTVO A ŘEDITELSTVÍ ČESKÉHO DIVADLA
souhrnné označení pro vedení českého divadla (Prozatímního a Národního divadla); v letech 1862–1866 ho ztělesňoval ředitel, od září 1866 divadelní družstvo v čele s předsedou a družstvem volené ředitelství

HLAHOL, ZPĚVÁCKÝ SPOLEK V PRAZE
vznikl r. 1861 z mužského sboru, který se scházel u Jana Ludevíta Lukese, původně mužský, později i ženský sbor; Hlahol uvedl premiéry většiny Smetanových sborů, některé skladby (např. *Píseň na moři*, *Věno*, *Modlitba)* zkomponoval BS přímo pro Hlahol; r. 1877 BS jmenován jeho čestným členem

HUDEBNÍ MATICE
založena r. 1871 při Umělecké besedě jako samostatný spolek pro vydávání původních českých skladeb a spisů o hudbě, vydala výtahy z některých Smetanových oper

HUDEBNÍ SPOLEK V TÁBOŘE
založen r. 1877; na svých výročních koncertech uvedl Smetanovy skladby *Vyšehrad* (1881) a *Z českých luhů a hájů* (1882), r. 1884 uspořádal koncert k Smetanovým šedesátým narozeninám

MAGISTRÁT HLAVNÍHO MĚSTA PRAHY
nejvyšší výkonný úřad městské správy a samosprávy, současně orgán pro výkon přenesené státní správy

PĚVECKÁ, LITERÁRNÍ A DIVADELNÍ JEDNOTA ŘÍP
spolek působící v Roudnici nad Labem, věnoval se hudbě, divadlu, vzdělávání; BS jmenován r. 1874 čestným členem

RADA MĚSTSKÁ KRÁLOVSKÉHO HLAVNÍHO MĚSTA PRAHY

užší samosprávný orgán volený členy městského zastupitelstva; tvořil ji starosta, jeho náměstek (náměstci) a 20–22 obecních starších

SPOLEK ČESKÝCH ŽURNALISTŮ

založen r. 1877 v Praze jako podpůrná a penzijní novinářská organizace, později také organizace profesní a částečně odborová; BS spolkem v letech 1879–1883 žádán o poskytnutí svých skladeb pro svatojanský koncert

UMĚLECKÁ BESEDA

založena v Praze r. 1863, spolek sdružující české umělce; měla literární, hudební a výtvarný odbor; hudební odbor se věnoval činnosti koncertní, přednáškové, osvětové; BS jeho předsedou v letech 1863, 1865, 1868–1870; r. 1876 jmenován čestným členem

ZPĚVÁCKÝ SPOLEK BOLESLAV

spolek působící v Mladé Boleslavi; BS jmenován r. 1865 čestným členem; r. 1879 spolek nastudoval *Prodanou nevěstu*

ZPĚVÁCKÝ SPOLEK LUKES

spolek působící v Praze na Smíchově, pojmenován po svém protektoru Janu Ludevítu Lukesovi; BS jmenován r. 1869 čestným členem

ZPĚVÁCKÝ SPOLEK TYL NA HORÁCH KUTNÝCH

spolek působící v Kutné Hoře; BS jmenován r. 1882 čestným členem

ZPĚVÁCKÝ SPOLEK OTAVAN

spolek působící v Písku; r. 1881 uspořádal akademii ve prospěch Národního divadla, jako klavírista na ní naposledy vystoupil BS

Příloha č. 3

Ukázka z *Korpusu odeslané a přijaté česky psané korespondence Bedřicha Smetany*

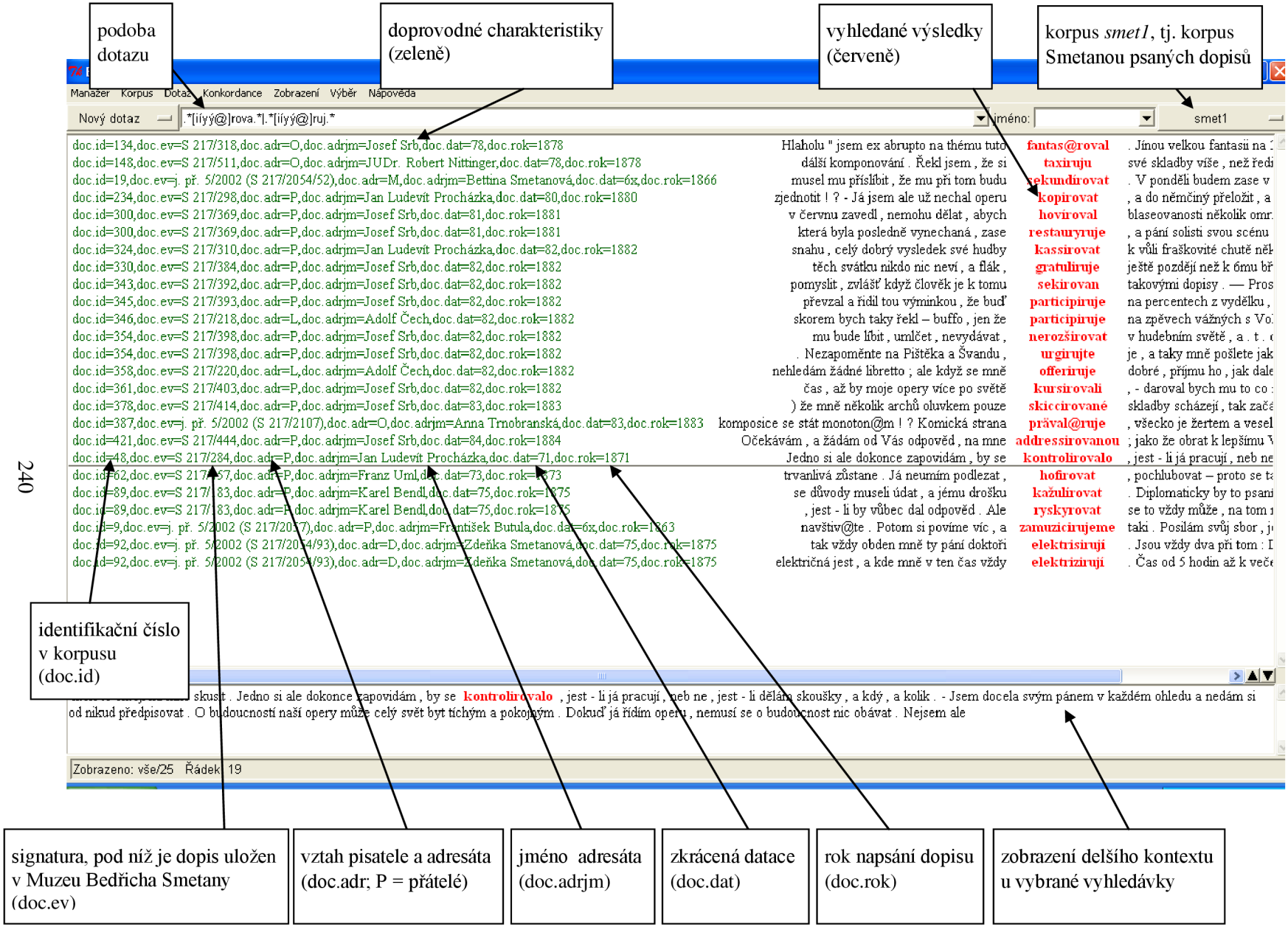

Příloha č. 4

Ukázky ze Smetanovy korespondence

Originály i fotokopie Smetanovy korespondence jsou součástí sbírek Národního muzea – Českého muzea hudby, které je držitelem práv k jejich užití, proto nejsou zpřístupněny ve veřejné verzi práce.

Dopis Bedřich Smetany Janu Ludevítu Procházkovi z 11. března 1860 (NM-MBS S 217/283)

Originály i fotokopie Smetanovy korespondence jsou součástí sbírek Národního muzea – Českého muzea hudby, které je držitelem práv k jejich užití, proto nejsou zpřístupněny ve veřejné verzi práce.

Dopis Bedřicha Smetany Josefu Jiránkovi ze 7. října 1875 (NM-MBS S 217/242)

Originály i fotokopie Smetanovy korespondence jsou součástí sbírek Národního muzea – Českého muzea hudby, které je držitelem práv k jejich užití, proto nejsou zpřístupněny ve veřejné verzi práce.

Dopis Bedřicha Smetany Adolfu Čechovi z 30. srpna 1877 (NM-MBS S 217/198)